

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ

SZEGED

1994

József Attila Tudomány Egyetem

Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék

A polgárosodás társadalomtörténete

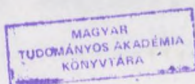
Szegeden

Kandidátusi értekezés

Készítette: Dr. Marjanucz László
egyetemi adjunktus

S z e g e d

1994.

Tartalomjegyzék

I.	Bevezetés-----	1
II.	Demográfiai alaphelyzet-----	7
	1. Népeségnövekedés-----	7
	2. Családi állapot általános jellemzői-----	37
III.	Házassági magatartásformák-----	45
	1. Források és módszerek-----	45
	2. Házasságkötések alakulása és szezonális eltérései.....	49
	3. Az összeházasulandók életkorának társadal- mi háttere.....	57
	4. A házasságok szociológiája.....	68
	5. Vegyes házasságok.....	83
IV.	Özülési és halálozási viszonyok.....	87
	1. Források és módszerek.....	87
	2. Nemi arányok.....	89
	3. Özülések az anya életkora szerint.....	91
	4. A természetes szaporodás ingadozása és vallási regionális szerkezete.....	94
V.	Felekezeti népesség.....	118
	1. Vallási megoszlás.....	118
	2. A népesség vallás szerinti regionális tömörülése.....	125
	3. Szeged népességének etnikai és vallási megoszlása.....	133
VI.	A polgári háztartás.....	140
	1. A háztartás és családforma összefüggései..	140
	2. A háztartás-nagyság változásai.....	144
	3. A háztartások szerkezete.....	152
	4. A háztartási segédszemélyzet.....	161
	5. Modern városi lakóhely, mint a háztartások új kerete.....	166

VII. A "Polgárság" alakváltozásai a 19. században.....	173
1. Az "úri" és "polgári" jelleg történeti hátttere.....	173
2. A jogegyenlőség és a tőke termelés hatása a társadalomra.....	185
3. Az urbanizációs intézményhálózat kialakulása	198
VIII. A népesség társadalmi tagozódása foglalkozás szerint	206
1. 1848 előtt.....	206
2. 1848 után.....	215
IX. A polgári elitek változása.....	223
X. Vagyonszerzési stratégiák.....	254
Források és bibliográfia.....	271

I

B e v e z e t é s

Tudományos vállalkozásunk tartalmi kiindulópontja, hogy a "polgárság", "polgárosodás" nem elsősorban egy konkrét társadalmi osztályhoz köthető kategória, hanem különleges értékek vállalása, egy sajátos kultúra szempontjaihoz igazított életmód, gondolkodás, gazdasági tevékenység, demográfiai magatartás, politikai stílus stb.¹ Ezeket a rendi életfelfogástól, társadalmi viselkedéstől elütő szociális jegyek összességét tekinti a korszerű szakirodalom a polgárosodás valódi tartalmának.² A polgári fejlődés kezdeti szakaszában Magyarországon a rendi gazdaság keretein kívül akkumulálódott tőke, polgári vagyoni helyzet alapja a viszonyok további polgárosodásának.

A renditől elütő szociális jegyek és viselkedésmód szükségszerű polgári tartalma a még uralkodó feudális jogviszonyból és társadalmi környezetből következett, de érvényes volt a polgári kor bizonyos társadalomtörténeti szituációira is.

Magyarországon Erdei Ferenc felfogása vált uralkodóvá, aki szerint a nemzet polgárosodása alapvetően a kí-

vülről és felülről kiépült "idegen" kapitalizmus térhódításának köszönhető, anélkül, hogy az autochton magyar társadalmi csoportokat mélyebben átjárta volna.³ Tartalmilag ez a polgárosodás a társadalomnak a modern gazdasági szerkezethez való folyamatos alkalmazkodását jelenti, ti. valódi funkciója egy lényegében tőkés-kapitalista módon viselkedő gazdaság és a működtető hasznából élő társadalom rendi jellege között fennálló ellentmondás fokozatos lebontása.

Erdei eme megállapítását nincs különösebb okunk kétségbe vonni. Szeged - szabad királyi állásának köszönhetően - fel tudott mutatni olyan társadalmi csoportokat, akiket az országra általánosan jellemzőnél jobban áthattott a polgárosodás eszméje. De ez nem változtat a tényen, hogy a burzsoá típus vékony és gyenge volt számszerűen is és befolyását tekintve is a reformkor kezdetén. A vagyon, a tőkéhez jutás és a tőkebefektetés szegedi adottságai nem voltak kedvezőtlenek, de valódi és tartós gazdasági sikereket a betelepült zsidók kovácsoltak belőle. Számukra elsősorban ez a siker, a megszerzett vagyon és gazdagság vált társadalmi tekintélyük és műveltségük alapjává, ami Szegeden nem csak bárósításokban, hanem földvásárlásokban, címhalmozásokban jutott kifejezésre. A polgári vagyon így próbált súlyt keresni a rendi tünetektől nem mentes szegedi társadalomban.

Erdei mesteri módon ragadja meg a polgári jogviszonyok között érvényesülő társadalmi rendiség mibenlétét, különösen a parasztság rendi képződményén keresztül mu-

tatja be, hogy az mennyire nem azonos a pusztán mezőgazdaságra alapozott keresetmóddal, agrár foglalkozással.

Tehát a polgárosodást elsősorban a korszerű ipar, forgalom és hitelélet szükségleteihez igazodó társadalmi fejlődésben látja, a gazdaság szociális leképeződését tekintti annak, tagadva a tradicionális tevékenység bázisán kifejlődhető polgári erények létét.

Egyáltalán a "polgárság", "polgárosodás" gazdasági mozzanatát tartja elsődlegesnek a "polgáriság" viselkedésbeli, mentális összetevőivel szemben. Azonban a legújabb nemzetközi és hazai kutatások közös nevezőjeként alapíthatjuk meg, hogy azok a "polgárságot" nem speciális gazdasági tevékenységet folytató társadalmi osztályként, hanem a jogilag hierarchikusan tagolt társadalommal szembenálló függetlenségi és szabadságértékek hordozóiként definiálják.

Kétségtelen, hogy Nyugat-Európában elsősorban az ipari kapitalizmusból élő ipusvárosi lakosság és településformája, a város, a népesség önálló elemei, a gazdasággal is kapcsolatban álló szellemi szabadfoglalkozásúak, a közhatóság fizetett tisztviselői alkották a polgárságot.

Csakhowy Magyarországon a legkülönbözőbb jellegű, a legellentétesebb összetételű helységeket nevezték városnak.⁴

A modern polgári fejlődés szempontjából másként látjuk a 18. századi szabad királyi városok és az új polgári törvényhatóságok funkcióját. Egy-egy királyi város elsősorban politikailag kulturálisan, esetleg a vármegye

székhelyeként számított az ország jelentékeny közigazgatási egységének.

1876-ban azonban a száz évvel korábban összeírt 38 szabad királyi városból csak 14 kapta meg az önálló törvényhatóságot, a többiek elvesztették önkormányzati szabadságukat.

Az ok: azok százados fejlődése kiderítette, hogy kiváltásos önkormányzati állásuk mellett nem képesek intenzívebb virágzásra.⁵ Királyi privilégiumnak mesterséges hatása helyett új, főként közgazdasági tartalmú alkotó képességek jelentették a fejlődés rugóit.

Szeged pl. társadalomtani nézőpontból - amennyiben annak lényegét a foglalkozásszerkezet milyensége adja - központi városias magját leszámítva - ugyanolyan óriásfalu, mint Kecskemét vagy Hódmezővásárhely. De Szeged az árvízиг nem is tekinthető egységes városi településnek, a középkori városi mag és közvetlen földrajzi szomszédsága csak a Víz után indult meg a szerves összenövés útján, s a gazdasági, családi kapcsolatok tágulása módosította a társadalmi demarkációs vonalak határát is.

Vizsgálódásunk időbeni határait két népszámlálás dátuma jelöli ki. A II. József-féle conscriptio szolgált az első tömeges forrásanyagot, mely a népesség minden társadalmi rétegéről tudósít s megvalósította az egyénekre vonatkoztatott adatgyűjtést.⁶ Sok fogyatékosága ellenére is alkalmas dokumentum a népesség valószínűsíthető létszámának és nyers társadalmi tagozódásának megállapítására. Tehát olyan induló látteleletnek tekinthetjük, amelyhez képest a későbbi változások mennyiségi és minősé-

gi fordulatai értelmezhetők. 1910 pedig a háború előtti utolsó nagy országos felvétel, mely már a "beálló" polgári társadalom legfontosabb tényeit, helyi körülményeit rögzítette.

Természetesen az adatfelvételek koronként eltérő céljai és feltételei nem tették lehetővé, hogy a polgárosodás valamennyi fontosabb állapotjelzőjét hosszú időszakokban mutassuk be. Pl. a kontroll szerepét betöltő rendszeres egyházi anyakönyvezés városrészenként és felekezetként is más-más időpontban indult meg. Arra azonban alkalmasak voltak, hogy az életviszonyokat markánsan befolyásoló szociális adottságokat (népességnövekedés, házasság, születés, foglalkozási viszonyok, felekezeti megoszlás) e több mint száz év távlatában szemléljük.

Munkánk két nagyobb egységben tárgyalja Szeged társadalmának polgári irányú változásait. Először a népmozgalom különböző aspektusaiból vizsgáljuk, hogy a város elnevezés Szeged esetében mennyire tekinthető pusztán közigazgatási fogalomnak, illetve a lélekszám-változás, a foglalkozási és települési viszonyok, a házasság, születés és halálozás belső mozgása tartalmaz-e valamilyen speciális polgári trendet. Ennek a résznek a módszertani sajátossága, hogy a statisztika összesítői értelemszerűen az egész népességre vonatkoznak, míg a kritikájul szolgáló szűkebb anyakönyvi felvételek foglalkozási, regionális és szociális származási szempontok szerint tagolt kisebb népeiséget vesznek nagyító alá.

Az egész népesség társadalomtörténeti vizsgálata után a társadalom úri és polgári vonásait próbáljuk fel-

tárni. Korábbi empirikus látteleletünket kvantitatív források elemzésével egészítjük ki, hogy a közösségi és családi élet számszerűsítéssel nehezen kideríthető hagyományos és korszerű elemeit bemutathassuk. Itt tehát döntően a polgári népeesség társadalmi állapotának minőségi vizsgálatát helyeztük előtérbe.

Ezt a két megközelítési módot, illetve problémakört tartottam alkalmasnak arra, hogy Szeged sajátos szociális kétarcúságát, tradicionális nemzeti jellegét és modern polgári alakváltozásait a tudományos megközelítés számára lehetővé tegyem.

II.

Demográfiai alaphelyzet

1./ Népeségnövekedés

A népeségmozgások történeti változásait legpontosabban az egyházi anyakönyvek alapján rekonstruálhatjuk.⁷ Hasonló értékkel bírnak az állami anyakönyvek is, csak használatuk jelentősége csökkent a modern népszámlálási eljárások következtében, melyek által egy-egy konkrét település lakosságának valamennyi életviszonyáról statisztikai feljegyzés készült.

Ezzel együtt is az országos statisztika nem alkalmas bizonyos viszonylatok megjelenítésére. Nem lehet belőle megtudni pl., hogyan alakult a réteg- és foglalkozás-specifikus házassági kor, családnagyság vagy regionális eredet stb. A Szegedre vonatkozó összesített adatok ugyan is a város teljes jogi népeségének demográfiai állapotát tartalmazzák, melynek fele paraszti lakosság. Finomít a végeredmény összesítő jellegén a városrészenkénti megkülönböztetés, de azt sem vehetjük abszolútnak. Pl. a Pálánkról készített összefoglaló kimutatásról nem állíthatjuk bizton, hogy az egy egészében polgári arculatú csoportot jellemezne, mert a vagyon vagy annak hiánya eleve több rétegre bontja a belvárosi népeséget, hogy a foglalkozási, születési, vallási, nemzetiségi különbségekről ne is beszéljünk.

A rekonstrukciós eljárásokat megkönnyítette az a tény, hogy a nemrég elkészült várostörténeti monográfia a népesedési folyamatok leírásakor már hasznosította az anyakönyvek információs anyagát.⁸

Ezért a létszámalakulás vizsgálatakor nyugodtan hagyatkozhattam az idevágó alapkutatási eredményekre. A házastermékenység szezonális eltéréseit, a házasséletkor és korösszetétel összefüggéseit azonban már sajátos szempontok szerint összeállított anyakönyvi listák alapján elemzem.

A létszámnövekedés vizsgálatának céljai is eltérnek a történeti demográfia Szeged vonatkozásában sikerrel követett tudományos törekvésétől. Elsősorban nem arra vagyok kíváncsi, hogy pontosan mekkora volt Szeged lakossága egy adott időszakban, hanem arra, hogy az anyakönyvek, illetve népességösszeírások alapján megállapított eredmények időbeli mozgása, belső struktúrájának alakulása tartalmaz-e polgári jellegű fejlődési elemet. Ti. csak a népességnövekedés mechanikus rögzítése olyan tévesítéletek születéséhez vezethet, hogy pl. Szeged összlakossága egyben városi lakos is.

A városlét népességmutatói finomításra szorulnak, ahhoz, hogy a fejlődés polgári tartalmát kimutathassuk. Ezt a "finomítást" szolgálja a növekedési faktorok szétválasztása, egybevetése más, hasonló adottságú városokéval, a korösszetétel rétegspecifikus vizsgálata, illetve a népességalakulás és a felekezeti viszonyok összefüggéseinek bemutatása. Tehát a népességnövekedés üteméből és szerkezeti sajátosságaiból levonható tanulságokat részben a már összegyűjtött egyházi anyakönyvi alapanyag, illetve a különböző statisztikai források (népességösszeírás, adólisták, polgárlajstrom, népszámlálás) információs bázisa alapján elemzem.

Sajnos, hosszútávú népességi mozgások mély és alapos elemzésére csak a 19. század második felétől van lehetőségünk, mert

ekkortól állnak rendelkezésünkre a demográfiai változások valamennyi ágát átfogó, teljes körű statisztikai felvételek. A magyar népesedési statisztikának az állami anyakönyvvezetéssel egyidejűleg életbe léptetett reformja oly tüzetes nyersanyagot szolgáltatott a népesedési viszonyok helyi, időbeli, nemzetiségi, felekezeti, sőt társadalmi osztályok szerinti különbözőségének megismeréséhez, mely elemezhető adatgazdagságban szinte páratlan. Bár Szeged történetére vonatkozóan gazdag, főként adóztatási célból készített korábbi népesség-statisztikákat találhatunk, melyek inkább a társadalom belső - vagyoni szempontú - tagolódását, a hadrafogható népesség kormegoszlását tükrözik.

Népességi folyamatok rekonstruálásához feltétlenül szükséges az egyházi anyakönyvek idevágó adatainak felhasználása. Mivel a demográfiai és foglalkozási mobilitás helyi körülményeinek és eredményeinek megállapításához nem nélkülözhetjük a családi események empirikus vizsgálatát, úgy gondoljuk, hogy a mélyebb társadalomtörténeti analízist meg kell előznie, a népesség általános állapotáról készített áttekintés. Annál is inkább, mivel a polgári tartalmú társadalmi-gazdasági változások Szegeden is a 19. század második felében gyorsultak fel, s e változások demográfiai kísérőjelenségeit követhetjük nyomon a Statisztikai Közlemények nyomtatott forrásanyagából. Ez a változó értékek párhuzamos összehasonlítására lehetőséget adó forrástípus elsősorban a különböző időmetszetekben bizonyítható.

statikus népességi állapot felmérésére alkalmas. De vigyázni kell a felvételkor alkalmazott szempontok egybevetésével, ami a hosszú idősorok kialakításának legfőbb veszélye. Ti. nemcsak az összeszámlálандó népesség jogi megítélése változott az idők folyamán, hanem bizonyos foglalkozási kategóriákon is (pl. alkalmazott, hivatalnok, segítő családtag, háztartás) mást értettek - szükségszerűen - 1828-ban, 1857-ben vagy 1910-ben.

Nem előzmények nélküli ez irányú kutatásunk, hisz a nemrég elkészült, s már idézett Szeged Történeté-ben az újkor népességi mozgalmait kitűnő tanulmányban tárta elénk Kováts Zoltán.

De ezzel tulajdonképp vége is a Szeged történelmét analizáló, demográfia-történeti módon megközelítő munkák sorának. A klasszikus várostörténeti monográfiák soha el nem évülő tényfeltáró munkásságuk következtében megmaradtak a jelenségek, az észlelt folyamatok leíró jellegű bemutatásánál.⁹

Meg kell még említenünk néhány országos eredetű feldolgozást, melyek a magyar városok fejlődéstörténetét statisztikai kimutatásokkal támasztják alá, mint amilyen pl. a Városi Szemlében vagy a Gazdaságtörténeti Szemlében megjelent tanulmányok.¹⁰ Ide tartozik Thirring Gusztáv munkássága, aki a II. József-kori népszámlálások, az 1804, 1828, 1848. évi népességösszeírás történeti értékelését már a modern szociológia szempontjai szerint végezte el.¹¹

A következő fejtegetések tehát Szeged népmozgalmának általános irányait kívánják jelezni.

Kiinduló pontunk Szeged népessége a török kiűzése után. Erre vonatkozóan rendelkezésünkre állnak Kováts Zoltán keresztelési bejegyzéseken alapuló kutatási eredményei.¹²

A későbbiekre nézve támaszkodhattunk az 1777-ben elrendelt és 38 szabad királyi városra kiterjedő összeírássra,¹³ majd az 1785-87-ben végrehajtott József-féle népszámlálásra. tovább haladva az adatok "egyszerűsége" érdekében Szeged népességmozgását a korabeli összeírások és népszámlálások közzétett végeredményei alapján vizsgáljuk. A szükséges forrástani korrekciók végrehajtásával ezek a demográfiai idősorok haszonnal elemezhető nyersanyagot szolgáltatnak a fent jelzett tudományos igény kielégítésére.

Szeged népessége

Év	Össznépesség fő	Népesség növekedés fő	Ebből term. szaporulat fő	Be- és el- költözés fő
1777	16 708	-	-	-
1787	21 519	4 811	-	-
1827	32 209	10 690	-	-
1846	35 900	3 691	-	-
1850	52 000	16 100	-	-
1860	64 000	12 000	8 474	3 526
1870	71 022	7 022	4 493	2 529
1880	73 675	2 653	4 065	1 412
1890	85 569	11 894	7 623	4 271
1900	100 270	14 701	8 206	6 495
1910	115 306	15 036	12 434	2 602

A keresztelési adatokból kalkulált török utáni népesség (1720) kb. 19000 lehetett. Ehhez képest az 1777-ig bekövetkezett növekmény alig 4000 fő, tehát még az 50%-os arányt sem érte el, ami ellentmond a statisztika több mint kétszeres növekedést kimutató adatának. A haladás így is jelentékeny, és jórészt a török hódoltsági területről való elvándorlás képezte forrását. Mindenesetre az leszögezhető, hogy Szeged újkori népességfejlődése a török pusztítás ellenére sem indult a nulláról, sőt a törzslakosság folyamatos megléte olyan arányokban bizonyítható, mely a város komoly népességtartó erejét tükrözi.

Dinamikusabb növekedést csak a 18. század végétől lehet megfigyelni. Arányait tekintve itt 10 év alatt (1777-1787) nagyobb gyarapodás következett be, mint a megelőző ötven évben. Mivel az összeírás szempontja elsődlegesen katonai volt, a regisztrált népességet nem is tekinthetjük azonosak a tényleges népességgel. Kovács Zoltán egy ezzel kapcsolatos korrekciós számítással az össznépességet - mintegy 10 %-kal megemelve - 23671 főre taksálja.

A II József-féle felmérés népességére vonatkoztatott foglalkozási megoszlás a város mezőgazdasági önellátásának fokozatosan kiépülő társadalmi hátterét tükrözi. Ez elsősorban az autochton fejlődésű Alsóváros földművelői tevékenységre való átállását, illetve a nagy hagyományú marhatenyésztésből és tranzit-legeltetésből származó tőkének korai polgárosulását jelentette. A "polgár" és "paraszt" jogállású egyénekből, de a tőkéjével városba tele-

pedett szerb, örmény kereskedőkből is egy, döntően a terménykereskedéshez kapcsolható polgári osztály alakult ki a 18. század végén, mely nem azonosítható sem a hagyományos városi német patricius polgársággal, sem a mezővárosok parasztpolgárságával (zsíros gazdák, tőzsérek), de még a tőkés vállalkozó polgárság modern csoportjával sem.

Ha abból indulunk ki, hogy Szeged rossz minőségű földje már a 18. század elején sem tudta eltartani népességét, és gabonaimportra szorult¹⁵, akkor a nagyfokú népességnövekedésnek egyéb társadalmi indítékait is meg kell keresnünk. A II. József-féle kimutatás arányaira - a megnövekedett polgár jogállású paraszti népességre - adható egyik magyarázat, hogy Szeged nagy kiterjedésű határában kibontakozott egy sajátos mezőgazdasági munkamegosztás: a marhatenyésztés dominanciájának alárendelt mezőgazdálkodás, s ennek polgárosító hatása lehetett.

Fontos urbanizáló faktornak kell tekintenünk a város jogállását, újonnan visszacapott szabad királyi státuszát, s ami ezt szinte megjelenítette: magát a várat. E kettőnek köszönhetette, hogy a kamara itt tartotta fenn a Délvidék legjelentősebb sólerakatát, s hogy Szeged volt az Erdélyből úsztatott fa legjelentősebb alföldi elosztó központja.¹⁶ Ugyanakkor a vár tulajdonképpeni katonai funkciójának megszűnte után is a kincstár megrendelőjeként hatalmas fogyasztópiacot jelentett.¹⁷

Érdekes, hogy 1786-ban, egy évvel az első népszámlálás előtt megjelent művében Krabinszky Lajos Szeged népességét 16.160 lélekre tette, akik összesen 16.359 Ft. adót fizettek.¹⁸ Ugyan erre az évre nézve egy német utazó 24.000 főnyi lakosságot állapított meg Szegeden, ami a későbbi népmozgások üteme alapján inkább tűnik valóságosnak, mint Krabinszky megállapítása. Az egy időszakra vonatkozó két különböző demográfiai utalás közötti különbség az alapul vett adózó és tényleges népesség valóságos eltéréséből adódott. 1805-ben 25.347, 1818-ban már 28.351 főről szóltak a híradások.²⁰ Az 1848-as összeírásban szereplő adat 35.861 lélekben adta meg Szeged népességét, de - a fentiekkel egyetemben - ezt sem tekinthetjük valós számadatnak. Ha a helyi tanács által váltig hangoztatott lakosságnagyság (55.000 fő) túlzottnak is tekinthető, amit Szeged megnövelhető országgyűlési képvisellete érdekében emeltek ki (ti. két követ helyett szerettek volna hármat odaküldeni), a hivatalos kimutatást sem tarthatjuk a tényleges helyzettel megegyezőnek. A nép meg számlálása még akkor nem a demográfiai folyamatok kiszámítása végett volt fontos, hanem az adóalanyok nyilvántartása miatt. Joggal tekinthetjük ezért a polgári kor előtti összeírások végadatait az adóköteles személyek egyenlegének.

Korabeli statisztikusok épp ezen adóösszeírások alapján Szeged népességét nagyobbra, magát a várost e népességénél fogva az ország negyedik legnagyobb településének sorolták be Pest, Debrecen, Szabadka után.

Házak száma 1841-ben

Város neve:	Házak száma:	Lakosság (fő)
Pest	43 000	86 800
Debrecen	6 240	50 000
Szabadka	4 320	45 600
Szeged	5 660	44 000
Buda	3 830	40 400
Pozsony	2 460	38 000

21

Az 1850-es népszámlálás csak annyiban igazolta vissza a korábbi tanácsi vélekedést, hogy a lélekszám valóban megközelítette az általuk 1848-ban kimutatott, de nem bizonyított nagyságát. De feltétlenül bebizonyosodott viszont az adózó és jelenlevő népesség között mutatkozó számítási differencia. Másképp nehezen értelmezhető az 1846-1890 közötti 40 %-os növekedési ütem. Ha számolunk is a 48 utáni közigazgatási átszervezéssel járó földrajzi mobilitással, egy jelentős tisztviselői-vállalkozói réteg beáramlásával, ez csak a 48-as becsült és az 50-ben ténylegesen megszámlolt népesség közötti különbségre adhat magyarázatot. A növekedés döntő faktora az adóztatás számára eddig érdektelen és háttérben maradt népcsoportok láthatóvá válása volt.²²

Hamar rájöttek azonban, hogy a demográfiai események eredményeire hagyatkozó eljárás sem tökéletes a pontos népesség rekonstruálására. A születés-halálozás index hűen visszaadja a növekedési ráta ingadozásait, de természeténél fogva figyelmen kívül hagyja a vándorlási különbözetből, közigazgatá-

si-területi módosulásokból, migrációs szokásokból előálló aktuális népességállapotot. Így fordulhatott elő az, hogy Szegeden 1866-ban már 80.853 főnyi népességet mutattak ki, olyan lélekszámot, melyet egy új szempontú népszámlálás csak 1890-ben valószínűsített.²³ Oka a tényleges és jogi népesség fogalmainak összekeverése, az ideiglenes jelleggel Szegeden tartózkodó, nagy létszámú testületek (katonaság) szám-bavétele, de főként az akkor még bizonytalan helyzetű kül-területi települések (tanyák, kapitányságok) közigazgatási jövőjének tisztázatlansága vezethetett ilyen irreális értékekhez.

Az 1870-es, új elvek szerint végrehajtott népszámlálás 71.022 főre tette Szeged népességét, az 1867. december 31-én Szeged közigazgatási területén rögzített állapot alapján, azaz a tartósan ott élő személyek nyilvántartásba vételével. Valószínű, hogy ez sem száz százalékos pontosságú megközelítés, hisz kritikai szempontok itt is felvetődhetnek. Módosíthatta a képet pl., hogy a 10 évenkénti összeírásokkal szemben egyfajta "népi gyanú" mutatkozott meg. A népszámlálásokat az újabb adók kivetésével azonosító közfelfogás csak a századfordulótól fogadta el az adatszolgáltatás tudományos rendeltetéséről szóló hivatalos állásfoglalást. Addig gyakori volt az a fajta magatartás, mely a háztartásban élő nem családtag segítőszemélyzet és a segítő családtagok letagadására irányult, így csökkentve a családot sújtó potenciális adóterheket.²⁴

Az 1880-1890 közötti időszak létszámgyarapodása elsősorban strukturálisan érdekes, mert a növekmény zömmel a kül-

területi lakosság szaporulatának köszönhető: Alsó- és Felső-tanya gyorsabb növekedési üteme nemcsak a természetes szaporodásból, hanem odavándorlásból is táplálkozott. Ennek köszönhetően pl. kiegyenlítettebbé vált a nemek aránya, mely a városi belterületen (Palánk, Rókus, Felsőváros, Alsóváros) elsősorban a polgári igények kielégítésére betelepült cselédség, illetve a könnyűiparban foglalkoztatott női munkások miatt a nők javára billent. Ez egyben azt is jelentette, hogy a külterületi népességemelkedés extenzív jellegű, azaz a mezőgazdaság kínálta, főként férfi munkaerőre alapozott jövedelmi lehetőség szabta meg a házasság termékenységet és a vándorlási indexet.

Táblázatunkból kiolvasható, hogy az időszakonként elért kiemelkedő eredmények ellenére Szeged lakosságának gyarapodási rátája éppen hogy elérte néhány magyar város hasonló mutatóiból kikerekített középátlagot. Tekintettel arra, hogy az 1785-1910 közötti növekedési trend abszolút értelemben egyenletesen növekvő, a ciklusonként tapasztalható egyenlenségek, eltérő intenzitású ingadozások a relatív fejlődési ütem stagnálását igazolják. Nemzetközi és hazai összehasonlítások tükrében még inkább nyilvánvalóvá válik a tény, hogy az idősorban feltüntetett szaporodási ráta csak azt a középátlagot ütötte meg, melyet kedvezőtlen viszonyok közepette bekövetkezett természetes szaporodásnak kellett volna elérnie.²⁵ Mivel sem háború vagy nagyobb járvány (legalábbis 1873 után) nem pusztított Szegeden, a számszerű növekedés abszolút íve az átlagos demográfiai körülményekhez viszo-

nyítva deficit. Önmagában a növekvő, de együttesen stagnálást eredményező ritmuskülönbséggel leírható népmozgalom nem lehet direkt utalás egy közösség polgári átalakulására. Különösen nem Szeged esetében, ahol a népmozgalom egyik jelentős forrása épp a polgárosodással együttjáró jelentős vándorlási különbözet, az ipartelepítés és hivatalállítás kiváltotta migráció. Ugyanaz a lakosságcsoporth, mely 1880-90 között a népességtöbblet javarészt szolgáltatta, 1900-1910 között a hanyatlás jeleit mutatta. Egyrészt a külterületi lakosság lassan betelepedett a városba vagy a közel fekvő községekbe, másrészt a tanyákról sokan elvándoroltak a földműves szorgalmát jobban jutalmazó vidékekre. Utóbbiak a város földjén gazdálkodó és tönkretett bérlők soraiból kerültek ki, akiknek az elvándorlása jogos szociális ítélet volt, ám jelentős mértékben apasztotta a népességemelkedés forrásait.

Míg 1880-1890 között 11.899 fő tényleges szaporulatot lehetett regisztrálni, s ebből 7.623 esett természetes szaporodásra, 4.271 pedig betelepülés eredménye volt, addig a következő dekád azonos szerkezeti megoszlásban az alábbi képet mutat: tényleges gyarapodás: 14.701 fő, ebből természetes szaporodás: 8.206 fő; bevándorlási különbözet: 6.495.²⁶ Világosan látszik, hogy a népességnövekedés belső faktora, a természetes szaporodás megtorpant, tért vesztett a gyarapodás külső forrásaival szemben. Nemcsak arról volt szó, hogy a polgári kultúra által befolyásolt demográfiai magatartás másképp viszonyult a családalapításhoz, hogy a család üzemszerkezeti funkciójának megszűnésével magánéleti mérlegelés tárgya lett a gyermeknemzés, hanem főként arról, hogy a lakosság-

szám alakulásában egyre nagyobb szerepet játszott Szeged urbanizációs szükséglete. Csupán a MÁV és igazságszolgáltatás tisztviselői igénye 800 betelepülő család egzisztenciáját biztosította. Az oktatással és neveléssel szemben támasztott egyre jelentősebb követelmények 400 értelmiségi család beköltözését tette szükségessé. 300 olyan családfőről tudunk, akik a szellemi foglalkozások (újságírás, ügyvédség, magántisztviselő, színészet stb.) egyéb ágaiban találtak megélhetést.

Mindenesetre a népességfejlődés belső szerkezetének módosulása fontos társadalmi üzenetet tartalmazott: Szeged századfordulón tapasztalt fejlődése polgári típusú, amennyiben a szaporodás szinttartó ütemén belül arányeltolódás figyelhető meg az urbanizáció kiváltotta külső erőforrások javára. Ugyanakkor e külső demográfiai tényezők szegedi megjelenése a polgári kultúra, közszolgáltatás és gazdaság értelmiségi szükségletére vezethető vissza.

Az 1900. évi népszámlálás eredménye pszichológiai jelentőségű volt a város számára. Hivatalosan is igazolást nyert az a korábbi sejtés, hogy Szeged átlépi a 100 000-es határt, s ezzel Budapest után a második legnagyobb lélekszámú városa lett az országnak. Rajtuk kívül egyetlen más város sem mondhatott magának százezres nagyságú lakosságot 1900-ban. Kassa, Kecskemét, Debrecen és Szeged népmozgalmi adatainak egybevetéséből kitűnik, hogy az utolsó népszámlálási időszakban elért szaporodási ráta Szeged esetében nemcsak abszolút mutatóit tekintve múlta felül a többi városét, hanem eltért az a növekedés szerkezetében is.²⁷ Más arányban növelte lakosságának létszámát természetes szaporodásból Kecskemét, Deb-

recen és más arányokban Szeged. Utóbbi növekedésében sokkal erőteljesebb a pozitív vándorlási különbözetből adódó demográfiai impulzus.

A bevándorlásból adódó népességnövekedés elsősorban a polgári rétegek megerősödéséhez vezetett. Markánsan hozzájárult egy új osztály kiterjedélyesedéséhez, amit többek között a foglalkozásszerkezet változásai is bizonyítanak.

Magyar viszonyok közepette Szegedet feltétlen a nagy városok kategóriájába sorolhatjuk a fenti népességi tulajdonságok alapján. De a történeti demográfia nyugati kutatási eredményei is megerősítenek bennünket abban, hogy ott, ahol már 100.000 ember koncentrálódott, adott az önfenntartó növekedés belső népmozgalmi ereje.²⁸

Természetesen erősen ki kell hangsúlyoznunk, hogy a létszám nagysága alapján elért városi szint önmagában még nem meríti ki valamely tömörülés urbanizációs jellegét. A népességalakulás fontos, bár csak egyik mutatója a városiasodásnak. De még ezen látszólag külső, alaki feltétel is tartalmazhat szociológiai buktatókat.

Ilyen, a városi össznépességgel kapcsolatos értelmezési probléma a külterületi lakosság urbanizációs állapotának a megítélése.

Év:	Külterületi népesség (fő)	Aránya az össznépességen belül (%)
1850	13 508	26,6
1857	23 120	-
1870	26 015	36,6
1900	38 189	37,9
1910	42 419	35,4

Két fontos tanulság következik az előbbi számsorokból. Egyik, hogy a statisztika városlakóként tartott nyilván 35 %-nyi, mezőgazdasággal foglalkozó, tanyán élő népességet. A másik, hogy a kezdeti dinamizmus 1900 után megtorpant, s az inkább már a belterületi lakosság gyarapodását jellemezte.

Juhász Antal számításai szerint azonban még így is Szeged volt a leginkább "tanyás" város az Alföldön, hisz itt jutott a legtöbb külterületi ember 1 km²-re (52 fő). Ez egyszerre mutatja a városias települési viszonyok képlékenységet, illetve a tanyai élet más körzetektől elütő intenzív, belterjes jellegét. Hiszen azonos nagyságú területre eső nagyobb lélekszám a gazdálkodási szint fejlettségéből következett.

Ami a századközepén még nem volt egyértelmű, hogy ti. Szeged népességemelkedéséhez mely területek szolgáltatták a szükséges demográfiai forrásokat, a századfordulóra eldőlt. Zsákutcába jutott a családi termelési üzemre alapított paraszti felemelkedés Szeged tanyás vidékein. Nem állítható, hogy ez általában a földműveléshez kötődő egzisztenciák kudarcra ítélt társadalmi modelljét, a tanyás gazdálkodás polgárosító hatásának a hiányát jelentette. Inkább az történt, hogy a kedvezőtlen gazdasági kilátások kényszerítették a tanyai lakosságot óvatosabb családtervezésre, bár maga a kedvezőtlen közgazdasági környezet is részben a tradicionális gazdálkodási rend következménye. Önmagában a visszafogott népmozgalom, a keretek között tartott gyermekáldás lehetne a polgári jólét szímtómája is, de itt nem erről volt szó. A 125.000 főre becsült és a ténylegesen regisztrált 118.000-es

adat miatti csalódást a tanyai népesség okozta. Nem az egyke által, mert ez a társadalmi jelenség ismeretlen volt a szegedi tanyákon, vizulens formában élt tovább az a gyakorlat, mely a sok gyermeket Isten áldásának, s a családi funkcióként kezelt létfenntartói tevékenység nélkülözhetetlen elemének tartotta.

Két ok miatt azonban mégis bekövetkezett a külterületi lakosság demográfiai megtorpanása: egyik a már említett, válságba jutott jövedelemszerzési mód, a másik a polgári fejlődés civilizációs áldásainak, az egészségügyi vívmányok helyi alkalmazásának elmaradása.³⁰ Egy-egy járványos időszakban tehetetlenül ki volt szolgáltatva a tanyai nép e pusztító betegségeknek, orvosság, értő személyzet hiányában a 19. század elejére emlékeztető helyzetek termelődtek újra.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tanyás területeken az elmaradt modernizáció (orvoshiány, infrastruktúra-hiány) távlatosan demográfiai stagnáláshoz, majd csökkenéshez vezetett.

A vártnál kisebb szaporulat másik oka, hogy nagyobb arányú elköltözések történtek a szomszéd községek területeire.

Ha a városi jelleg egyéb (foglalkozási) kritériumok szerint alakuló népességi adatát vesszük, azaz a hivatásánál és ideológiájánál fogva városi foglalkozásnak tekinthető keresetmódokat (keredkedelem, hitel, közszolgálat, szabad foglalkozások), akkor más színben tűnik fel Szeged urbanizáltsági foka. Ez a szemlélet a városi jelleg meghatározó elemét tehát a foglalkozási megoszlásban látja, s ez alapján rangsorolja a városokat.

Nézzük meg, hogy az abszolút lélekszám és a polgári élethivatások kalkulált népessége közötti különbség hogyan hatott Szeged városi jellegére.³¹

Város neve:	Az 1910 évi népszámlálás alapján kiszámított		
	össznépesség (fő)	elméleti városi lakosság(fő)	urbanizációs fok szerinti sorrend
Budapest	860 924	1 660 239	I.
Szeged	118 328	90 930	VII.
Szabadka	92 555	58 982	IX.
Debrecen	89 648	97 055	IV.
Pozsony	73 459	106 169	II.
Temesvár	67 829	96 089	V.
Nagyvárad	60 490	102 039	III.
Kolozsvár	57 965	95 102	VI.

A teoretikus városi népesség számítási alapja, hogy a polgári foglalkozásokból megélő lakosság-mag országos számaránya 7,1 %. A vizsgálat alá vont helységek e rovatok alá eső lakossága meg kell, hogy feleljen az országos átlag kétszeresének (14,2 %) ahhoz, hogy a városi jelleg megállapítható legyen. Amennyiben ezt a par excellence polgári lakosságot héttel megszorozzuk, kapjuk meg azt a lélekszámot, mely teljes városi jelleg mellett kimutatható volna.

Szeged városias mutatói a VII. hely "megszerzéséhez" voltak elegendők olyan városok mögött (mint pl. Pozsony, Temesvár), melyek polgári csoportjai évszázadokra visszamenő városi hagyományokat képviseltek.³²

Tovább finomíthatjuk elemzési szempontunkat, ha Szeged urbanizációs "felkészültségét" külföldi példákkal vetjük egybe.

Ha a 19. század második felére kivetített fejlődési ívet összehasonlítjuk Düsseldorf népességének 1816-1855 év között mért növekedési rátájával, a szegedi változások feltétlenül dinamikusabbak voltak. Igaz, hogy Düsseldorf esetében a 19. század első felének adatai állnak rendelkezésünkre, de a polgárosodás ritmuskülönbségeiből adódó düsseldorfi előny biztosítja a hiteles összevetés lehetőségét. E szerint az induló és záróértékek közötti különbség mértéke 7 %, azaz 1816 és 1855 közötti iparosodás során ennyivel nőtt Düsseldorf lakossága.³³ Ehhez képest Szeged – igaz, 20 évvel nagyobb intervallumra eső – népességnövekedési üteme viharosnak mondható.

A valóságban azonban nem ilyen egyszerű a helyzet, hisz a számok mögött meghúzódó társadalmi összefüggések megfejtése sokkal fontosabb mint magának a számsornak a megkonstruálása.

Kulinyi Zsigmond idevágó számításai a természetes népszaporulatból előállt növekményt 1890-1898 közötti szakaszra vetítve 9.623 főre tette.³⁴ Ugyanakkor a népesség ezen idő alatt bekövetkezett tényleges növekedését 15.000 főben állapította meg a statisztika.

Tehát a polgári fejlődéshez szükséges demográfiai kondíciók egy része még a századfordulón is külső források igénybevételeivel teremtdőtt meg. Szeged igazából ebben az időben vált a Délvidék kulturális és gazdasági centrumává. Szeged régi hivatása – a Marostól délre elterülő régió, a Bánát népességének a szellemi és gazdasági energiáinak megszervezése. A német és iparos jellegű Temesvár politikai kisugárzásait

nem sikerült háttérbe szorítania, de a bánáti mezőgazdaság természetes elosztó piacaként, a kultúra - magyarosító jelleggel is rendelkező - modern infrastruktúrájával Szeged felszívó hatása kétségtelen lett. Pozitív népességi szaldója jórészt a polgári feladatok végrehajtására Szegeden vállalkozó bánáti berajzásból adódott.³⁵

A fejlődés tartalmát innentől meghatározó jegyek közül mind kisebb jelentőségű a lakossági létszám nominális változása, de egyre nagyobb fontossággal bírt a városiasság fogalmába tartozó kulturális, közlekedési, távközlési stb. infrastruktúra kiépülése. Nem arról volt szó, hogy mindez funkciótlanná tette volna a további népességnövekedést, hanem arról, hogy Szeged 1900-ban mért lakosságszáma urbanizációs kisugárzásának regionális hatásával korrelációba jutott, s attól kezdve - épp e civilizációs hatásokat bővítendő - fejlődésének belső színterét kellett fejlesztenie.

Jövőbeni városiasodásának objektív mutatója ti. már nem lehetett más, mint a piaci és kultúrkörzetébe esett egyéb urbanus települések (Szabadka, Zenta, Hódmezővásárhely) saját jogú modernizálása, azok urbanizációs elmozdulásának spontán vezérlése. Természetes, hogy ezt a hivatását egyidejű népességnövekedés mellett még eredményesebben teljesíthette. Az 1910-ig tartó periódusban ezért folyamatos gyarapodás tapasztalható, de üteme megtorpant az előző dekádhoz képest.

Feltűnő, hogy a nagyobb népszaporulat hiánya ott mutatkozott, ahol nehéz volt a megélhetés, ahol a lakosság a földművelés mesterségén kívül egyébhez nem értett, ahol a nehéz,

de biztosnak mondott mezőgazdasági egzisztencia már a ke-
nyeret se biztosította a családnak. Tehát a külterüle-
ten.³⁶ Mégis jelentősnek könyvelhetjük el az utolsó "bé-
kebeli" évtizedekben elért eredményt, mert a 118.328 lé-
lek azt jelentette, hogy Szeged polgárosító ereje - bár
veszített valamit dinamikájából - továbbra is meghatározó
a térségben. Sőt Hódmezővásárhely 265 fős visszaesése,
illetve az országos átlag alacsony színvonala még jobban
kiemelte a Délvidék központjának urbanizációs súlyát.

Viszonylagosabb a kép, ha Szeged fejlődését néhány
nagyobb város népmozgalmi eredményével hasonlítjuk ösz-
sze.³⁷

A lakosság gyarapodása

A város neve	1880- (fő)	1910- között (fő)	%
Győr	21 000	44 000	110
Temesvár	33 000	69 000	108
Pécs	28 000	50 000	80
Arad	35 000	58 000	66
Szeged	73 000	12 000	64
Debrecen	46 111		
Makó	30 000	35 000	16
Szentes	28 000	33 000	18
Hódmezővásárhely	52 000	62 000	19

Legerőteljesebb szaporodást az iparvárosok mutattak földrajzi elhelyezkedésüktől függetlenül. Tehát a dunántúli Győr, s bányati Temesvár impozáns fejlődésének legkisebb közös nevezője a fellendülő ipar. Ugyanezzel magyarázható Pécs (bányászat) és részben Arad kiugróan jó teljesítménye. Szeged nem iparváros, hanem elsősorban kulturális-kereskedelmi centrum, ami harmonikusan épült rá a szabad királyi városi múltból örökölt közigazgatási hagyományokra. Szembeszökő Csongrád vármegye klasszikus mezővárosainak (Szentes, Hódmezővásárhely) többiekéhez képest szolid előremozdulása. Igaz, hogy az ugyancsak klasszikusnak számító szabad királyi városok (Sopron, Kőszeg, Esztergom, Veszprém) még jobban lemaradtak a fejlődésben, de számukra a pusztán igazgatási kvalitásokat

felmutató városi lét nem kínált olyan felfutási lehetőséget, mint az alföldi mezővárosok szabad gazdálkodásának többszázéves hagyománya.

Abszolút és relatív növekedési rátáját tekintve Szeged csak a megyei agrárközpontok fejlődési ütemét haladta meg. Mégis a folyamatosan emelkedő népességi trend valamennyi felvett településen kimutatható, s Szeged a polgári átalakulás többé-kevésbé azonos ritmusú megvalósulási mértékét mutató iparvárosokhoz állt közelebb. Ez bizonyíték a város kibontakozó polgárosító faktorai mellett.³⁸ Növekedési ütemét csak a sokkal jobb gazdasági adottságú Győr, Temesvár és Pécs azonos időszakában regisztrált értékei múlták felül 1880-1910 között.

Következő táblázatunk lehetőséget kínál arra, hogy a növekedés pusztán természetes szaporulatból adódó arányait szétválasszuk a mechanikus népességmozgalom hatásaitól, illetve, hogy hosszabb távon szemléltessük a tényleges népességfejlődés eredményeit³⁹

Város	1881-1890		1891-1900	
	sorrend	növekedés %-ban	sorrend	növekedés %-ban
Szeged	1.	13,0	2.	12,9
Szabadka	2.	11,9	5.	9,6
Ujvidék	6.	9,1	13.	6,3
Debrecen	10.	5,9	6.	9,5
Arad	13.	5,0	17.	4,7
Temesvár	25.	- 1,6	26.	- 0,05

Szeged 1890-ben első, 1900-ban második volt a természetes szaporulat százalékos emelkedésében. Ez azt jelen-

tette, hogy a felvett törvényhatósági joggal felruházott városok közül természetes szaporodás útján Szeged növelte legjobban népességét, még ha ez az arány ingadozott is, s az egyes ciklusokon belül néha a kiegyenlítődés irányába hatott.

A másik táblázatból kitűnik azonban, hogy hosszabb időre kivetítve (1880-1910) a népességnövekedéstől különválasztott természetes szaporodás Szegeden mutatta a legmagasabb hozzájárulási értékeket, míg a lakosság tényleges gyarapodását tekintve csak az ötödik helyet foglalta el a városi rangsorban.

Pécs, Arad, Temesvár dinamikusabb népességfejlődése új kereseti lehetőségeket kínáló iparteleplítő tényezőkre vezethető vissza. A pozitív városközi különbség Szeged esetében sem szűnt meg a lakosságyarapodásra ható demográfiai tényező lenni, csak szerepe a természetes szaporodással szemben kisebb, mégha időnként - mint éppen a századfordulón újabb és újabb bevándorlási hullám érezte hatását. Ez azonban nem változtatott az 1870 óta megfigyelhető trenden: Szeged már a saját alapján fejlődő, kifejlett polgári társadalommal rendelkező város, mely megfelelő háttérrel biztosított a magas termelékenységi ráta eléréséhez, s a halandóság visszaszorításához. Ezért Szeged demográfiai fejlődésének alapja a századfordulón az országosnál kedvezőbb természetes szaporodása.

Életkor a) abszolút számokban

Közjogi alkatrész országgrész Törvényhatóság	1900 - b a n						1910 - b e n						60 évnél idősebb		ismeretlen korú		
	6 évnél fiatalabb	6-11 éves	12-14 éves	15-19 éves	20-39 éves	40-59 éves	60 évnél idősebb	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.		16.	17.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	
Magyarország																	
a) Duna jobb part- ja	15704	12522	5404	7593	22508	17318	7592	4	15336	14276	6534	8213	21978	17306	8344	8	
Győr vármegye																	
Győr teljes jo- gú város	4661	4041	2471	4767	12391	6380	2831	1	5447	5053	3026	5576	14542	7449	3206	1	
b) Duna-Tisza köze																	
Észbadka tj. város	12780	10548	5895	9669	22777	15633	6207	84	14563	12263	6539	9095	28016	16460	7671	3	
Csongrád vármegye	22535	18034	8991	13934	33982	24884	9871	6	24458	20426	9847	13621	38649	25859	11916	19	
Hódmezővásárhely	8494	7484	3701	6525	16626	12669	5384	-	7897	7466	4175	6304	17457	12810	6332	4	
Szeged teljes jogú város	15077	12841	7642	11975	29927	18232	7297	-	15952	14281	8268	13058	37607	20372	8788	2	

Közjogi alkotás rész országársz Törvényhatóság	1900-ban										1910-ban									
	6. évnél fiatalabb	6-11 éves	12-14 éves	15-19 éves	20-39 éves	40-59 éves	60 évnél 0 idősebb	ismeretlen korú	6 évnél fiatalabb	6-11 éves	12-14 éves	15-19 éves	20-39 éves	40-59 éves	60 évnél idősebb	ismeretlen korú				
																	az összes népesség százalékában			
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.				
Magyarország																				
a) Duna jobb partja																				
Győr vármegye	17,7	14,1	6,1	8,6	25,4	19,5	8,6	0,0	16,7	15,5	7,1	8,9	23,9	18,8	9,1	0,0				
Győr törvényhatósági város	12,4	10,8	6,6	12,7	33,0	17,0	7,5	0,0	12,3	11,4	6,8	12,6	32,8	16,8	7,3	0,0				
b) Duna-Tisza Köze																				
Szabadka tj.város	15,3	12,6	7,1	11,6	27,2	18,7	7,4	0,1	15,4	13,0	6,9	9,6	29,6	17,4	8,4	0,0				
Csongrád vármegye	17,1	13,6	6,8	10,5	25,7	18,8	7,5	0,0	16,9	14,1	6,8	9,4	26,7	17,9	8,2	0,0				
Hódmezővásárhely	14,0	12,3	6,0	10,7	27,3	20,8	8,9	-	12,6	12,0	6,7	10,1	28,0	20,5	10,1	0,0				
Bágyód törvényhatósági város	14,2	12,5	7,4	11,6	29,1	17,7	7,1	-	13,5	12,1	7,0	11,0	31,8	17,2	7,4	0,0				

Első tanulságként fogalmazhatjuk meg, hogy valamennyi vizsgált helységben a 20-29 év közötti korosztály adta a népesség relatíve nagyobb csoportját, ami önmagában szükség-szerű, de nem elégséges feltétel a polgári irányú demográfiai változáshoz. A halandósági adatokban bekövetkezett kismértékű javulások azonban a termékenység egyidejű csökkenésével jártak. Ha a gazdasági javakat előállító népességet egybe vesszük a 15-59 éves korcsoporttal, akkor pl. Szegeden a lakosság kb. 60 %-a tartotta el a másik 40 %-ot. Hozzá-számítva az 1900-ban 35 %-ra rugó, s 1910-re 30 %-ra csökkenő 0-14 éves korosztályt, illetve a 60 évnél idősebb lakosság néhány százalékos emelkedését, egy tipikusan iparosítás-kezdeti korstruktúrát kapunk.⁴¹ A Szegednél mezőgazdaságibb jellegű települések százalékosan magasabb, 60 év feletti népcsoportja nem a társadalmi viszonyok polgári típusú gyorsabb fejlődésének, hanem a termelékenységi mutatók erőteljesebb javulásának a következménye. Emellett szól az is, hogy Szeged demográfiai értelemben stabilabb, azaz viszonylag állandó korösszetételű népességet produkált változó összlétszám mellett, míg ezek a viszonyszámok pl. Hódmezővásárhely esetében nagyobb százalékos eltérést mutatnak, miközben az összlétszámban 10 év alatt alig állt be változás.

További részletek tudhatók meg a város társadalmi állapotáról a területhez viszonyított, a produktív populáció belső mozgását kifejező korösszetételi statisztikából.

Az első részletes, kéziratban fennmaradt szegedi népszámlálást 1869-ben végezték el, amikor a városhoz tartozó

népesség korösszetételét kerületek szerint mutatták ki. Palánk Rókus, Alsóváros, Felsőváros, Alsó-tanya, Felső-tanya jelentették az egyes körzeteket, azonban arról nincs hír, hogy a népszámlálási adatok a hagyományos városrészi megnevezésen túl milyen nagyságú területre vonatkoznak.⁴²

A korösszetétel változását az alábbi táblázat illusztrálja:

Év:	Terület	Össznépesség (fő)	E b b ő l :			
			0-14	15-39	40-59	60
1869	138.964	70.179	27.822	27.269	11.118	3.900
1910	141.775	118.328	38.501	50.667	20.372	8.788
S z á z a l é k b a n :						
1869	-	100.0	39,6	38,9	15,9	5,6
1910	-	100,0	32,6	42,8	17,2	7,4

Ez a táblázat nem egyszerűen a produktív és improduktív korosztály belső összetételére ad magyarázatot, hanem azon keresztül a polgári gazdasági tevékenység megtervezésének, az oktatás, egészségügy stb. modern infrastruktúrájának demográfiai feltételeit is rögzíti.⁴³ Tudniillik az ezzel kapcsolatos társadalmi igények városi szintű prognosztizálásához figyelembe kellett venni a táblázatból kiolvasható javuló halandósági, s a tendenciájában csökkenő születési viszonyokat. Az összes születések 8 %-os visszaesése azt mutatja, hogy a gyermekkorúaknak az össznépességen belül csökkenő aránya a korpíramis alját már a századforduló előtt karcsúsítani kezdte. Nem volt arányban a születéseknél tapasztalt csökkenéssel az időskorúak javuló halálozási statisztikája. Utóbbi pozitív szaldója

mindössze 2 %-os volt. Valamennyivel nagyobb mérvű (9 %-os) növekedés tapasztalható az ún. fiatal - produktív korosztály (15-39 éves) népességen belüli térfoglalásában. Ez a változás vitathatatlanul az árvíz utáni városiasodásra, s az újjáépítéssel összefüggő nagyarányú beköltözésekre vezethető vissza.

Ha a népességnövekedés századfordulós ütemét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a természetes szaporulat tízéves átlaga 11,1 % volt, ugyanakkor a város népessége 100.270-ről 118.528-ra emelkedett, ami 18 %-os tényleges növekedésnek felelt meg. A kettő közötti különbség (6,9 %) minden bizonnyal a bevándorlásból adódott.

Kétségtelen tehát, hogy Szeged meginduló iparosítása, az alacsonyfokú gépesítés javítása a könnyűipar elsődlegességének fenntartása mellett, s a velük kapcsolatban fellépő tőkehiány enyhítése kellőképp megmagyarázza a 11,1 %-os természetes szaporodási ütem, s a 18,8 %-os lakossági növekedési ráta közötti különbözetet. Szeged polgárosodásában az urbanizáció igényében kell látnunk a születési arányokat meghaladó népességtöbblet okát.

A népesség korösszetételében bekövetkezett változást plasztikusabban szemlélteti a 100 gyermekre (1-14) jutó.

Év:	Fiatalabb	Idősebb	Öregkorú
	produktív korú		
	15-39	40-59	60 →
1869	98,0	40,2	14,0
1910	131,6	52,9	22,8

1869-ben 98 fiatal tartott el 100 gyermeket, 1910-ben közel 132 fő. Ugyanakkor a kiegyezés után 100 gyermekre mindössze 14 idős ember jutott, ami félévszázad után ugyan több mint 50 %-kal javult, de az idősebb korosztály korábbról datálódó, gyorsan fogyó arányát a polgárosodás évtizedei sem tudták a korpiramis csúcsán robbanásszerűen kiszélesíteni.,

A nemi arányok vizsgálata azért fontos, mert a férfi vagy női nem arányának kóros mértékű eltérése a népességben belül fontos gazdasági-társadalmi változások indikátora lehet.

Év:	Férfi (fő)	Nő (fő)
1777	8.424	8.284
1850	24.863	25.381
1870	34.566	35.213
1880	37.126	36.549
1890	42.184	43.385

44

Ebből a táblából megállapítható, hogy a két nem számszerű többlete szinte dekádént változott, de nagymértékű egyenletes eltávolodást 1890-ig nem regisztrálhatunk. Tehát a demográfiai fejlődés lehetősége nemek egyensúlya felől nézve biztosított volt. Ezt üzenik a nagy számok. Sajnos nem tudtuk elvégezni a nemi arány korszecifikus elemzését, mely korosztályonként vizsgálná a viszony alakulását. Tudjuk, hogy pl. 1870-ben országosan 1-13 év között volt egyensúlyban a két nem aránya, míg 13-25 év között a nők, 25-30 között ingadozott, s 30-on túl a férfiak voltak túlsúlyban. Szegedre vonatkozóan csak annyit állapíthatunk meg, hogy ehhez képest akkor épp a nők többlete figyelhető meg.

Ha az országos adat általános okaként a földműves népes-
ségen belüli nagyszámú női munkaerő fontosságát, s az ebből
eredő korai testi felőrlődést jelöljük meg, akkor ezek az
okok Szegeden 1870-ben csak mérsékelten hatottak.

A két nem egymáshoz való aránya nagymértékben függött a né-
pesség városban maradásától. Szegeden az első időszak fárfi
többlete, majd az 1880-as árvíz utáni férfinemű fölény az
egzisztenciális célzatú berajzásokkal függött össze, amikor
a bevándorlók többségét az aktív korú férfiak jelentették.

Segítette a férfitöbbség kialakulását a város iskolajel-
lege, hisz - a dolog természeténél fogva - elsősorban a vi-
déki fiatalság fiú tagjai keresték fel szép számban a város
középtanodáit. Növelte a férfiak számát a Debrecenben is
megfigyelhető nagyszámú mezőgazdasági cselédség, mely Szeged
társadalmának jelentős tényezője volt.⁴⁵

2./ A családi állapot általános jellemzői

Bordieu hangsúlyozza, hogy a polgári család hathatós elő-
mozdítója a sikeres vállalkozásoknak, a gazdasági esélyek
realizálásának és társadalmi presztizzsé konvertálásának.⁴⁶

Ezért közel sem mindegy, hogy a népesség mekkora hányada él
családi kötelékekben, illetve az, hogy az egyes korosztályokon
belül melyik családi állapot kategória dominál.

Erre vonatkozóan rendelkezésünkre áll 1869-ből egy városré-
szenként készített felmérés a családi állapotról.⁴⁷

Város- rész:	F é r f i				N ő			
	Nőtlen	N ő s	Özvegy	Elvált	Hajadon	Férjes	Özvegy	Elvált
Palánk	4.679	2.628	201	41	4.458	2.930	734	72
Rókus	2.242	1.513	105	35	2.179	1.539	460	49
Felsőváros	81	3.112	2.020	109	2.901	2.034	601	26
Alsóváros	2.840	1.959	111	27	2.533	1.981	485	42
Felsőtanya	3.044	1.756	117	14	2.579	1.785	259	20
Alsótanya	5.121	3.070	174	28	4.530	3.092	395	29

A közel 70.000 lakosból - arányait tekintve a Palánkban volt a legnagyobb a nőtlenek, illetve hajadonok csoportja. Ez összefüggött a városrész polgáriasultságával, a jelentős számú közigazgatási apparátus változó tagságával és szolgálati helyével. Érdekes, hogy a legnépesebb területnek számító Alsó-tanya népességében is hasonló megoszlást figyelhetünk meg. Miután nem ismerjük a korcsoport szerkezetet, csak sejteni lehet, hogy a paraszti sorban élő lakosság viszonylag kései egzisztencia teremtetéséről, a reálosztásos örökösödéssel járó családalapítási nehézségekről lehetett szó.

Figyelemre méltó Felsőváros családi állapotának alakulása. Feltűnő a nőtlen férfiak alacsony, s az özvegy, illetve elvált férfiak magas aránya. A nők esetében már kiegyenlítettebb a helyzet, de náluk is szembeszökik a relatíve magas özvegyi létszám. A családi állapoton belüli nagyfokú eltolódásnak (a 2000 fő férfi özvegy) különleges oka lehetett, ui. ezt az aránytalanságot önmagában nem indokolja a városrész halászokból, iparosokból és hajósgazdákból álló társadalma. Részmagyarázatnak

A 15 éven felüli népesség családi állapota

tünhet az, amit Kulinyi a felsővárosi nép házassodási szokásairól írt, hogy ti. az erősen endogám jellegű, párválasztási körzete legfeljebb Rókusra terjedt ki, egyébként a demográfiai események alanyai belső rekrutációjuk.⁴⁸ Kétségtelen, hogy tagoltabb, a polgári élet munkarendjébe, a nyitottsággal járó élénk kereskedelmi forgalomba jobban illeszkedő felsővárosi társadalom műveltsége, polgári mintákhoz jobban igazodó népmozgalma is tükröződik a fenti demográfiai modellben.

Felsőváros kontrollcsoportjaként kínálkozó Alsóvároson kiegyensúlyozottabb demográfiai képet kapunk: a felnőtt férfi és női népesség túlnyomó többsége házasságban élt, a férfi és női özvegyek közötti különbség a két nem létszámának és a nők valamivel nagyobb házassodási hajlandóságának megfelelő szinten állt.

Szeged utolsó, városrészenként készített adatfelvételei egy időmetszet - az 1869. év - demográfiai állapotának elemzését tette lehetővé. Következő táblázatunk viszont a századfordulóról ad áttekintést a lakosság családi állapotáról.⁴⁹

15-19 éves								
1880	87	2030	183	2	54	1359	842	4
1890	86	2482	194	4	64	1616	982	4
1900	176	3287	213		132	2871	677	10
1910	188	4204	275	14	204	3050	1359	27
20-39 éves								
1880	41	1353			19	624		
1890	67	1843			40	920		
1900	12	2740			118	1353		
1910	134	3195			173	1862		
40-49 éves								
1880	87	2030	183	2	54	1359	842	4
1890	86	2482	194	4	64	1616	982	4
1900	176	3287	213		132	2871	677	10
1910	188	4204	275	14	204	3050	1359	27
50-59 éves								
1880	41	1353			19	624		
1890	67	1843			40	920		
1900	12	2740			118	1353		
1910	134	3195			173	1862		

A 15 éven felüli népesség családi állapota

korcsoportonként:

15-19 éves:

É V :	F é r f i :				N ő :			
	Nőtlen	Nős	Özvegy	Elvált	Hajadon	Férjes	Özvegy	Elvált
1880	3184	12	-	-	3498	682	15	-
1890	3353	11	-	-	3587	695	16	1
1900	5655	21	-	-	5808	381	7	3
1910	6334	41	-	-	6235	481	6	1

20-39 éves

1880	4540	7772	130	9	1374	9269	613	24
1890	3494	8564	112	8	1522	11519	733	23
1900	7261	8115	90	12	3159	10666	571	53
1910	9058	10426	119	31	4100	12934	781	158

40-49 éves

1880	210	3276	125	4	88	2358	653	3
1890	225	3971	144	5	123	3266	695	3
1900	380	5127	143	6	298	4184	750	18

50-59 éves

1880	87	2030	188	2	54	1359	842	4
1890	86	2482	194	4	64	1616	982	4
1900	176	3287	213		132	2871	677	10
1910	188	4204	275	14	204	3060	1359	27

60 éven felüliek

1880	41	1353			19	624		
1890	67	1843			40	920		
1900	12	2740			118	1353		
1910	134	3195			173	1862		

Előző táblázatból kitűnik, hogy különösen 20 éves kortól a felnőtt lakosság túlnyomó többsége házasságban élt. Nők esetében ez az arány több mint 90 %-os, míg a férfiaknál meghaladja a kétharmadot. 20-40 év közé tehetjük azt az időszakot, amikor a férfi népesség családi állapota a legkiegyenlítettebb arányokat mutatja, az elhanyagolható számú özvegy és elvált mellett a férfiak alapvetően családi, illetve legényéletet folytattak. Ugyanezen korosztályú nők esetében a házasságban élő személyek száma átlagosan háromszorosan haladja meg a hajadonokét, a későbbiek során a különbség csak nő. Tehát az aktív korosztályú nők és férfiak házashajlandósága nem ugyanolyan mértékű, a családi és anyai funkciókat hivatásként vállaló nő a házasságban élete értelmét látta. Már a 15-19 éves korosztályban is szép számmal akadt férjes asszony, ami az iskoláztatási szokások változása miatt idővel ugyan valamit csökkent, de a jelenség maga fennmaradt. Megerősíti álláspontunkat az a tény, hogy a női özvegyek száma négyszer annyi volt mint a férfiaké. Ez persze lehetett a férfiak nagyobb halandóságának, de részben a függetlenségi vágyaiknak is a következménye.

A férfiak ugyanakkor csak az egzisztencia megteremtése után gondolhattak a házasságra: a családalapítás anyagi feltételeinek biztosítására vonatkozó polgári előírás tükröződik a férfiak időben szétnyúló, egyenletesebb ritmusú házassági szokásaikban. Ezek alapján állíthatjuk, hogy a házasságkötések fentebb említett növekvő száma inkább a népesség gyarapodásával s csak kisebb mértékben a partneri hajlandóság javulásával magyarázható. Ugyanis a lakosságnövekedés arányaihoz képest a férfi népség családi állapotának belső szerkezete nem válto-

zott hasonló ütemben: azaz az egyre növekvő férfi népességből egyre többen kötöttek házasságot, de ez az ütem nem nőtt olyan gyorsan, mint nemük szaporodása. Sőt az aktív lakosság adatai (20-40 év), legalábbis a házaskötélék felvételével kapcsolatos férfiúi megfontoltságot tükrözi.

Szegeden általában nem bizonyítható, hogy a századforduló utáni családi állapotváltozás, a házasságban élő emberek számának abszolút értékű emelkedése és ezzel összefüggésben a házasságkötések számának hirtelen megugrása 1900-1910 között a terméseredmények kedvező alakulására vezethető vissza. A mezőgazdasági jellegű ország egészére igaz lehet a terméshozamoknak a tipikusan iparosodás előtti magatartásokat involváló hatása, de Szeged vonatkozásában ekkor már nincs összefüggés a házasságkötések magas száma, s az évi termésmaximum között. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy polgári viszonyok között a tisztán mezőgazdasági jellegű települések terméseredményei sem magyarázhatják meg önmagukban a demográfiai folyamatok alakulását. Tagadhatatlan hatásán kívül döntően befolyásolták pl. a házasságkötések alakulását a népesség kormegoszlása, a polgári megélhetési módok alternatív csatornái. Utóbbiak Szegeden - figyelembe véve a családi állapot-változások egyenletes növekedését - mérsékeltek a mezőgazdasági munkák ritmusából és eredményességéből adódó rapszódikus idényhullámzásokat.

Ismerve Alsóváros 19. század eleji népmozgásait, valamint a hagyományos termelési ágak társadalomszervező szerepét, valószínűnek tartjuk, hogy a polgári típusú demográfiai fejlődést negatívan befolyásolta a sikeres termés és a házassági

kedv még létező összefüggése. Legfeljebb annyi változással, hogy a tőkés piac értékesítési mechanizmusa kizárta azt, hogy egyetlen év kimenetele határozza meg lényegbevágóan - mint ahogy történt ez a múltban - a demográfiai magatartást. Több év aránytalanul jó vagy rossz termése teremthetett olyan gazdasági helyzetet, melynek továbbgyűrűző hatása markánsan mutatkozott meg a családi állapotokban, illetve házasságkötések ütemes változásaiban.

Részletezi a házaselet folytatásának lehetőségeit, a házasságkötési életkor alakulását. Sajnos, a táblázatok nem adtak megfelelő alapot rétegsajátos demográfiai magatartásformák vizsgálatára. Összesített értékei Csongrád vármegye, illetve Hódmezővásárhely súlyozott középarányosával tudtuk összevetni. Ennek alapján állapíthattuk meg, hogy Szegeden a völegények 84,5 %-a, a menyasszonyok 88,7 %-a kötött első házasságot. Hódmezővásárhelyen valamivel rosszabb volt az arány, 79,4 % és 88,0 %.

Magasnak tekinthetjük tehát a hajadonok és nőtlenek családalapításban való részvételét. A párkapcsolatok házasságformája az aktív korosztály domináns kapcsolatrendszerének számított.

A keresztelési adatokból kalkulált török utáni népesség (1720) kb. 14.000 lehetett. Ehhez képest az 1777-ig bekövetkezett növekmény alig 4000 fő, tehát még az 50 %-os arányt sem érte el, ami ellentmond a statisztika több mint kétszeres növekedést kimutató adatának. A haladás így is jelentékeny, és jórészt a török hódoltsági területről való elvándorlás képezte a forrását. Mindenesetre az leszögezhető, hogy Szeged új-

III.
kori népességfejlődése a török pusztítás ellenére sem indult a nulláról, sőt a törzslakosság folyamatos megléte olyan arányokban bizonyítható, mely a város komoly népességmegtartó erejét tükrözi.

A következő fejezetben kísérletet teszünk, hogy a polgárosultság fokát összefüggésbe hozzuk a házassági kapcsolatos szokások tartalmával. A demográfiai magatartás polgári irányú megváltoztatásában.

Mivel az összeírás szempontja elsődlegesen katonai volt, a regisztrált népességet nem is tekinthetjük azonosnak a tényleges népességgel. Kováts Zoltán egy ezzel kapcsolatos korrekciós számítással az össznépességet - mintegy 10 %-kal megemelve - 23.671 főre taksálja.

A II. József-féle felmérés népességére vonatkoztatott foglalkozási megoszlás a város mezőgazdasági önellátásának fokozatosan kiépülő társadalmi hátterét tükrözi. Ez elsősorban az autochton fejlődésű Alsóváros földművelői tevékenységre való átállását, illetve a nagy hagyományú marhatenyésztésből és tranzit-legeltetésből származó tőkéek korai polgárosulását jelentette.

III.

Házassági magatartásformák

1.) Források és módszerek

A következő fejezetben kísérletet teszünk, hogy a polgárosultság fokát összefüggésbe hozzuk a házassággal kapcsolatos szokások tartalmával.

A demográfiai magatartás polgári irányú megváltoztatására legtöbb értékelhető információt a fertilitás változó jellemzői szolgáltatják. Ennek oka, hogy a 19. század folyamán egyre erősebbé vált az üzem és háztartás kettéválása, egyre csökkent a nő közreműködésére épített családi jövedelemszerzés kollektív jellege. Ezzel együtt kiiktódtak a partnerválasztás kényszerindítékai, melyek a családi termelési funkciók fenntartásához igazodtak.⁵⁰

A házasság polgári tartalmát egyrészt a kapcsolatteremtés új motívumaiban (szerelem előtérbe kerülése, a gyermeknevelés központi jelentősége, a privát szféra és a megélhetés funkciójának merev elválasztása), illetve a családi feladatok individualizációjában jelölték meg.⁵¹ Empirikus forrásanyagunk jelenlegi állapotában azonban csak közvetve teszi lehetővé a házasság együttélés polgári minőségének feltárását. Ugyanakkor a demográfiai eseményekben résztvevő személyek változó tulajdonságai (életkor, családi állapot, vallás, lakhely, foglalkozás) és állandó adottságai (születési hely, nem, nemzetiség) a családi stratégiák rétegspecifikus összehasonlítására és csoportszajátos párválasztá-

si elképzelések, a házasság útján megvalósuló lokális és szociális mobilitás vizsgálatára adnak alkalmat.

Módszerünk két sarkallatos pontja a következő:

1. Igyekeztünk a demográfiai eseményeket nem-zsidó - zsidó, illetve ezeken belül polgári - nem-polgári bontásban elemezni.

2. Eljárásunk viszonylag hosszú, közel száz év idősorait tekinti át, hogy a demográfiai magatartásban bekövetkezett változások kronológikusan dokumentálhatók legyenek. Differenciált megközelítésünk tehát a népmozgalom különböző aspektusai (életkor, házaskor, születési gyakoriság, migrációs index stb.) szerint kimutatható csoportsjáratos különbségeket veszi számba. A klasszikus "felső-alsóréteg" szembeállítást, az egymás kontrolljaként felfogható komparatív vizsgálatot a sajátos helyi körülmények miatt a fenti négyes bontásra változtattuk, mert a "polgári" Szegeden nem feltétlenül "felső", a "nem-zsidó" pedig nem automatikusan "alsó" réteget jelöltük.⁵² Rétegbesorolási kritériumaink alapján a demográfiai folyamatokban való részvétel milyenségére, tartalmára alapoztuk. Azaz vizsgáltuk a szociális háttér, a társadalmi állás döntő hatá-
sú objektív jegyét, a foglalkozást. Abból a felfogásból indulunk ki, hogy a foglalkozás és a népmozgalmi magatartás összehasonlítása megbízhatóbb társadalmi topográfiához vezet, mint egyes demográfiai tulajdonságok konkrét minősítése.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a családi események menetének, tartalmának időbeli változásai mögött összetett indítékok húzódhattak, de mérhető és modellezhető értékei miatt kitapintható a polgári viselkedés.

Az egyén, de még inkább bizonyos népességcsoportok polgári helyzetének egyéb, hasonlóan fontos indikátorai vannak, mint például képzettség, foglalkozás, jövedelem, hatalom befolyásolási képesség stb.. Munkánk egy másik részében ezekkel is foglalkozunk.

Történeti, szociológiai kutatásaink relatíve nagy (az ország második legnagyobb városa 1910-ben!) lokális és szociális egységére irányultak. Időbeni határait sajnos nem tudtuk tovább szélesíteni, miután a nagy tömegben előforduló, értékelhető anyakönyvi bejegyzések jószerével 1800-tól maradtak fenn. Az előretágításnak meg határt szabott az 1920-szal kezdődő korszak új történelmi feltételrendszere.

Felmérésünk a házasságkötések esetében egy bizonyos időmetszet teljes körű feldolgozására, részben reprezentációs mintaanyag kiválasztására törekedett. Összesen 2.803 regisztrált házasság információit gyűjtöttük össze, 16 évfolyam összes egyházi és állami bejegyzéseit. Számítógép segítségével közel 13.000 egyéni változó, illetve változatlan érték kombinálására nyílt lehetőség. Az adatfelvételek 1883-ig a római katolikus és az izraelita hitfelekezet házassági anyakönyveiből merítettek. Kiválasztásuk nem volt esetleges, amennyiben az egyes évfolyamok illeszkednek az országos népszámlálás adott évben készített felvételéhez. Eljárásunkat részben forráskritikai szempontok indokolták, amennyiben a város összesített eredményeit szembesíthettük a lokális folyamatok tanulságaival. Miután az egyház 1895-től elveszítette a polgári népesség hivatalos anyakönyvezésének jogát, módszerünk is érvényét veszítette az állami népes-

ségnyilvántartás bevezetésével. annál inkább kidomborodott az az előbbi módszer, hogy ti. a demográfiai események városon belül tapasztalható regionális különbségeit emeljük ki. A népmozgalmi magatartás (házasságtermékenység, szülőképes periódus, házassodási kor, stb. különböző változatai egyéb - társadalmi jellegű mutatók - mellett alkalmasak a polgárosodás ritmuskülönbségeinek a feltárá-
ra.

Forrásadottság döntött a zsidó anyakönyvek kutatási felhasználásáról: bár a népmozgalmi események regisztrálásának 1844-től van nyoma, rendszeres, értékelhető adatbázis csak az 1850-es évek közepétől állt rendelkezésünkre. Ahhoz, hogy egy-egy népszámlálási és anyakönyvfelvételi időmetszet tudományosan összemérhető cumulatív értékké álljon össze, a zsidóság népmozgalmának időbeli határait tágabban vontuk meg. A keresztény - zsidó. státuszcsoportok demográfiai magatartásának egy és ugyanazon évre korlátozódó vizsgálata hamis következtetésekhez vezetett volna. ti. egy év anyakönyvi bejegyzéseinek mennyisége elégtelenül tükrözi a népesség 6 %-át adó zsidóság népmozgalmi gyakorlatát. Egyenemő mennyiségek összevetéséről csak úgy lehetett szó, ha az izraeliták demográfiai adatait több évből gyűjtjük ki. Így az alapfelvételnek szánt 1830, 1857, 1880, 1910-es esztendők katolikus házasságstatisztikáját, több, kapcsolódó év zsidó népmozgalmi adata egészíti ki. 2803 házasságkötésből tisztán keresztény, illetve zsidónak minősült: 2382 és 421. Az elemzés tárgyává tett 421 izraelita házasság a megfelelő

keresztény adatbázis 18,6 %-ának felel meg, tehát jelentősen meghaladja a népesség belüli arányszámát (6 %), de ez még így is elmarad a gazdaság és társadalom polgárosításában játszott aránytalanul nagy szerepe mögött.

2.) A házasságkötések alakulása és szezonális eltérései

Első táblázatunk a házasságok évszakonkénti megoszlását tükrözi megkötésük éve szerint. A szezonális eltérésekben kifejezésre jutó polgári törekvéseket a házasságok további, keresztény-zsidó megoszlásával kívánom érzékeltetni.

Házasságkötések évszakonkénti megoszlása

Évszakok	Évek	Keresztények				Össz.	%
		1910	1930	1957	1960		
Tavas	1	231	76	40	124	41	41
		54,3	5,3	9,7	30,2	17,2	17,2
Nyár	2	224	6,9	9,5	19,4		
		17,6	41	62	92	371	371
Ősz	3	17,4	11,1	15,7	24,8	15,5	15,5
		17,7	11,7	14,8	14,7		
Tél	4	309	68	92	136	684	684
		51,6	11,3	15,2	23,5	25,2	25,2
Összesen	5	30,5	19,4	21,9	21,7		
		280	217	206	275	1008	1008
Összesen	6	26,8	21,5	22,4	27,3	42,1	42,1
		79,1	62,0	53,8	43,9		
Összesen	7	397	350	406	527	2396	2396
		41,6	14,5	17,5	26,2	100,0	100,0

Házasságkötések szezonális
megoszlása

53

Évszakok Évek	Keresztények				Évszakok Évek	Z s i d ó k			
	Össz.					Össz.			
	1910	1830	1857	1880		1910	1857	1880	%
1 tavasz	223 54.3 22.4	24 5.8 6.9	40 9.7 9.5	124 30.2 19.8	1 tavasz	1	64 56.6 31.4	49 43.4 26.8	113 27.6
2 nyár	176 47.4 17.7	41 11.1 11.7	62 16.7 14.8	92 24.8 14.7	2 nyár	2	57 55.3 27.9	46 44.7 25.1	103 25.2
3 "ős	308 51.0 30.9	68 11.3 19.4	92 15.2 21.9	136 22.5 21.7	3 "ős	3	1 1.3 4.5	44 55.7 21.6	79 19.3
4 tél	290 28.8 29.1	217 21.5 62.0	226 22.4 53.8	275 27.3 43.9	4 tél	4	21 18.4 95.5	39 34.2 19.1	114 27.9
Összesen %	997 41.6	350 14.6	420 17.5	627 26.2	Összesen %	Összesen %	22 5.4	204 49.9	409 100.0

Mindkét csoport feltűnő vonása, hogy az összes házasság közel felét télen kötötték. Ismerve Szeged szociális és vallási tagozódását, nem igen csodálkozhatunk ezen, hisz az egyház még a múlt században is megkövetelte a "szent idők" és ünnepek tisztességes megtartását és tiltotta az ünneprontás minden megnyilatkozását.⁵⁴

Ezek a vallási előírások ilyenformán hatottak a 80 %-ban katolikus és zömében paraszti eredetű népesség demográfiai magatartására. Tavasszal és nyáron tartott viszonylag kevesebb esküvő a nagybőjti, húsvéti és pünkösdi csenddel magyarázható. Ebből adódott, hogy az esküvők tartására különösen alkalmas időszak ősszel és télen következett be, bár Bálint Sándor megjegyzi, hogy főként Alsóvároson még a múlt században is farsangra esett a legtöbb lakodalom.

Mindenesetre jelentősnek kell tartanunk azt a változást, mely a jelzett kor (1830-1910) évszak-átlagaiiban bekövetkezett Bálint Sándor megfigyeléseihez képest, amennyiben a menyegzők 64,4 %-át az év második felében tartották meg.

Ha most a zsidó házasságok időbeli mozgását nézzük, azonnal kitűnik azok egyenletesebb szóródása. Nem valószínű, hogy valaminő vallási sajátosságról lenne szó, hanem inkább arról, hogy az izraeliták polgárosultabb rétegét jelentették a városnak mint a katolikusok.

Egyébként a katolikus vallás előírásai szigorúbbak a legfontosabb családi események megtartását illetően. Ezek erkölcsi szorítása idővel természetesen lazult, de hívő katolikus később sem hagyhatta teljesen figyelmen kívül.

Különös élességgel vetődött ez fel a hagyományörző Alsóvároson. Itt a vallási előírások családi életre gyakorolt hatását következő táblázatunk szemlélteti:

Házasságkötések időnyhullámvázása Alsóvároson

(1790 - 1819)

Hónap	Szám	% 55
Január	57	43,8
Február	28	21,6
Március	2	1,5
Április	7	8,4
Május	2	1,5
Június	7	3,4
Július	2	1,5
Augusztus	-	-
Szeptember	1	0,8
Október	3	2,3
November	19	14,7
December	-	-

A házasságok 80,14 %-át három hónapban (január, február, november) kötötték. Ez a polgárosodás előtti időszak tipikusnak mondható paraszti házassági szokásokat tükrözi, ami az idők folyamán azonban változott. Ha nem is lényegbevágóan, hisz a házasságkötéseket alapvetően motiváló okok, az erősen katolikus Alsóvároson egyházi tilalmak folytán kialakult társadalmi szokások, másrészt a lakosság foglalkozásának természete, nem változtak az idők folyamán. Pl. a kánoni törvények érvénye, miszerint

karácsony előtt 4 héttel, adventben, vagy hatg héttel húsvét előtt, nagyböjtben tilos a vígasság, később is hatott. A decemberi és márciusi minimum ezzel indokolható. Más a helyzet a nyári hónapok alacsony értékeivel, itt a nehéz mezőgazdasági munkák elvégzésére lehet visszavezetni a házasságkötések alacsony ritmusát. Alsóváros reformkor előtti kommunális gyakorlata tehát még erősen tükrözte a népmozgalom erkölcsi irányítását kézben tartó egyház és egzisztenciális háttérét adó mezőgazdasági termelés meghatározó befolyását a családi eseményekre.

A házasságkötések direkt függése a családon kívülálló exogén tényezőktől, valamelyest lazult a polgárosodás időszakában. Következő táblázatunk a családalapítás szezonális eltéréseit a vőlegény foglalkozásával egybevetve vizsgálja:⁵⁶

A házasságkötések időbeli szóródása foglalkozások szerint:

idő- szak	fogl. föld- műves	munkás	közhí- vatal- nok	iparos nok	keres. magan- hivatal- nok	tanár	szabad értelm.	tőkes	föld- birto- kos	Össz.
	1,00	2,00	3,00	4,00	5,00	6,00	7,00	8,00	9,00	%
(fő)	89	44	44	136	15	5	16	1	6	
Tavaszi	24,5	12,1	12,1	37,5	4,1	1,4	4,4	1,3	1,7	363
b)	16,1	18,9	26,8	26,8	26,8	23,8	23,2	8,3	7,8	21,0
(fő)	33	42	46	121	13	7	25	3	10	300
Nyári	11,0	14,0	15,3	40,3	4,3	2,3	8,3	1,0	3,3	17,3
b)	6,0	18,0	28,0	23,9	23,2	33,3	36,2	25,0	13,0	
(fő)	154	61	43	139	18	5	22	6	10	458
Ősz	33,6	13,3	9,4	30,3	3,9	1,1	4,8	1,3	2,2	26,5
b)	27,8	26,2	26,2	27,4	32,1	23,8	31,9	50,0	13,0	
(fő)	277	86	31	111	10	4	6	2	51	609
Téli	45,5	14,1	5,1	18,2	1,6	7	1,0	3	8,4	35,2
b)	50,1	36,9	18,9	21,9	17,9	19,0	8,7	16,7	66,2	
Összesen:	553	233	164	507	56	21	69	12	77	1730
%	32,0	13,5	9,5	29,3	3,2	1,2	4,0	7	4,5	100,0

Ez a - korántsem teljes - foglalkozási összetétel tükrözi nemcsak a vallási, hanem polgári és nem polgári csapatok részvételét a házassági eseményekben.⁵⁷ A vőlegények foglalkozása alapján megállapítható, hogy az izraelita férfiak keresetmódjában változás állt be: a korábbi kereskedői, közhivatalnoki, kisiparosi dominanciát kiegyenlítette a szabad értelmiségi rétegek előnyomulása. Ezzel szemben a keresztény polgári csapatok megélhetésében sokkal nagyobb szerepet játszottak a különböző közhivatalok, tisztviselői állások, és a tanítói szakma. A vőlegények foglalkozásának időbeli változása katolikus válásúak esetében is tükrözi a modernizációs folyamatot, amennyiben emelkedett a magánhivatalnok és mérnök vőlegények száma. Fontos változás, hogy a polgári élethelyzetek hasonlósága kiiktatta a vallás különbözősége folytán pl. a paraszti népességnél még megtalálható jelentős stílus- és életmódbeli eltéréseket.⁵⁸

Ebből adódott, hogy a szabad értelmiség házassága - a munkavégzés sajátos ritmusából következően - általában a kevésbé "keresős" nyári hónapokra esett, melynek költségeit főként tavasszal és ősszel kellett előteremteni.⁵⁹ Nem egyértelműen megítélhető folyamat a tisztviselői kar felduzzadása keresztények által, mert nem tudni pontosan, hogy ez a birtokos parasztság társadalmi visszaszorulásának a következménye-e (életképes mezőgazdasági egzisztenciák "hivatalkeresése") vagy a közigazgatás⁶⁰ többletfeladataival járó értelmiségi helyezkedés.

Örvendetes változás viszont, hogy a keresztény vőlegényeken belül nőtt a szakmukások, kisiparosok, művezetők

A zsidók polgárosultsága többek között a mezőgazdasági foglalkozások szinte teljes hiányával, és az értelmi felkészültséget igénylő polgári megélhetési formák térhódításával függtek össze. Ezzel is magyarázhatók a házasságkötések szezonális eltérései keresztények és zsidók között.⁶²

3./ Az összeházasulandók életkorának társadalmi háttere

A házasságkötéskor tapasztalható életkor fontos demográfiai mozzanat, ugyanis a házastermékenységét legerősebben befolyásoló biológiai tényezőről van szó. Bár kétségtelen, hogy a népesség reprodukció szempontjából az anya életkora messze fontosabb, de általában nem mindegy a családalapítás számára sem, hogy a biológiailag aktív kor melyik szakaszához kötik a házasságokat.

Társadalomtörténeti nézőpontból az adja meg a házasság életkor jelentőségét, hogy utal, mi az az átlagos életkor, melyben az önálló egzisztencia megteremtése lehetővé vált. A családalapítás anyagi feltételeinek bizonyítása a legszigorúbb polgári előírások közé tartozott. A kérdés csupán az, hogy a materiális függetlenség, külön háztartásban, külön lakásban vagy önálló keresetben nyilvánult-e meg, esetleg ezek kombinációjában.

Elsőként a városról készült 1906-os "látteleletet" vizsgáljuk meg abból a szemszögből, hogy a korcsoportos összeházasodási adatok tartalmaznak-e valami sajátos trendet Hódmezővásárhely és Csongrád vármegye átlagával szemben.⁶³

A korszpecifikus családalapítási adatok tükrözik talán a legjobban, hogy a demográfiai viselkedés bizonyos elemei az egyes közösségekre jellemző szabályszerűségeket mutatnak, összefüggésben az eltérő társadalmi-gazdasági környezettel és szokásokkal.

menyasszony élet- kora: vőlegény élet- kora:	17 év alatt	17-19	20-24	25-29	30-39	40-49	50-
	<u>S z e g e d</u>						
20 év alatt	0,1	-	0,1	-	-	-	-
20 - 24	0,4	11,5	19,0	3,5	0,6	-	-
25 - 29	0,9	10,3	20,8	4,3	1,7	-	-
30 - 39	-	11,9	6,2	3,7	3,3	0,3	-
40 - 49	-	-	1,3	0,7	1,8	1,7	0,1
50 - 59	-	-	0,1	0,2	0,7	1,3	1,1
60 év felett	-	-	-	0,1	0,1	0,3	1,7
	<u>Hódmezővásárhely</u>						
20 év alatt	--	-	-	--	-	-	-
20 - 24	1,4	16,3	14,0	1,4	0,2	-	-
25 - 29	1,1	17,0	17,6	3,2	0,2	-	-
30 - 39	0,5	3,4	6,6	2,3	1,1	0,4	-
40 - 49	-	0,2	0,4	1,1	2,7	1,6	0,7
50 - 59	-	-	-	-	0,9	0,7	2,9
60 év felett	-	-	-	-	0,5	0,5	1,3
	<u>Csongrád vm.</u>						
20 év alatt	1,0	0,3	0,0	-	-	-	-
20 - 24	1,3	17,8	20,3	1,7	0,3	-	-
25 - 29	1,1	13,3	19,1	3,3	0,7	0,0	-
30 - 39	0,2	2,0	4,6	1,6	1,8	0,0	0,2
40 - 49	-	-	0,3	0,9	1,8	0,8	0,5
50 - 59	-	-	-	-	0,7	1,3	0,8
60 év felett	-	-	-	-	-	0,3	2,6

Szegeden pl. az 1906-ban házasságot kötött nők kb. 12 %-a, a 30 éven felül házasodók számíthattak arra, hogy 40 évesnél idősebb férjeik oldalán szülőképes éveik közel felét olyan társadalmi helyzetben kell leélniük, amelyben a nemi kapcsolat vagy a terhesség már nehezen valószínűsíthető. Figyelemre méltó, hogy az agrárjellegű, de református Hódmezővásárhelyen is 12 %-ra tehető az éltesebb korban férjhez menő és 40 év feletti férjet választó asszonyok aránya. Ugyanez a viszony Csongrád vármegyében a 8% körüli értéket közelítette meg. A korán (17 év alatt) férjhez menők adatai fordított sorrendet mutatnak: Szegeden 1,4 %-uk 20-29 éves vőlegényt választott magának, Hódmezővásárhelyen viszont már 3 %-uk. Csongrád vármegye 17 éven alul férjhez ment asszonyai (3,6 %) 1 %-ban 20 év alatti, fél százalékban 30-39 éves, s 2 %-ban a biológiai és szociális érettségnek kiteljesedésében lévő, 20-29 éves férjjel alapítottak családot.

Az életkori arányok további összevetéséből kitűnik, hogy mind a három közigazgatási területen az összeházasodás döntő viszonyait a 17-25 éves lányok, illetve a 20-30 éves férfiak közötti kézfogó határozta meg.

Helyi eltéréseket pusztán a "fordított korú" házasságoknál tapasztalhatunk. Hódmezővásárhelyen nagyobb volt az idősebb vőlegény - fiatalabb menyasszony közötti arány, mint Szegeden. Viszont utóbbiban gyakoribb házassági forma volt az egykorú, illetve fiatalabb vőlegény - idősebb menyasszony partneri kapcsolat. A 20-24 éves férfiak a velük közel egyidős nőket, a 25-29 éves férfiak a náluk fiatalabb nőket részesítették előnybe a partnerválasztásokkor. További - családi, s nem statisztikai jellegű - empirikus vizsgálatok szükségesek azonban

annak eldöntéséhez, hogy az idősebb férj - fiatalabb feleség családmódeli erőteljesebbé válása mögött valóban a statisztikai szakirodalom hagyományos magyarázata áll: az ekkorra előteremtett biztos egzisztencia, az öröklés és/vagy munka útján elért anyagi siker, melyre a házasság úgy épülhetett, hogy a vagyoni megfontolás helyett a személyes vonzalom kérdései kaptak hangsúlyt.

Táblázatunk csak azt a népmozgalmi összefüggést erősíti meg, hogy a lányok többségének 20-24 éves korban történt asszonnyá válása a termékeny életkorhoz igazodó házassági stratégia jegyében történt. A közel azonos korosztályok hasonló demográfiai magatartásának jellemzésére álljon itt a következő adat: 1906-ban a házasságot kötött vőlegények 35,2 %-a volt 25 év alatti, a menyasszonyok 25,1 %-a pedig 20 év alatti. Csongrád vármegyére nézve 1-2 %-kal magasabb értékeket találunk ugyanarra a viszonylatra. Ezek okait fentebb már tisztáztuk.

Tanulságos lehet még a nagy korkülönbséggel kötött házasságok vizsgálata, de ez meglehetősen ritka jelenség volt. Harminc éves kor felett ugyan megállapítható, hogy a városi lakosság házasság hajlandósága nagyobb a vidékinél, ugyanis a 30-39 éves vőlegények Szegeden 15,5 %-ot tettek ki. Csongrád vármegyében ugyanez az adat 10,5 % volt. Menyasszonyoknál Szegeden 20,7 %-ot, Csongrád vármegyében 13,8 %-ot mutat ki a statisztika. A korosztályos párosításnál viszont az derül ki, hogy idősebb korban csökkent az azonos korúak összeházasodási intenzitása. Legszembetűnőbb a 35-39 éves férfiak viselkedése, akik legnagyobb számban 20-24 éves nőket vettek feleségül. További specifikum, hogy az életkor emelkedésével főleg Szeged, az, ahol a

vőlegények gyakrabban tájékozódtak párválasztáskor életkorban lefelé. Ez föltétlen a városi életmód velejárója, a városi szakmák eltérő munkaidő- és erőszükségletének, illetve képességének a következménye. Az 50 év feletti vidéki vőlegények pl. birtok- és vagyonpolitikai megfontolásokból is erősebben hajlottak a vele közel egykorú feleség kiválasztására.

Persze, az azonos korban kötött házasságok aránya idősebb korban azért is kisebb, mert a korcsoportos házassági szerkezet ezt demográfiai úton is befolyásolta. Szegeden pl. a férfiak többsége 25 év felett házasodott (55,5 %). A nők nagy része (78,9 %) ugyanakkor 25. életének betöltése előtt ment férjhez. Tehát a férfiak között kétszerannyi volt a 25 éven felül házasodók aránya, mint a nőknél.

A táblázat tanulságait abban összegezhezzük, hogy Szeged összesített - tehát jelentős paraszti népességét is átölelő - adatai a házasság életkor tekintetében és a korcsoportos összeházasodási viszonyokban polgárabb képet mutatott, mint Hódmezővásárhely vagy Csongrád vármegye.

A továbbiakban viszont azt nézzük meg, hogy ugyanez a demográfiai tulajdonság hogyan differenciálódott társadalmi rétegek szerint. Ennek megállapításához az anyakönyvi kutatások alapján összeállított, s a házaskort keresztény-zsidó bontásban bemutató táblázathoz folyamodunk.⁶⁴

Táblázatunk keresztény és zsidó, illetve vőlegény menyasszony megoszlásban szemlélteti házasodásnál elért életkor különbségeit.

A vőlegények házassági életkora

Életkor	- keresztyény					zsidó				
	1830	1857	1880	1910	Életkor	1857	1880	1910		
17 - 20	122 % 34,8	47 11,2	-	6 0,6	20 - 25 %	41 19,8	36 19,6	18 36,2		
21 - 25	139 % 39,0	179 42,6	290 46,0	407 40,7	26 - 30 %	94 46,3	83 44,8	14 18,0		
26 - 30	38 % 10,8	82 19,2	203 32,7	322 32,2	31 - 35 %	38 18,7	36 19,7	14 18,1		
31 - 35	22 % 5,4	49 11,7	54 8,6	119 10,9	36 - 40 %	10 5,0	12 6,5	8 9,0		
36 - 40	15 % 4,9	23 6,2	24 3,9	44 4,4	41 - 45 %	13 6,5	9 4,9	4 4,5		
41 - 45	5 % 1,5	11 2,5	18 2,8	27 2,6	46 - 50 %	1 0,5	2 1,1	4 4,5		
46 - 50	2 % 0,6	8 1,9	9 1,5	22 2,2	51 - 65 %	6 3,0	6 3,0	2 9,0		
51 - 55	3 % 0,9	11 2,6	13 2,0	17 1,7						
61 - 70	2 % 0,6	7 1,6	4 0,7	18 1,8						

Nagyobb társadalomtörténeti jelentőséggel a vőlegény életkora bír, mert a házasság esetükben mindig összefüggött az egzisztenciális talpraállással, valamilyen sikeres élettevékenységgel.

A keresztény vőlegények kapcsolatépítésnek sajátossága abban mutatkozott meg, hogy az idősebb korban kötött házasságok aránya 1830-1910 között folyamatosan nőtt, míg a szinte gyerekkorban (17-20 év) kötötteké jelentéktelenre csökkent. Ezen belül azonban változatlan nagyságúnak tekinthetjük a 21-25-éves korosztály házas viselkedését, hisz az árvíz utáni év (1880) kiemelkedően magas házassági rátája (46 %) kivétel maradt, s az általános érték 40 % körül stabilizálódott. Tehát a keresztény férfiak relatív többsége 21-25 éves korában kötött házasságot, ami ismerve az európai átlagot (28 év) alacsonynak mondható.

Zsidó férfiak 20 év alatti házasodására nem is találunk adatot a vizsgált években, és házasságuk egész ritmusa kiegyenlítettebb a keresztényekhez képest. Nem mondhatjuk teljes egyértelműséggel, hogy 21-25 éves korcsoport házassági hajlama erősebb lett volna a későbbi (26-30 éves) korcsoportnál. A zsidó vőlegények családi szokásai 20-30 év között egyforma intenzitást mutattak, utána a felére csökkent, viszont a későbbi életszakaszokban (36-55) is megmaradt viszonylag jelentős mértékűnek (kb. 5 %) ellentétben a keresztény vőlegények kb. 2 %-os arányával.

Lényegében hasonló a változás alapiránya mindkét felekezetenél, időben kitolódott a házassági életkor. Kü-

lönbség csak a korcsoportos szerkezetben mutatkozik, ami viszont jelentős társadalmi eltéréseket takart. Olyan polgári szokásokról van szó, melyek felderítése jószerivel csak az Oral history útján lehetséges. Több visszaemlékező egybehangzó véleményeként állapíthattuk meg, hogy a zsidó szabadfoglalkozású értelmiség a legkésőbb házasságok közé tartozott. Pl. Herczl Fülöp, Kuzmann Henrik, Singer Vilmos, Löwinger Jakab orvosok, Szivessy Lehel, Herczl Dávid ügyvédek, de más akadémiai foglalkozású egyének is a 28-35 év között házasodtak.⁶⁵ Az érdekes az, hogy a keresztény értelmiségnél (gyógyszerészek, mérnökök, tisztiorvosok, jegyzők) megfigyelhető gyakori házassodási kor ugyanabba az életkori sávba esett (25-30) mint a zsidóknál.⁶⁶

Bár a két csoport foglalkozási viszonya eltért egymástól (a zsidók önálló, vállalkozószerű értelmiségi pályákat foglaltak el, míg keresztény társaik inkább állami vagy törvényhatósági alkalmazásban álló értelmiségiek voltak) a tanulmányi idővel és gyakorlatszerzéssel kapcsolatos szakmai előírások azonosan hatottak a demográfiai viselkedésmódra. Kevésbé egységes a vállalkozók házassodási kora, mivel náluk a házasság érettséghez szükséges feltételek zömmel gazdasági természetűek voltak. Zsidó vállalkozók korai házasságot (20-25 év) akkor kötöttek, ha a szülők azt anyagilag is támogatták. Egyébként ki kellett várni azt a pillanatot, amikor saját erőből, önállóan vállalkozva, vagy a családi üzem résztulajdonosaként, társvezetőjeként olyan pozícióba jutott, hogy állá-

sával megfelelő életstílust tudott biztosítani családjának.⁶⁷

A házassági életkorban megfigyelhető keresztényszidó paralellitás, nem áll fönn a nem-polgár rétegek összehasonlításakor. Bár itt nem találtunk tökéletesen egybevezethető foglalkozásokat. A keresztény népesség nem-polgári csoportjának gerincét a napszámosok, földművesek alkották, míg a zsidóság hasonló társadalmi rétege a két keze munkájából élő kézművesekből (bádogos, varga, szapános, pipás, cipész, stb.) tevődött össze.

Előbbiek jellemző házassági idősávja 20-25 év közé esett, míg utóbbiak a következő korperiódusban (25-30) házasodtak gyakrabban.

A nem polgár rétegeknél tehát a vallás már osztó tényező volt a házassági kor tekintetében, azzal a megszorítással, hogy a zsidó népesség foglalkozási szerkezete eleve polgárosultabb, így az összevetés legkisebb közös nevezőjeként a fizikai munkavégzés jöhetett számításba. Szépen kifejeződik e különbségben, hogy a házassági érettség feltételei közül, a teljes és önálló kenyérkereső állást a mezőgazdaságban dolgozók tudták a legkevésbé teljesíteni. Korai házasságuk nem azzal magyarázható, hogy ilyen egzisztenciára szert tettek, hanem azzal, hogy erre már saját családjukban tettek kísérletet, de még a nagy családi üzemből nem kiszakadva.

A birtokos elemek szaporodása, illetve a város polgári fejlődése (gyárpar megjelenése, kereskedelmi gócponttá válása) nagy eltolódást okozott a gazdasági életben, amihez igazodott a mezőgazdaság után legtöbb kere-

setet adó kis- és kézműipari szektor. Végsősoron a keresztény vőlegények későbbi házasodásának ez volt a gazdasági háttere.

A polgárosodás folyamata tükröződött tehát a házassági életkor általános kitolódásában, ugyanakkor a belső ritmuskülönbségek is megmutatkoztak. Míg a keresztény vőlegények foglalkozási helyzete a 26-30 éves korosztályban hozott kedvező változásokat az idők folyamán, addig a zsidó vőlegények a 31-35 éves korcsoportban mutatták a legnagyobb aktivitást, ami - az arányokat tekintve - később sem esett drasztikusan vissza.

Ez a demográfiai jelenség egybevág a zsidó visszaemlékezők tapasztalatával, akik egybehangzóan állították, hogy a fiúk minimális "művelődési" kötelezettsége az érettségi, vagy valamilyen felső kereskedelmi iskola elvégzése volt.⁶⁸

A családalapítás eltolódása révén olyan eszközöket spóroltak meg, melyeket addig is a szakmai felemelkedés szolgálatába állítottak. Így nyílt lehetőség a képzettséggel összefüggő vagyonszerzésre, még a szülői házban.

Nem kizárt annak lehetősége, hogy a zsidó társadalom elitjének számító ügyvédi és orvosi kar családi életében a 20. század elején már meghonosodott a szociális piramisban elfoglalt helyükhöz igazodó viszonylag magas (35 év) házasodási kor.

A keresztény házasulandók demográfiai magatartásának megváltozásával kapcsolatosan utalnunk kell a tanyásodás társadalmi következményeire. Legfontosabb közülük a hagyományos nagy, három generációs család munkaerő-szükség-

letének újragondolása. Közvetve a tanyásodás, közvetlenül a kitolódott házasság életkor okozta azt, hogy nőtt a mobilizálható, kötetlenül alkalmazható, képzettségre igényt tartó munkaerő száma.

Véleményünk szerint ez lehetett az egyik oka annak, hogy folyamatos késés következett be a házasság életkorában. T. tanyásodás a szülők - különösen az állami anyakönyvezés bevezetése (1895) óta - kontrollját a házassági életkor meghatározásában erősen visszavetette. Megmaradt ugyan a családalapítás tárgyi meghatározottsága, de az az örökösödési rend, új gazdálkodási formák, a szakképzésbe való bekapcsolódás révén, egyre kevésbé jelentett szülői kegyosztást.

A létfeltételek biztosításának technikája a családi közösségekre alapozott termelési formában (mezőgazdaság, kézműves ipar) a családalapítást a munkaerőszerezés szempontjából fogta föl. Ezért nemcsak, hogy felesleges volt az önálló háztartásalapítás, de egyfajta gazdasági kényszerűségből igyekeztek az emberek minél hamarabb házasodni.

Anyakönyvi adataink bizonyossága szerint 1848 előtt Szeged népességét Nyugat-Európához képest - viszonylag korai házasodás jellemezte (21-23,5 év)⁶⁹ Az egyértelműen bekövetkezett fordulatot ezen a területen az árvízi változások után mérhetjük le.

A rusztikus Szeged eltűnésével egyre több szabad hely keletkezett a város szociális és gazdasági talapzatán, azaz a városi legelők kiosztásával járó bérleti lehetőségek, az újjáépítés és a helyi ipartelepítés inspi-

rálta házhely-akciók, kapcsolódva a növekvő polgári kereslethez, új helyzetet teremtettek. Részben kitolódott az önálló élethez szükséges kvalifikációk megszerzése időben, részben pedig változott - jórészt ennek köszönhetően - mindkét nem házashajlandósága. Ez az elmozdulás tükröződött a viszonylag kései házassodási korban.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a házasságkötési életkor mozgása fontos társadalmi változásokra utal. 1870 előtt inkább a tulajdon és birtok működtetésével kapcsolatos egzisztenciális készlet volt a fő motívum, 1870 után a független, önálló lét utáni vágy, aminek megvalósítása ugyancsak anyagi feltételektől függött. Csak míg korábban e feltételek biztosítása a nagycsalád alapja és oka volt, addig a polgári kor családja már e feltételek önálló megszerzésére készített fel.

4./ A házasság kapcsolatok szociológiája

A házasság révén megvalósuló mobilizációnak sok összetevője volt. Azon kívül, hogy maga a házasság új szociális kapcsolatokat teremtett egyének és családok között, nagymértékben befolyásolta a szociális felemelkedés, illetve süllyedés esélyeit. Elég itt arra utalnunk, hogy státusinkonzisztenciák és különbségek a házaspárok között kiválthatták a felfelé irányuló mozgásokat, melyek általában a foglalkozás és származás különbségéből adódó szociális rangskála belső kiegyenlítődének irányába hatottak.

Az alábbiakban megpróbálunk választ keresni arra, hogy a házasulandók polgári állása milyen szociális tartalmú kapcsolathálót eredményezett.

Anyakönyvi forrásokra támaszkodva állítottuk össze azokat a táblázatokat, melyek az egyén társadalmi állapotának egy-egy jellemző vonását hasonlítja össze, az alapul vett időszak (1880-1910) összesített adatai szerint.

Ilyen alapvető adottságnak tartottuk a vőlegény foglalkozását, ami elsősorban az apa hasonló adatával összevetve mutatja igazán foglalkozási mobilitás tényét, de egyéb, (pl. születési hellyel, vallással stb.) tulajdonságokkal való párhuzamba állítása is alkalmas relációt teremtetni tanulságok levonására.

Első összeállításunk a vőlegény foglalkozásának a viszonyulását mutatja a születési helyhez.⁷⁰

Völgyény szül.helye	földmű- ves	munkás	közhi- vatalnok	keresk. -iparos	magán- hiya- tálnok	tanár	szabad értelm.	tőkés	földbirt.	közren- dű
Palánk	11 16,9 2,0 %	11 16,9 4,7	4 6,2 2,4	31 47,7 6,1	1 1,5 1,8	2 3,1 9,5	4 6,2 5,8	-	-	1 1,5 2,8
Felsőv.	156 41,6 28,2 %	79 21,1 33,9	29 7,7 17,7	53 14,1 10,5	2 0,5 3,6	1 0,3 4,8	5 1,3 7,2	1 0,3 8,3	48 12,8 62,3	1 0,3 2,8
Alsóv.	29 14,1 5,2 %	36 17,5 15,5	10 4,9 6,1	75 36,4 14,8	6 2,9 10,7	-	13 6,3 18,8	2 1,0 16,7	3 1,5 3,9	32 15,5 88,9
Móráv.	14 15,1 2,5 %	21 22,6 9,0	15 16,1 9,1	37 39,8 7,3	5 5,4 8,9	-	1 1,1 1,4	-	-	-
Rókus	20 14,4 3,6 %	28 20,1 12,0	24 17,3 14,6	49 35,3 9,7	5 3,6 8,9	3 2,2 14,3	7 5,0 10,1	-	2 1,4 2,6	1 0,7 2,8
Belváros	1 1,3 0,2 %	10 13,2 4,3	18 23,7 11,0	28 36,8 5,5	8 10,5 14,3	3 3,9 14,3	4 5,3 5,8	3 3,9 25,0	1 1,3 1,3	-
Szeged Környeke	268 85,6 48,5 %	5 1,6 2,1	6 1,9 3,7	13 4,2 2,6	2 0,6 3,6	5 1,6 23,8	4 1,3 5,8	-	10 3,2 13,0	-
Usongrád	23 36,5 4,2 %	9 14,3 3,9	3 4,8 1,8	17 27,0 3,4	1 1,6 1,8	2 3,2 9,5	4 6,3 5,8	1 1,6 8,3	1 1,6 1,3	1 1,6 2,8

A város paraszti népességének súlyát jól reprezentálja az a tény, hogy az összes vőlegény (1730 fő) 39 %-a (666 fő) földműveléssel foglalkozott. Közöttük azonban jóval nagyobb volt a birtokosok aránya (36 %), mint a napszámos-munkából élő közrendűeké (2,5 %).

Szembetűnő, hogy a földből egzisztenciát teremtett vőlegények többsége Felső-, s nem Alsóvárosból való, úgyszintén a saját földdel rendelkezők nagyobb része is. Ez a foglalkozásokban jelentkező szerkezeti sajátosság kiegészül egy másikkal, nevezetesen az iparos-kereskedő eredetű vőlegények alsóvárosi dominanciájával. Két ponton nem harmonizál ez a szociális kép a városról eddig kialakított társadalmi panorámával: Alsóváros hagyományosan rusztikus és Felsőváros erőteljesen iparos arculatáról kialakított képpel. Nos, az össznépesség ezen ellentétpárba szedett általános tulajdonságáról mondottakat nem hiszszük, hogy revidiálnunk kellene, de meglepő a házasszindrómák foglalkozási háttere. Még ha le is számítjuk az anyakönyvi felvételek városrészenként különböző létszámnagyságából adódó százalékos korrekciókat, a földműves tevékenység súlya így is figyelemre méltó regionális eltéréseket produkált.

Az sem elhanyagolható szempont, míg a földbirtokosok zöme (62,3 %) Felsővárosból származott, a napszámosok többsége Alsóvárosban élt. Valószínű, hogy nem teljesen ugyanezeket az arányokat kapnánk az egész népesség vizsgálatakor, de a házasságra lépő korosztálynak a családalapításhoz szükséges erőforrásait a fenti foglalkozás szerkezet biztosította. Úgy is mondhatnánk, hogy az önálló és független társadalmi állás szükséges egzisztenciális kellékeit jobban biztosította Alsóvárosban az ipar-

ros-kereskedő, Felsővároson pedig a mezőgazdasági tevékenység. S ez némileg ellentmond az eddigi felfogásoknak.

Ami a Palánkot - később Belvárost - illeti, csak az iparos-kereskedő szakma képviseleti aránya konzisztens a "helyszellemével." Ehhez képest a szabad értelmiség és hivatalnok réteg meglepően csekély arányban házasodott. Ám a modern társadalmi csoportok foglalkozási jelenléte a Palánk belső társadalmi tagozódásában itt a leghangsúlyosabb, hisz a "munkás", "hivatalnok", "iparos", "kereskedő", "értelmiség" és "tőkés" csoportokhoz tartozók a palánki vőlegények 82 %-át alkották, míg ugyanez a viszony Felsővároson 52,6 % volt. A másik említésre méltó jelenség a "tőkés" házasulandók alacsony száma, mindössze 0,7 % mondhatta magát tőkésnek a házasságkötésnél. Egyrészt nyilvánvaló életciklusbeli szabályról van szó, általában később érik el az emberek a "tőkés" szóval jelölt társadalmi állapotot. Másrészt Szeged kultúrájának és közigazgatási szerepnek kedvező adottságai nem tették a várost igazán a nagytőke és az agrárkapitalizmus vadászterületévé.⁷¹

Egyébként Szeged intellektuális vonzerejét húzza alá a városon kívül rekruálódott vőlegények szakmastruktúrája. Eszerint pl. a Habsburg birodalom nyugati tartományaiban született vőlegények fele iparos-kereskedő munkával foglalkozott, Közel 20 %-a tartozott a szabad értelmiséghez, s ugyanannyi a hivatalnok osztályhoz. Sem onnan, sem az egyéb külföldön született vőlegények között nem találunk egyetlen egy olyan személyt sem, aki valamelyik tradicionális foglalkozási ágban helyezkedett volna el. Jellemző e tekintetben Lázár György polgármesternek egy német szaklapban megjelentetett

felhívása, mely Szeged előnyös ipartelepítési tényezőire hívta fel a német befektetők figyelmét.⁷²

Kiemelte Szeged kedvező közlekedési viszonyait, az olcsó és megbízható munkaerőt, a városvezetés iparpártoló szándékát, az előnyös adózási feltételeket és a telephely-juttatást. Végezetül megállapította, hogy Szeged igazi városi arculatából még hiányzik a nagyipar, a tőke piac- és gazdaságszervező szerepe.

Későbbi adatok azonban azt mutatták, hogy a német tőke nem igen szívlelte meg Lázár György tanácsát, s Szegedet nem tekintette a gyáripari vállalkozás alkalmas területének.

De a bevándorolt vőlegények társadalmi eredete mégis "polgári" volt, illetve az azzá válás lehetősége váltotta ki a migrációs szándékot.

Összességében megállapíthatjuk, hogy születési hely és a vőlegény foglalkozásának egymáshoz való viszonya nem mindenben tükrözte a szegedi társadalom rétegződéséről kialakított eddigi képet. Főleg az egyes városrészek belső struktúrája okozott meglepetést bizonyos foglalkozásoknak a házasságitásra gyakorolt hatásával. S táblázatunk csakis ebből a szempontból értékelhető, mert nem össztársadalmi szerkezetet vizsgáltunk, hanem a vőlegény foglalkozása és születési helye által meghatározott demográfiai mozgásokat.

Hisz teljesen valószínűtlen az értelmiség 19 %-os alsóvárosi és 6 %-os palánki jelenléte, de annál valószínűbb a házasságra való érettség ilyen mértékű kifejeződése az értelmiségnél rusztikus közegben, illetve egy hivatalnok-centrumban.

Foglalkozási alaptáblánk kombinációja a vőlegény nevének jellegével ugyancsak fontos szociális tartalommal bír.

Valamikor Szeged polgári jellegét a német betelepülők adták meg. Még 1840-ben is német egyházi szónoklatokat lehetett hallani a belvárosi templomban, de fenntartott a város német iskolát, sőt némely városi hivatal (pénztári és adó) ügykezelési nyelvét is a németben állapították meg.⁷³ Ez történeti szempontból kellőképpen indokolja a német hangzású családnevek gyakoriságát.

Ugyanakkor Szeged magyarosító hatását kell abban látnunk, hogy az 1732.évi adókiróvásban szereplő 80 német családból 160 év múltán 15 családnevet fedezhettünk fel (Arleth, Czigler, Fischer, Gilinger, Grósz, Kolb, Hoffer, Müller, Kaiser, Pfann, Smidt, Schwarz, Straub, Wagner, Volford).⁷⁴

A vőlegény- névének jellege:	Földmű- ves:	Munkás:	Közhí- vatalnok:	Kereske- kedő, iparos:
	519	178	112	252
Magyar:	41,5	14,2	8,9	20,9
Német:	95,2	77,4	68,3	52,0
	9	32	31	195
	2,8	9,8	9,5	59,6
	1,7	13,9	18,9	38,7
	17	20	19	44
	14,0	16,5	15,7	36,4
	3,1	8,7	11,6	8,7
	-	-	2	3
	-	-	26,5	42,9
	-	-	1,2	0,6
Egyéb:				

b) táblázat 100 %

A vőlegény nevének jellege:	Földmű- ves:	Munkás:	Közhíva- talnok:	Kereske- kedő, iparos:	Magán- hivatal- nok:	Tanár	Szabad értel- miségi;	Tőkés	Föld- birto- kos:	Köz- rendű:
	519	178	112	262	24	12	45	3	60	1
Magyar:	% 41,5	14,2	8,9	20,9	1,9	1,0	3,6	0,2	4,8	0,1
	% 95,2	77,4	68,3	52,0	42,9	57,1	68,2	25,0	84,5	50,0
Német:	% 2,8	9,8	9,5	59,6	8,3	1,2	4,3	1,8	2,8	
	% 1,7	13,9	18,9	38,7	48,2	19,0	21,2	50,0	12,7	
Szláv:	% 14,0	16,5	15,7	36,4	4,1	3,3	5,8	1,7	1,7	0,8
	% 3,1	8,7	11,6	8,7	8,9	19,0	10,6	16,7	2,8	50,0
Egyéb:	% -	-	2	3	-	1	-	1	-	-
	% -	-	28,6	42,9	-	14,3	-	14,3	-	-
	% -	-	1,2	0,6	-	4,8	-	8,3	-	-

Láthatjuk, hogy a magyar nevű földműves foglalkozású vőlegények alkották valamennyi magyar házaspár 41,5 %-át, míg az összes (magyar, német, szláv, egyéb) földműves vőlegény 95 %-a volt magyar. Tehát a név jellegének vizsgálata is megerősít bennünket abban, hogy az idegen hangzású családnevek elsősorban a modern szakmákban elhelyezkedőkhöz kapcsolhatók, míg a magyar családnevek aránya a mezőgazdasági keresetekben (földműves, közrendű, földbirtokos) nyomasztó.

Igaz, szép számmal szerepeltek magyar nevűek a munkások, a közhivatalnokok és az értelmiségiek között is, de a magánhivatalnokok és tőkések többsége idegen hangzású nevet viselt. Azaz a modern piacgazdaság alapvető, anyagi tehetséget és képzettséget igénylő területein németes nevű zsidók, szlávok helyezkedtek el. Sokatmondó jelenség, hogy a szabad értelmiségben belül a nem-magyar eredetű nevek 30 %-ot értek el, s az itt tapasztalt magyar családnév részaránya 70 % volt. Felfogásunk szerint ez az értelmiség nagyobb asszimilációs hajlamával, a közhivatalnoki pálya íratlan alkalmazási szabályaival lehetett összefüggésben. Mint ahogy a viszonylag jelentős szláv nevű tanár-vőlegények a rendkívül fejlett szerb egyház- és iskolaszervezetnek köszönhatték állásukat az ugyancsak nagyszámú szláv eredetű közhivatalnoki gárdával együtt.

Tanulságként megfogalmazható, hogy a tőkés gazdasági tevékenységgel összefüggő foglalkozások viselői a név jellegében is kifejeződő hasonulást, beolvadást nem tekintették a polgári érvényesülés olyan fontos aspektusának, mint a szabad foglalkozású értelmiségiek.

A szociális kapcsolatépítés fontos eleme maradt viszont a magyar névhasználat azokban a foglalkozási ágakban, ahol a keresetmód dologi függőséggel párosult, vagy ami jellegzetesen magyar "szakmának" számított (földbirtokos, közrendű).

A konnubrális és szakmai helyezkedés fontos mutatója a regionális értelemben vett házas exogámia, illetve endogámia. Ti. a házassággal megvalósított földrajzi mobilitás is részben társadalmi indítékokból táplálkozott.

Kovács János pl. az alsóvárosi nép viselkedésében, ruházódásában kifejezésre jutó sajátosságát, azoknak a környező kún lakossággal végrehajtott nagyfokú keveredésével magyarázta.⁷⁵ Ellentétes volt ezzel Felsőváros házassági gyakorlata, amennyiben az ott lakók más helybélivel nem keveredtek, mert a "tanyai, az tahó, a tápai nyers, az alsóvárosi bugris" volt.⁷⁶

Ugyanezen értékelés szerint a magával, illetve a részben belőle kinőtt Rókussal házasodó Felsővárosban ismeretlen volt a házas exogámia intézménye.

Többek között ennek objektív eldöntéséhez is segítséget nyújt az a táblázat, amely a vőlegény és menyasszony születési helyét veti egybe.⁷⁷

Ökológiai szül.h.:— Mennyasszony szül.h.: ↓	Palánk	Felsőv.	Alsóv.	Rókus	Szeged körny.	Csongrád	Délvidék	Egyéb
Palánk	89 45,9 53,6 % %	22 11,3 2,9	10 5,2 2,3	8 4,1 4,3	7 3,6 2,1	7 3,6 6,8	16 8,2 8,0	18 9,3 7,5
Felsőváros	27 3,3 16,3 % %	667 82,4 88,3	9 1,1 2,1	15 1,9 8,0	16 2,0 4,8	11 1,4 10,7	16 2,0 8,0	25 3,1 10,5
Alsóváros	21 4,1 12,7 % %	23 4,5 3,0	358 70,1 83,6	33 6,5 17,6	10 2,0 3,0	11 2,2 10,7	14 2,7 7,0	20 3,9 8,4
Rókus	12 5,8 7,2 % %	10 4,8 1,3	25 12,0 5,8	99 47,6 52,7	9 4,3 2,7	6 2,9 5,8	11 5,3 5,5	18 8,7 7,5
Szeged körny.	2 0,6 1,2 % %	5 1,4 0,7	12 3,4 2,8	7 2,0 3,7	273 76,9 81,5	16 4,5 15,5	25 7,0 12,6	11 3,1 4,6
Csongrád	3 4,9 1,8 % %	6 9,8 0,8	2 3,3 0,5	2 3,3 1,1	9 é 14,8 2,7	19 31,1 18,4	12 19,7 6,0	4 6,6 1,7
Délvidék	5 7,9 3,0 % %	5 7,9 0,7	1 1,6 0,2	2 3,2 1,1	4 6,3 1,2	3 4,8 2,9	14 22,2 7,0	21 33,3 8,8
Egyéb Mo.	2 2,9 1,2 % %	2 2,9 0,3	-	1 1,4 0,5	-	2 2,9 1,9	14 20,0 7,0	32 45,7 13,4

A földrajzi értelemben vett konnubiális mobilitást legegyszerűsebben a palánki születésű házasulandók valószínűsítették meg. Összeházasodási rátájuk 50 százalék körüli volt, 100 palánki menyasszony közül 46 kötött házasságot földijével, míg 100 palánki vőlegény 53 esetben választott "belső", palánki-palánki kapcsolatot. Tehát a belvárosiak regionális kapcsolódási indexe alig maradt alatta az endogám házasságok Palánkon belüli arányának.

Igaznak bizonyult a számok tükrében Kovács János véleménye a felsővárosi nép demográfiai szokásáról. Valóban ők a "legföldhözragadtabbak", mert párválasztási endogámiájuk 82 százalékos, tehát az összes ott született házas ember mindössze 18 százaléka választott magának más helyen született partnert. A vőlegények egyforma figyelemben részesítették a palánki és alsóvárosi menyasszonyokat, de a felsővárosi lányok a legkeresettebbek voltak. Rókuson az összes felsővárosi vőlegény 1,3 százaléka talált feleséget. Valamivel nagyobb súllyal szerepel a palánki tájékozódás a felsővárosi lányok kapcsolat-hálójában, de ők érdekes módon erőteljesebben nyitottak a városon, sőt a megyén kívülre is. Összes kapcsolatuk 9 százalékra realizálódott városon kívüliekkel, de ez még így is a legalacsonyabb volt városi viszonylatban.

Alsóváros szintén az endogám családepítés útját járta, azzal a más városrészekben is tapasztalható sajátossággal, hogy a lányok itt is nagyobb mértékben építettek

külső ismeretségre, mint a fiúk. Előbbiek endogám házassági indexe 70 százalék, a fiúké 83 százalék volt. Tehát a fiúk helybéliek iránti ragaszkodása 13 százalékkal múlta felül a lányokét.

Rókus ebből a szempontból inkább a Palánkhoz hasonlított, hiszen az intern kapcsolatok aránya 50 százalék körül mozgott, csak hogy itt a külső orientáció nagyobb mértékben irányult Alsóváros felé (12, illetve 17 százalék), mint a Palánk (5,9 százalék és 4,3 százalék). Viszont a városon kívüli ismeretség aránya elérte a 21 százalékot, a lányok, s 7 százalékot a fiúk esetében.

Az eddig elmondottakból két fontos tanulság szűrhető le:

1. A város tradicionálisabb körzeteiben viszonylag magas a belső összeházasodási ráta, míg az inkább kulturális - hivatalnok jellegű centrumban, s tehetősek emberek által lakott Rókuson fele-fele arányban oszlottak meg az endogám és exogám jellegű házasságok.

2. A lányok párválasztásának regionális szóródása változó mértékben, de mindenütt meghaladta a fiúk érdeklődési skáláját.

Az első jelenségnek lehetnek tisztán demográfiai okai, hogy ti. Alsóvároson és Felsővároson kedvezőtlenül alakult férfi-női viszony, s a többségben lévő nők kénytelenek vol-

tak külső ismeretségre szert tenni. De ez az esetleges meglévő különbség nem fokozódhatott olyan mértékűvé mint amelyen a palánki és felsővárosi házas kapcsolatok szerkezete között megmutatkozott.

Inkább arról lehetett szó, hogy a réteghelyzet átörökítésének kényszere lényegesen kisebb a szakmai és vállalkozói sikerre törekvő polgári csoportoknál, mint a biztos megélhetést célul tűző paraszti-kézműves népességnél.

A fiúk házas magatartását elsőrendűen befolyásoló szakmai felemelkedés polgári igény, ami a szociális immobilitással szemben, a társadalmi érvényesülés elsődlegességét családi kapcsolataiban is kifejezésre juttatta, szakítva a helyhez, szülői házhoz, osztályhoz kötődés hagyományaival, házas kötelékét is a mobilitás érdekében használta fel.

De ugyanígy érvényesülhetett egy másik tendencia: az önállóság és a karrierlehetőség birtokában túltéve magát minden konvención, saját feje után választott magának felelősséget a polgár, pusztán érzelmeinek engedelmeskedve. Ez is térbeli mobilitás intenzitását vonta maga után.

Felső- és Alsóváros családirag kötöttebb foglalkozási öröksége a regionális mozgások ellenében hatott, míg a teljesítmény-orientált versenyre beállított polgárság helyváltoztatási igénye tovább csökkentette a család patriarchális szerepét. A foglalkozási esélyek latolgatása kényszerítő erővel hatott a polgári módon érvényesülni akarókra.

Ami a lányok intenzívebb térbeli mobilitását illeti, az nem feltétlenül kötődött a gyengébb nem polgárosultabb fel-fogásához. Sőt, furcsa mód inkább a régi értékek továbbéléséről volt szó, arról a szemléletről, mely a nők társadalmi állásának lényegét a családhoz tartozásban jelölte meg. Férjhez menni - alapvető életcélként és szociális kötelességként nehezedett a lányokra.

Ez esetenként - de nem feltétlenül - akár státuszvesztéshez is vezetett, pl. a Palánkban, ahol ez a társadalmi kényszer a századfordulón kedvezőtlen demográfiai adottsággal (nemi arány) párosult.

A hagyományosabb társadalmi szerkezetű városrészekben, ez úgy jelentkezett, hogy a nők a házasság megkívánta flexibilitás előnyeit jobban kihasználták, mint a férfiak, bátrabban házasodtak messzebb tájakra. Ugyanez elmondható a palánki polgárkisasszonyokról is, mert számukra szintén kézzelfoghatóbb volt a házasság útján való felemelkedés mint férfi társaik számára. Mindez empirikusan támasztja alá azt a tételünket, hogy a lányok nagyobb mértékű helyközi mobilitása és a férfiak foglalkozáshoz jobban kötődő rétegállapota között kompenzációs viszony állt fenn. Ebbe az is beletartozott, hogy például egy belvárosi, jobb családból való lány a házasság természetes kötelességeinek engedelmeskedve státuszvesztéssel járó frigyet köt egy alsótanyai férfival. Tehát a lányok nagyobb mozgásszabadsága azt is jelentette, hogy könnyebben "szálltak le" házasságuk révén.

5.) Vegyes házasságok

Sajátos indikátora a polgárosodás intenzitásának a különböző vallásfelekezetek közötti, de különösen a zsidó-keresztény kapcsolatok alakulása.

A vegyes házasság ténye ugyanis a legintimebb - családi - szférában demonstrálta az asszimilációs törekvések sikerét, az eltérő társadalmi állású (polgár $\longleftrightarrow$ nem polgár) csoportok szociális kapcsolatfelvételét.

De általában elmondható, hogy a Felekezeti távolságok csökkenése polgári jelenség, mert a vallási hitet az egyéni meggyőződés tartományába utalta, s a házassági kötelek felvételét a közös boldogulás szempontjából mérlegelték.

Először nézzük meg, hogy Szeged vegyesházassági indexben kifejeződött polgárosultsága hol helyezkedett el országos összevetésben. Táblázatunk a zsidó férfiak vegyesházassági gyakoriságát tünteti fel néhány nagyobb városban és az alföldi régióban:⁷⁸

	144	3,4	159	8,8		
	554	3,0	599	4,8		
	1.354	7,6	1.761	10,5	1.807	14,8

Zsidó férfiak vegyes házassági gyakorisága

Megnevezés	1897 - 1904		1906 - 1912		1913 - 1914	
	összes házasság	ebből: vegyes %	összes házasság	ebből: vegyes %	összes házasság	ebből: vegyes %
Pécs	32	4,2	29	9,4	-?	-?
Győr	31	4,3	45	3,2	-?	-?
Sopron	21	4,8	21	4,6	-?	-?
Pozsony	106	9,3	98	10,0	-?	-?
DUNA-TISZA KÖZE (Budapest nélkül)	698	3,1	758	5,6	705	12,5
Baja	21	0,8	18	3,1	-?	-?
Hódmezővásárhely	13	2,8	13	9,6	-?	-?
Kecskemét	13	1,3	14	12,1	-?	-?
Szabadka	25	0,7	30	10,4	-?	-?
Szeged	52	7,0	56	10,4	-?	-?
Újvidék	15	2,2	18	3,2	-?	-?
Zombor	5	-	9	10,0	-?	-?
Városok	144	3,4	159	8,8	-?	-?
Megyék	554	3,0	599	4,8	-?	-?
BUDAPEST	1.354	7,6	1.761	10,5	1.807	14,8

Az adatok alapján kiszámítható gyakorisági index Szegeden a legmagasabb (kb. 18 %). Ez egyben az 1910-es évvel kapcsolatosan végzett számításaink korrekciójára int. Ugyanis a 44 %-os vegyes házassági gyakoriság egy év kiugró eredménye lehetett, s tartalmazza a zsidó lányok vegyesházassági részvételét, táblázatunk ellenben csak a zsidó férfiak idevágó népmozgalmi rátáit mutatja. Figyelembe véve ennek mérséklő hatását a szegedi zsidó népesség vegyesházassági gyakoriságát kb. 30 %-ra takaríthatjuk.

A két időmetszet hiányos (az 1895-96; 1898-99 évek kihagyásával készült) kimutatás is meggyőző azonban bennünket arról, hogy Szeged messze a legerősebb "olvasztótégely". Arányosan nézve, a zsidók keresztényekkel létesített családi kapcsolatai itt a legintenzívebbek.

Ez pedig a polgári módon megvalósítható társadalmi érvényesülés jó esélyeire utal. Következő táblázatunk kiegészíti az eddig elmondottakat, amennyiben számszerű áttekintést ad a házasságkötések felekezeti megoszlásáról:

Házasságkötések felekezeti megoszlás szerint:⁷⁹

Évek	Vegyes	Tisztán r.kat.	Reform.	Evang.	G.kel.	Izr.
1883	35	717	11	6	1	36
1890	21	603	19	14	4	42
1910	121	838	11	10	3	45

Táblázatunk felekezeti bontásban tekinti át a házasságkötések rendjét, 1883-1910 között. Látható, hogy a polgári házasság törvényes szabályozásáig elenyésző volt

a vegyesházasságok aránya, s az izraelita vallásúakat kivéve erős hullámozást mutatott a vallásilag tiszta házasságok növekedése. 1910-ben hatszorosára emelkedett a vegyes házasságok üteme s e gyarapodás részben a szegedi zsidók házasságstratégiájának volt köszönhető, akik mostmár vallásváltás nélkül, egyenlő felekezeti pozícióból létesíthettek kapcsolatot keresztény családokkal.

A hosszabb idősorok egybevetése után vizsgáljuk meg közelebbről az 1910-ben kötött összes vegyesházasság belső tagozódását. Hasonló elemzések elvégzése az 1895-öt megelőző időszakra vonatkozóan nagy nehézségekbe ütközik, miután az akkor kötött házasságok csak akkor számíthattak érvényesnek, ha azonos felekezetűek között jöttek létre. Zsidó-keresztény házasság tehát teljességgel lehetetlen volt, ha csak a nem-keresztény házastárs előzőleg vallást váltott. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a vallásváltás kényszere nemcsak a zsidók esetében jelentett új identitás- és társadalmi fogódzót. Reformátusok és görögkeletiek római katolikussal létesített családi kapcsolata általában a születendő gyermek katolikus neveltetését biztosító reverzálisok révén nyerte el az egyház áldását. Ennek a kényszernek a megszűntével rangjelző, presztizismérő szerepe lett a gyerekekre nézve történt szülői megegyezésnek. Esetünkben az bizonyítható, hogy a római katolikusok által kötött 104 vegyesházasság több mint fele református párkapcsolatban realizálódott, míg izraelitával mindössze 13 alkalommal létesítettek rokoni viszonyt. Tekintettel arra, hogy a reformátusok a zsidó népességnél is kisebb részarányt képviseltek a város lakosságán be-

lül, a katolikusok társadalmi orientációja egyértelműen az egyéb keresztény felekezetek irányába mutatott. Igaz, hogy az összes keresztény házasság 12 %-a valósult meg "keresztényközi" viszonylatban, de ez még szembetűnőbbé teszi a zsidóság ezzel ellentétes házassági mobilitását. 45 tiszta zsidó párkapcsolattal szemben 20 zsidó-keresztény családalapítást jegyeztek be az anyakönyvbe, ami erős asszimilációs elszántságot tükrözött.

Az adatok egybevetése után joggal állapíthatjuk meg, hogy a vegyes házassági index katolikusok esetében selektív recepciós mértéktartásra, zsidóknál pedig fokozott beolvadási készségre (30 %-os felekezeti keveredésre) utal.

IV.

Születési és halálozási viszonyok

1. Források, módszerek

A demográfiai és halálozási adatok a legközvetlenebb összefüggéseket mutatják a társadalmi állapot változásaival. Mindenfajta mozgás (csökkenés - emelkedés) visszavezethető a szociális helyzet alakulására, nem tagadva természetesen a kifejezetten demográfiai típusú okok hatását sem. Utóbbiak adódhattak a nem házások szaporodásából, a korösszetétel és nemi arány kedvezőtlen szerkezetéből, de már ezek is bizonyos társadalmi folyamatok összegeződésekként foghatók fel.

Azonban pl. a születések csökkenésének oka a házasságok csökkenő termékenységében keresendő, amit a hazai és külföldi népességkutatások általános városiasodási, polgárosodási jelenségnek tüntetnek fel.⁸⁰

Az egyén növekvő igényei és gyakori megfontolásai, melyek kísérő jelenségei voltak a terjedő polgári kultúrának, nagyobb városokban szinte mindenütt a születések számának csökkenéséhez vezettek már a századfordulón.

Ugyanígy a halandósági viszonyok javulását is a polgári fejlődés számlájára írhatjuk, amennyiben a nép sikeres védekezése a halál ellen attól függött, hogy a haladás milyen mélyen hatolt be a nép tömegeinek mélyébe.

Természetesen a két népmozgalmi érték között lehetett pusztán demográfiai természetű összefüggés is: azaz kevesebb születés - kisebb halálozás, de végső soron ennek is társadalmi gyökerei voltak.

Szeged idevágó demográfiai adatainak értékelését bonyolítja, hogy az összesített mutatók egy közel, fele részben nem városlakó, paraszti foglalkozású népességre vonatkoznak.

A polgári és paraszti magatartásminták elkülönítését a demográfiai események résztvevőinek vallási csoportosításával értük el. Feltételezve a zsidók polgárosodásának, városiasodásának előrehaladott voltát, őket mint a város "de facto" polgári közösségét vettük figyelembe.

Velük szemben Szeged keresztény lakosságát nem egyfajta paraszti "ellennépességként" kívántuk föltüntetni, de föltétlen olyanként, mint amelyben a tradicionális alapfoglalkozások (mezőgazdaság, kisipar) nagyobb arányban voltak jelen. Ehhez tudnunk kell, hogy pl. Alsóváros gazdasági adottságai elsősorban az őstermelésnek kedveztek. Így az eleve vagy egyértelműbben polgári elem (zsidóság) és a földből élő városi lakosság (keresztények) családi eseményeinek a vizsgálata megfelelőnek mutatkozott a születés és halálozás rétegsajátos viszonyainak feltárásához.

Ehhez anyakönyvi kutatásokat végeztünk. Módszerünk lényege az volt, hogy az 1879-1881 között kötött házasságok közül kiválasztottunk 100 keresztény és 100 zsidó házaspárt, és azok belső termékenységi rátáját kísértük figyelemmel 1910-ig, tehát 30 éven keresztül. Átlagos termékenységi periódust alapul véve "úgy gondoltuk, hogy a nyomon követett 30 év alatt az anyák többsége valamennyi gyermekét megszülte. Természetesen lehettek kivételek, de azok aránya a befejezett családnagyságról az anya első és

utolsó szülésénél regisztrált átlagos életkoráról, az egyes szülések közötti intervallumokról alkotott képet lényegesen nem befolyásolhatták.

A születések rendkívül egyenetlenül oszlottak meg a családok között. Száz keresztény családból 25 abszolút terméketlennek bizonyult, 23 egy gyermekes, 17 két gyermekes, 10 három gyermekes, 13 négy gyermekes, 12 öt gyermekes volt.

A zsidóknál magasabb volt a terméketlen házasságok száma (36), de ennek megfelelően nagyobb a befejezett családnagyság: 11 család egy, 15 kettő, 10 három, 13 négy és 15 család 5 gyermekről gondoskodott.

Hangsúlyozzuk, hogy a felvételek három év (1879, 1880, 1881) első 33 házasságára vonatkoznak és családonként követtük nyomon a demográfiai eseményeket.

2. Nemi arányok

A nemi különbség az egyik legfontosabb demográfiai vonás nemcsak általában - bizonyos foglalkoztatásbeli közigazgatási megfontolások szempontjából -, hanem konkrét befolyása volt a műveltségi viszonyok alakulására, és a népességreprodukció menetére. Ti. a lányok születési arányaiból következtetni lehet a majdani anyák létszámára.

Első táblázatunk a nemi arányok 1880. évi vallás-specifikus alakulását mutatja:⁸¹

Róm.kat		Gör.kel.		Ag.ev.		Reform.		Izraelita	
Ffi	Nő	Ffi	Nő.	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő.
34077	33931	298	170	297	121	590	390	1765	1853

Látható, hogy a népességreprodukció legelőnyösebb demográfiai feltételeivel a zsidó és római katolikus lakosság rendelkezett. Női népességük vagy felülmúlta a

férfiak számát (izraelita), vagy közel azonos volt vele (katolikusok). A görög-keleti népesség fogyása régóta tartó folyamat, mely a nemi arányok ilyen súlyos megbomlásával szinte visszafordíthatatlannak látszott. Ugyanezt mondhatjuk el az evangélikus hitűekről is. Le kell azonban szögeznünk, hogy a pusztaszámok tüközte állapot mögött a valóság sokkal összetettebb volt. Egyrészt a nagy árvíz utáni évről van szó, mely nagy pusztítást végzett a város lakosai között, másrészt Szeged bevándorlási többlete épp az 1880-as évektől fog megerősödni az újjáépítés kínálta gazdasági lehetőségek következtében. Akkortól tapasztalható egy erősebb, és főleg férfiak által végrehajtott betelepülés.

Harmadik módosító megjegyzésünk, hogy nem ismerjük a női népesség korösszetételét, pedig a várható születéseket legdöntőbb módon befolyásoló demográfiai tényező épp a szülőképes korú lányok, asszonyok aránya a női nemen belül.

Ennek ellenére, de a demográfiai alaphelyzet ismeretében megkockáztatható az az állítás, hogy a legjobb születési esélyekkel a katolikus és zsidó lakosok rendelkeztek.

Az 1879-1920 között regisztrált születések nemi megoszlása az alábbi módon alakult:²²

	f i ú	l á n y
Keresztény	103 fő	101 fő
Zsidó	114 fő	88 fő

A zsidó családokban több fiú született, mint lány, s egyenletesebb volt a termékenységi szerkezet is.

3. Születések az anya életkora szerint

A születések száma házasságon belül sok tényezőtől függött, de leginkább az határozta meg, hogy a párok mennyi ideje éltek házasságban. Ugyanis a nő házasesetkora olyan biológiai adottság, mely - figyelembe véve a nő maximum ötvenéves koráig tartó elvi termékenységi idejét - meghatározó volt a befejezett családnagyság szempontjából.

Következő táblázatunk a születéseket az anya átlagos életkorához viszonyítja:⁸³

Az anya átlagos életkora:

Házasság- kötéskor	1.gyerm. s z ü l e t é s e k o r	2.gyerm. s z ü l e t é s e k o r	3.gyerm. s z ü l e t é s e k o r	4.gyerm. s z ü l e t é s e k o r	5.gyerm. s z ü l e t é s e k o r
Kereszt. 22	23,2	24,6	26,4	28,0	29,2
Zsidó 24	25,5	27,6	29,0	30,5	31,6

A keresztény menyaszonyok két év "előnnnyel" indultak a családalapításban, hisz átlagos életkoruk a házasságkötéskor 22 év volt, míg a zsidó lányoknál 24 év. Ennek ellenére a későbbben házasodó zsidó asszonyok valamivel később kezdték el szülési tevékenységüket, 18 hónappal az esküvő után, míg keresztény társaik valamivel több mint egy év várakozás után megszülték első gyermeküket. Ez utóbbi megfelelt a 19. század közepéről való európai értékeknek, ahol a házasság és első szülés közé eső intervallum 13-14 hónapra rúgott.⁸⁴ Ugyanakkor a zsidó nők kiválóbb szülési magatartása arra hívja fel a figyelmet, hogy születésközpont idôtartama nem föltétlenül függött a

házasodási kortól. A családi helyzet, bizonyos polgári szokások, foglalkozási körülmények stb. éppen olyan erővel hathattak rá.

Keresztény házasságokban - épp a korábbi kezdés miatt - egyenletesebben alakult a születésközi időtartam, átlagosan 15 havonként következtek az egyes szülések. Ennek köszönhetően az ötödik gyermek megszületésekor a keresztény családanyák még nem érték el a 30. életévet sem.

Ehhez képest a zsidó anyák két szülés közötti kivárási ideje nagyobb volt, a 4. gyermekig átlagosan két év. Ellenben a 4. és 5. gyermek születése között eltelt idő 13 hónapra rugott, ami a házasságkötés és az első szülés közötti átlagos időtartamnak felelt meg. Tehát a zsidó asszonyok mégiscsak siettek szülési tevékenységükkel, de csak a sokadik - itt 4. - gyermek után. Így a házaskorban tapasztalt induló különbség az anya ötödik gyermeke születésekor mért életkorában valamelyest csökkent.

Mivel a házastermékenységet csak az ötödik gyermek megszületéséig vizsgáltuk, nem tudjuk egzaktan megállapítani az anya utolsó szülésénél tapasztalt életkort. Feltételezve, hogy néhány esetben még folytatódott a szülési tevékenység - elvileg az ötvenéves korban belépő definitív sterilitásig - de számolva a végére felgyorsult és utána valószínűleg gyorsan csökkenő házastermékenységi rátával azt mondhatjuk, hogy a keresztény asszonyok 30. évük közelében, míg a zsidó anyák 31,5 évesen felhagytak a házastermékenység további fokozásával. Pontosabb adatokhoz jutnánk, ha nagyobb minta alapján korcsoportonként néznénk meg a születési számokat. Amikor számszerűen meg

lehet állapítani, hogy 15-20, 21-25, 26-30 stb. korban házasodott nőkre az évenként regisztrált születésekből mennyi esett. Ezzel a módszerrel pontosan kiszámítható, hogy hány gyereket szült az, aki 15-20 évesen ment férjhez, mennyit az, aki csak 30 évesen lett feleség.

A polgári életfelfogás és magatartás demonstrálására azonban megfelelő adalékot kínál a születési ritmus kimutatása, és az egyes születéseknél tapasztalt anyai életkor feltüntetése. Ennek különös mementuma a viszonylagos családnagyság korai elérése, s a végén felgyorsult szülési tevékenység.

Az első jelenség föltétlen a polgárosodás demográfiai kísérőeleme, amennyiben a polgári szemlélet a házasságban többet látott, mint reprodukciós színteret.

Felhagytak azzal a régi és elsősorban paraszti gyakorlattal, mely a családi üzem munkaerőszükségleteiből és az elfogadhatatlanul magas halandóságból kiindulva, természetesnek tartotta az egy év = egy gyerek szülési módelljét. Az iskoláztatási szokások változása, a minőségi nevelésre való törekvés - főleg a zsidó polgárságnál - előtérbe helyezték a szüléssel kapcsolatos demográfiai megfontolásokat. A teljesebb élet igénylése, és a kultúra megszerzésére fordított idő miatt kitolódott ifjúkor magyarázza mindkét csoportnál a termékenység viszonylag - a definitív sterilitáshoz képest - korai lecsökkenését.

Ha demográfiailag nem is, de szociálisan ezzel indokolható az az általános tapasztalatnak ellentmondó tény, hogy a 4-5. szülés közötti idő lerövidült, a szokásosnak (45 hónap) mondhatónál.⁵⁵ Peter Laslett a 37 hónapot meg-

haladó születéskimaradást a születéskorlátozás egyik demográfiai eseteként fogja fel.⁸⁶ Itt a korlátozás nem az időtávok meghatározásában jelentkezett - bár voltak kétéves kihagyások -, hanem a szülési tevékenység gyors befejezésében. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy a polgári csoportokra jellemző befejezett családnagyság 5 gyermeket jelentett Szegeden, csak azt, hogy az általunk vizsgált populáció reprodukciója innentől már alig nyomon követhető.

A túl gyakori szülés és a túl nagy gyerekszám polgári családokban már nem a pótlólagosan bevonható munkaerőt alapozta meg, hanem egymás életesélyeit csorbító, s a minőségi nevelés költségeit emelő tényezőt jelentett. Még akkor is így volt ez, ha egyébként a család anyagi helyzete kizárta azt, hogy a több születés a temetések nagyobb számát jelentse.

4. A természetes szaporodás ingadozása és vallási-regionális szerkezete.

Tovább vizsgálva a születéseket egy fontos magatartásszabályozó elem, a vallásos meggyőződés befolyásoló szerepét kívánjuk éreztetni. A vallásspecifikus szaporodási ütemek s térbeli szóródásuk Szegeden, a már ismertetett népességösszetétel és városszerkezet miatt kiemelkedő jelentőségű volt.

A következő táblázatunk a Statisztikai Hivatal által összeállított születési és mortalitási mutatókon alapszik.⁸⁷ Ezek a számok demográfiai oldalról magyarázzák meg a népességdinamizmus belső változásait és következ-

tetni engednek az eltérő mobilitásütem vállalás indítékaira.

Utóbbi fontosságára David Sabeau hívta fel a figyelmet, mikor kutatásai során rájött, hogy Nyugat-Európában a születések redukciója, az új élet keletkezésének tudatos befolyásolása a protestáns vidékeken kezdődött el (pl. Genf, Westfalia) a 17. század közepétől. Jóllehet tudjuk, hogy abban az időben elsődlegesen és meghatározó súllyal a demográfiai események a gazdasági fejlődés tartalmával mutattak természetes összefüggést, s nem annyira a vallási élettel. Az a társadalom, amely egyoldalúan függ az élelmiszertermeléstől, mely a jó termés elementáris súlya alatt kell, hogy éljen, természetes szükségszerűségből produkálta a magas születésszámokat (40 születés 1000 lakosra), illetve a magas házasesetkort (26-30). S az iparosodás előtti Európa társadalma ilyen volt.

Szeged adatai jóval későbből valók, átfogják a "beinduló" és "beérkező" polgárosodás folyamatát, így a terméskilátások magatartást szabályozó szerepe sem lehetett a fenti mértékű, de bizonyos fejlődésbeli ritmuskülönbségek miatt - főleg a 19. század első felében nem zárható ki.

Elsőként nézzük meg a születés - halálozás index vallás szerinti megoszlását:⁸⁸

Születési - halálozási ráta felekezeti megoszlásban

Felekezet	1828			1857			1870			1890						
	Sz.	R.	H.	Sz.	R.	H.	Sz.	R.	H.	Sz.	R.	H.				
Róm.kat.	1585	52	1129	37	2201	73 ^z	2169	72 ^z	2315	42	1752	32	2878	37	1793	25
Ref.	-	-	-	-	-	-	-	-	21	51	20	49	68	43	49	31
Gör.kat.	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	9	-	17	7,3	18	8
Izr.	-	-	-	-	110	55	70	35	159	45	59	18	136	24	100	17
Gör.kel.	35	22	36	22,5	18	7,5	22	9 ^z	13	27	26	54	14	2,4	24	4,2

96

^zRókus nélküli adatokat tartalmaz.

64 Megfogalmazható a tanulság, hogy a stagnáló (görögkatolikus) és a csökkenő (görög keleti) lakosok mellett, a katolikus, református és izraelita vallásúak folyamatosan pozitív népességszaldóval zártak.

A két ellentétes irányzat összefüggött egymással, s a gazdasági élet pozícióinak sikertelen, illetve sikeres megszerzése tükröződött bennük. Néhány görög keleti családnál bekövetkezett az egzisztenciális süllyedés. Valószínűsíthető emellett egy kisebb csoport asszimilációs célzatú vallásváltása, sőt néhány tizedszázalékban korrigálhatja a számsorokat az 1870-től alkalmazott névszerinti összeírás a számszerinti helyett, de a trend irányzatát egyik sem változtatja meg.

A közigazgatási és közoktatási sajátossága miatt vallásspecifikusan megadott születési és halálozási számok a görög rítusú lakosság elfogyását sejtették.

De a születési arányszám és a népességszám alakulása között nincs mindig direkt összefüggés. A pravoszláv lakosok 1906-ig mért demográfiai mobilitása csökkenő tendenciájú volt. De 1900-1910 között olyan bevándorlásnak kellett megtörténnie, ami az óhitűek itteni számát 855-ről 1855-re emelte, tehát több mint megduplázta tíz év alatt. Ez a népességnövekedés idővel meg kellett, hogy mutakozzon a születési és halandósági viszonyok javulásában is.

Viszonylag stabil fejlődési ívet mutat a reformátusok szaporodási indexe. Ők viszont Szeged egyik legfiatalabb szervezett közösségét alkották, akik jellegadó réte-

ge a hivatalnok értelmiség volt. A MAV tisztviselői állománya, az Állami Gimnázium tanári kara és a bíróságok személyzete között szép számmal találunk reformátusokat.⁸⁹ Ehhez hozzá kell még számolnunk a polgári és kereskedelmi iskolák értelmiségi szükségleteiből fakadó vidéki szaporulatot, s akkor nagyjából összeállítottuk azt a hivatalnoki - kultúrális infrastruktúrát, mely biztos alapot nyújtott az ebből élő református polgárságnak.

De még ez az 1860-tól kiteljesedő beáramlás sem volt képes a születésekben 1870, és 1880-ban bekövetkezett visszaeséseket ellensúlyozni. Azonban az akkor mért országos (13,5%) szaporodási ütemtől való elmaradást (10,25%) nyilván nem lehet a reformátusok nyakába varrni.

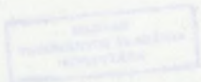
Ezt húzza alá a születési és halálozási ráta 1000 lakosra kivetített üteme. E szerint a római katolikusok 1000 főre eső önreprodukciójának értéke 52 volt 1828-ban, 42 1870-ben és 37 1890-ben, míg ez a görög keletiekénél az alábbiak szerint alakult: 1828-ban 22, 1870-ben 2,7, 1890-ben 2,4 fő 100 emberre. Miközben tehát a görögség magas mortalitása miatt egy kvázi fogyó népesség képét mutatta, de saját össztlakosságához mért születési reprodukciója egy helyben topogott. Természetesen a vallásilag adekvát össznépesség ezrelékében kifejezett születési arányokból nem lehet végletes következtetéseket levonni, mert egy népcsoport fogyását vagy szaporodását döntően a szülőképes korú lakosság hányada határozza meg.

(0,62).

Azonban mutatója lehet különböző polgári életformák elterjedésének (kis család) vagy az asszimilációs mozgások irányának (pl. a katolikus szülők önreprodukciója egyaránt lehetett a születéskorlátozás, vagy a terjedő vegyesházasságok következménye is). Így lett az abszolút értelemben folyamatosan emelkedő érték egy másik szempontból szociális deficit. A zsidó és református újszülöttek saját vallás csoportjukhoz mért százalékos fejlődését csak 1870-től figyelhettük meg. Akkor a zsidó újszülöttek közül 45 jutott hitközösségük ezer tagjára, a reformátusok közül pedig 51.

Ezek az arányok mindkét vallás esetében tovább csökkenetek 1890-re, és pedig a zsidóknál 24, a reformátusoknál 43 ezrelékre. Itt talán még egyértelműbb a polgári életstílus és a társadalmi beolvadás hatása a csökkenő önreprodukciós-képességre. Hiába emelkedett végig a születésszám, ha az kisebb ütemű volt, mint a felekezeti népesség gyarapodása. Míg a zsidó lakosság 1870 és 1900 között több mint másfélszeresére nőtt, a reformátusok meghatszorozódtak, a születések száma a zsidóknál jó esetben stagnált, a kálvinistáknál megháromszorozódott. A nagymértékű beköltözések miatt a tulajdonképpeni népességszaporulat elszakadt a születések intenzitásától, és döntően külső forrásokból alapozta meg demográfiai vitalitását.

Ugyanakkor a katolikusok növekvő létszámuk ellenére és folyamatosan tért veszítettek a városon belül, amely visszaesés mértékénél (6 %) lényegesen kisebb volt a születéseknek a katolikus összlakossághoz mért visszaesése 1870-1900 között (0,6 %).

Azt mondhatjuk összegzésképpen, hogy úgy a születések állandó ritmusa, mint ennek a vallásazonos népességhez mért dinamikája tekintetében a római katolikus és görög keleti vallásúak mutatták a legkiegyensúlyozottabb képet, bár a reformátusok születési rátája nagyobb léptékű volt. Ti. a kálvinista születésszám 1870-1906 között a háromszorosára nőtt. A zsidóság polgári alapállást tükröző népmozgalma akkor válik igazán kézzelfoghatóvá, ha vizsgálat alá vesszük a halandósági viszonyokat. Abból ugyanis kitűnik, hogy az izraelita vallásúak halálozási száma a legkedvezőbb, míg a görög-keletieké a legrosszabb, s a kettő között helyezkedett el a katolikusok halandósága. A születési arányokból kikövetkeztethető, hogy a zsidók kedvező demográfiai mobilitása nem annyira a születések nagy száma, hanem a gyéresebb halálozási esetek miatt alakult ki. Náluk tapasztalható leghamarabb az emberi élet kímélésére, a betegségek orvosi kezelésére irányuló szándék. Közösségi szervezetük valódi hivatása az volt, hogy a szociálisan különböző helyzetű emberek egyenlőtlen viszonyát a halálhoz, a betegséghez lehetőség szerint nivellálja. Ezt a célt szolgálta Chevra Chadisha, a Betegápoló Egylet, a Komasági Egylet. Pl. a magánjellegű kórházban ápolt vagyontalan izraelita betegellátásáért a hitközség anyagi felelősséget vállalt.⁹⁰ Később a zsidó polgárok orvosi pályára történő áttérése⁹¹ szintén ezt a felismerést tükrözi.

Még szembetűnőbb a születési-halálozási index társadalmi meghatározottsága, ha azt a gyermekhalandóság felől közelítjük meg.

Táblázatunk sajnos nem ad lehetőséget sem a rétegspecifikus átlagos halálozási kor, sem pedig a gyermekhalandóság

számszerű kiderítésére, mert csak az összhalálozások számát tartalmazza,⁹² Vannak azonban közvetett forrásaink a probléma nagyságának érzékeltetésére. Szeged polgármestere havi jelentésekben számolt be a város közgyűlésének az aktuális demográfiai állapotról. Ezekből a jelentésekből tudjuk, hogy az 1880-as éveket végig rendkívül magas gyermekhalandóság jellemezte.⁹³ Hiába múlta felül a születések száma a halálozásokét, ha az átlagos heti 46 halottból 34 volt a gyermek. Ha ezt a viszonypárt 100 halottra vetítjük ki, akkor 76 gyermek halálesete valószínűsíthető a százon belül. Ez pedig borzasztó halandóságot jelentett. A számtalan ok közül kiemeljük a közegészségügy áldatlan állapotát, mert a nem-polgári népesség életkor-esélyeit leginkább az befolyásolta. Szeged 1910-ben számlált 118.000 lakossára 55 orvos jutott, azaz kb. 2145 egyén esett egy orvosra.⁹⁴ Ha azonban az orvosi működés területi elhelyezkedését nézzük, kiderül, hogy a 78.070 fő belterületi lakost 49, a 40.419 lélekszámú külterületi lakosságot 6 orvos látta el.⁹⁵ Ott tehát közel 7.000 tanyai embert kellett egy orvosnak "karbantartani", ami teljességgel lehetetlen volt. Valószínű, tudták ezt a polgáros "törvényhozó" atyái is, ám csak 1910-ben határozták el, hogy a tanyai körzetek közegészségügyi szolgálatát két újabb orvosi hellyel bővítik.⁹⁶

Láthatjuk, hogy a lakhely és foglalkozás szociális adottságai önerőből szinte javíthatatlan egzisztenciális kényszerhelyzetet teremtettek sok szegedi "polgár" számára, akiknek a halál és betegség előtti egyenlőtlensége városban élő társaiknál messze nagyobb volt.

Ezzel Ugyanakkor Szeged sem járt el körültekintően a közegészségügy anyagi forrásainak megteremtésében, mert az 1864-es költségvetés 1,200.000 Ft-os kiadási oldalán 100.000 forintot kaptak a tisztviselők fizetés gyanánt, míg az egészségügyre 10.000 Ft-ot áldoztak.⁹⁷ Ha ehhez hozzávesszük, hogy Szeged minden évben másfélmillió korona (kb. 750.000 Ft.) jövedelmet húzott, a "tanyabirodalom" kezdetleges művelés után is szépen termő földjeiből - ezek a város földjei voltak! M.L. -, akkor a rendszer a legjobb indulattal sem nevezhető igazságosnak.

S Szeged demográfiai fejlődése tükrözte az elhanyagolt külterületek állapotát is. Pedig a városi tiszti-főorvos már 1861-ben elrendelte a gyermekek és felnőttek kötelező védőoltását (pl. vérhimlő ellen).⁹⁸ 1863-ban döntöttek az ártévizivíz bevezetéséről, mert eddig Szegeden olyan ritka volt a tiszta víz, mint a fehér holló. Az új vízvezeték-rendszerrel megelőzték a Tisza-víz fogyasztásából időnként adódó fertőző betegségeket, melyek rétegsemlegesen érintették a város egész lakosságát.⁹⁹ Később szaporodtak a kifejezetten gyermekvédő hatósági intézkedések, pl. 1892-ben hat újabb külterületi szülésznoi állást létesítettek. Többek között ennek is volt köszönhető, hogy az átlagos évi 1200-1400 születés közül már 700-800 főt láttak el hatósági magánokleveles szülész nők. Jellemző a polgári fejlődés városon belüli ritmuskülönbségére, hogy arányosan a legtöbb bábát és leggyakrabban a szege-di zsidóság foglalkoztatta, sőt maguk a bábák is nagyobb mértékben kerülnek ki zsidó mint katolikus polgárok közül.¹⁰⁰

Ezzel egyidejűleg szigorították a külterületi parasztbábák tevékenységének ellenőrzését. Felsőtanyán: Fehértó, Szatymaz, Balástya, Csengele központtal; Alsótanyán pedig az összes kapitányságban hatósági szülésznői ügyeletet helyeztek el, összesen 12 főt.¹⁰¹ Az intézkedés javította a tanyai lakosság szakszerű egészségügyi szülészeti gondozásának lehetőségét.

Mintegy az eddig rendelkezések folytatásaként a tisztifőorvos javaslatot tett a dajka-kérdés rendezésére is. Itt ugyanis az a furcsa helyzet állt elő, hogy az első hónapok egészségügyi ellátást, higiénéiát, szakszerű gondozást felértékelő időszakában, az ezzel rendelkezők között is szép számmal fordult elő megfázásra, fertőzésre visszavezethető gyermekhalál.

Orvosi elképzelések szerint ezek a halálesetek a szoptatás hiányával, illetve annak rosszul alkalmazott módjával és a szakszerűtlen babaápolással voltak magyarázhatók.¹⁰² Ezek döntően szociális környezettől függő feltételek nem teljesültek igazából a szoptatásra és dajkálásra elhelyezett csecsemők és kisdedek esetében. Biztosítani kellett a csecsemők életfeltételét elsőrangúan befolyásoló külső környezeti tényezőt, a magasértékű táplálkozást (anyatejhez jutást) és a tisztasággal azonos higiénéiát. Ennek érdekében a szoptatás dajkák feletti ellenőrzési jogot kiterjesztették a "Fehér Kereszt" egyletre is, melynek képviselője az így módon nevelt kisdedeket saját lakásukon látogatta meg, a bánásmód, egészségi állapot és tisztaságra vonatkozó ellen-

örzés tartott. Köteles volt minden észrevételét a dajka "munkakönyvébe" bejegyezni, melyet - hanyagságot tapasztalva - be is vonhatott, sőt hatósági eljárást is kezdeményezhetett. Anyakönyvi forrásokra építve pontosabban meg lehetett állapítani, hogy a belső (öröklött rendellenességből fakadó és ezért néhány napon belül ható), illetve külső (szociális és egészségügyi környezet) tényezőknek voltak-e vallásspecifikus vagy regionális sajátosságai a gyermekhalandóságban. Pl. a saját szoptatás gyakorlata a tanyai népességnél, vagy a szoptatós dajka alkalmazása polgári közegben, kifejezésre jutott-e egy ennek megfelelő halálzási periódusban?

Nem erre vonatkozóan, de a térbeli különbségek általános jellemzésére összeállítottunk egy táblázatot a természetes szaporodás városrészenkénti hullámozásáról.¹⁰³

Helység	1860.	
	Sz.	T.
Alsóváros:	839	418
Felsőváros:	582	273
Palánk:	519	292
Róka:	314	342

Megjegyzés:

Sz. = születés

T. = halálozás

T. = természetes szaporodás

Szaporodási index városrészenként

Helység	1860.			1870.			1880.			1890.		
	Sz.	H.	T.	Sz.	H.	T.	Sz.	H.	T.	Sz.	H.	T.
Alsóváros:	839	418	421	918	524	394	1072	622	450	1347	753	584
Felsőváros:	582	273	309	658	397	261	561	377	184	592	327	265
Palánk :	519	292	227	447	357	96	531	396	135	510	380	130
R ó k u s :	314	342	-28	353	366	-13	406	482	-76	336	419	-113

Megjegyzés:

Sz: = születés

H : = halálozás

T.: = természetes szaporodás

Az alapul vett 30 éves szakaszban Felsővároson és Alsóvároson volt legkisebb a halandóság, míg a Palánk és Rókus kiszámított értékei rosszabbak a vártnál. Különösen Rókus mortalitása tűnik katasztrófálisnak. Ennek azonban viszonylag egyszerű az oka: az ottani plébániai hivatal a kórházakban előfordult demográfiai eseményeket (születés, halál) is bejegyezte, holott pl. a kórházi szülések egy része vidéki anyák javára írható. Ugyanígy járt el haláleset felvételekor is, pedig a meghalt csecsemők vagy más betegek bizonyos hányada nem volt szegedi illetőségű.¹⁰⁴

1858-ban pl. Alsóváros halandósági viszonyait hasonlóképp rontotta az ott dolgozó "tótok" között kitört járványos betegség, akik vasútépítési munkálatok miatt nagy számban és egészségtelen módon koncentrálódtak egy helyen a legelemibb higiéniai körülményeket is nélkülözve.¹⁰⁵

Volumenét, de arányait tekintve is Alsóvároson regisztrálhattuk a legnagyobb népmozgalmat. A nagy számok törvényéből következik, hogy ahol többen vannak, értelemszerűen nagyobb a lehetősége az átfogóbb népmozgásoknak. Születési arányszámaik megelőzték mind három városrész hasonló értékeit, sőt az emelkedés csak Alsóvároson mondható folyamatosnak. Úgy tűnik, hogy a századforduló előtt még nem törekedtek mesterséges születéskorlátozásra, s a paraszti háztartásokra jellemző születésszám biztosította az egyenletes szaporodást. Azok az okok, melyek a századforduló után Alsóvároson is a természetes szaporodás visszafogására késztettek 1860-1890 között még nem hatottak olyan súllyal. A sok-

lédot pusztán a szülők és a gyermek számának alacsony volta.

gyermekes családfő a legelőbérlet formájában rendelkezésre álló szabad földet még ki tudta használni. Nem neheztedtek rá a súlyos állami adók, a megélhetés és neveltetés emelkedő költségei. Szeged határa nem ismerte a holtkéz és hitbizomány alakjában lekötött temérdek föld fogalmát, ami miatt nem lehetett földhöz jutni, a birtok nem terjeszkedhetett, s ami miatt az ember még csak bérlővé sem válhatott, csak napszámossá.

Szóval ezek a folyamatok Szeged paraszti népességét a századfordulótól kezdték el sújtani, addig a népmozgalomra gyakorolt hatása csekély. Utána állt elő, ha nem is az egyke, de egyfajta születésszabályozás vagy az elvándorlás alternatívája az agrárfoglalkozású népesség számára.

Eddig a szociális eredetű külső faktorok szerepét értelmeztük a gyermekhalandóság előidézésében. Volt azonban a problémának egy olyan összetevője, ami a családi szervezettel és a háztartás nagyságával mutatott összefüggést. Sajnos, itt nem támaszkodhatunk empirikus vizsgálati eredményekre, csak az emberi emlékezet történelem-idézésére, de azok figyelmreméltó észrevételeket tartalmaznak.¹⁰⁶

Azokban a családokban, ahol több generáció élt együtt, rokonok tartoztak a háztartáshoz, vagy az egyenesen több kisebb családból áll, a fiatalabb anyának több ideje maradt az újszülöttel foglalkozni, ápolni vagy esetleg mindig volt valaki, aki ezt a feladatot ideiglenesen ellátta. Egy ilyen háztartási organizációban mindig kisebb volt a veszélye az exogén "kórokozók" elhatalmasodásának, mint ott, ahol a családot pusztán a szülők és a gyermek közössége alkotta.

Anélkül, hogy végleges ítéletet mondanánk, a gyermekhalandóság Szegeden tapasztalt térbeli és szociális eltérései arra intenek, hogy inkább a paraszti foglalkozású emberek családi szervezetét jellemezhetette a szűk háztartás, míg a zsidó polgárok körében nem volt ritka a többgenerációs együttélés. Ebből az is adódott, hogy a nagycsaládban élő anyák gyakrabban kellett, hogy résztvegyenek az eltartó gazdasági tevékenységben.

A Palánk kedvező halálozási számának okairól már volt szó. Ennek másik oldala az Alsóvároshoz képest korábban kimutatható születéskorlátozás. Ez persze nem jelentett ott sem valamifajta egykezést, vagy két szülő - két gyermekből álló polgári magcsaládra való törekvést, de jelentette a befejezett családnagyság "szűkebbre" fogását. Ez a polgári zsidó családoknál átlagosan 4,5 gyermek vállalását jelentette, szemben Alsóváros akkor még szintén átlagosnak mondható 6,5 - 7 családonkénti gyermekszámával.¹⁰⁷

A gyermekszámban is kifejezésre jutó értékfordulat, annak felismerését tükrözte, hogy a gyermeknemzés elsődlegessége mellett a házasságnak egyéb szociális funkciói is vannak. Sőt a családi reprodukciót sem lehet már kizárólag Isten kezében hagyni, szükséges a házaspárnerek ezirányban tanúsított felelőssége is.

Polgári körökben a kevesebb gyerek azt jelentette, hogy nagyobbak az esélyek a jobb neveltetésre, jobb iskoláztatásra, egyáltalán a jobb életfeltételekre.¹⁰⁸ Sajnos, a születésekkel kapcsolatos eme tudatosság éppen azoknál jelentkezett,

kiknek anyagi lehetőségei, kulturális látóhatára egyébként is lehetőség szerint korlátozták a gyermekhalandóságot. Míg az újszülöttek halálozását mindennapos tehertételként átélő, mostohább körülmények között élő népesség egyelőre a szörnyű halálesetek "akceptálását" még nem ellensúlyozta az új élet keletkezésének korlátozásával.

Tanulságos összefüggések feltárására ad lehetőséget a házasságkötések, keresztelések, halálozások korrelációs indexének elemzése. Kiinduló gondolatunk az volt, hogy a születések ritmusa bizonyos mértékig igazodik a házasságkötések üteméhez, azaz - normális életciklust alapul véve - minden házasságra 13-15 hónapon belül kellett, hogy következzen az első szülés. Tovább követve a népmozgalom ritmusát a halotti anyakönyvekben olyan párhuzamba állítható eredményssorokat kaptunk, melyek elsősorban a magas gyermekhalandóságról mondottakat erősítette meg. A táblázat lényegében a havonként csoportosított demográfiai történések egymásra hatását, egymásba fonódását illusztrálja felekezeti bontásban:

Születések száma havonként és felekezeti bontásban

1850 - 1900

Hónap neve:	Római kato-likus	Refor-mátus:	Görög-keleti:	Izra-elite:	Evangé-likus
Január	10.124	11	70	506	51
Február	313	112	53	538	47
Március	9.316	136	90	575	48
Április	8.611	128	72	438	51
Május	8.676	118	62	483	39
Június	7.881	113	63	448	44
Július	8.559	112	55	497	52
Augusztus	9.793	117	59	528	51
Szeptember	10.211	132	39	523	50
Október	10.128	129	52	532	44
November	9.307	104	53	486	44
December	8.748	116	49	538	39

Halálozások alakulása felekezetenként és havi bontásban. 1850-1900:

Hónap	Róm.k	Gör.kel.	Izr.	Ev.	Ref
Január	7502	82	281	-	-
Február	7235	116	290	53	89
Március	9266	104	322	41	97
Április	7602	79	293	54	133
Május	7048	117	307	49	110
Június	6689	119	246	51	94
Július	7609	53	318	36	97
Augusztus	8508	90	309	36	109
Szeptember	7692	83	282	33	90
Október	7488	89	292	42	124
November	6267	93	258	38	88
December	5948	81	303	40	94

Ha a születések és halálzások havi ingadozását összevetjük, meggyőződhetünk arról, hogy az izraelita vallásúak életbenmaradási esélyei a legjobbak az összes felekezet közül. Ez azt jelentette, hogy adott születésszáma náluk esett a legkevesebb haláleset.

A zsidóknak a fenti összefüggést bizonyító viszony-száma: kb. 70%, míg a katolikusoké: kb. 85,5%

Egyéb források információival együtt ez is arra hívja fel a figyelmet, hogy a vallásnak jelentős befolyása volt az egyén helyzetére. Mint életszabályozó és mint nevelő tényező beigazoltan sok lehetőséget nyújt a kultúra ilyen-olyan mértékű adaptálására, pl. az egészségellenes károsodások kiiktatására.

Az adatokból kiolvasható tanulság éppen az, hogy a zsidó vallás józan és észszerű életmódra készítő előírásai felekezeti megfontolásból demográfiai előnyhöz juttatta hitsorstársait az ugyanazon szociális föltételek mellett élő keresztény társaikkal szemben.

Adott időpontban kötött házasságokra 13-15 hónapos intervallummal következtek az első szülések, és még ugyanezen évszakon belül, tehát a keresztelést követő 1-2 hónapban bekövetkezett a halál, ami itt elsősorban csecsemőhalált jelentett.

Konkrét esetben a korreláció így alakulhatott: házassodtak januárban, következő év februárjában megszületett az első gyerek, de már márciusban vagy áprilisban meg is halt. Így világosabban látható a házassági időpontokhoz igazodó fertilitási és mortalitási ütem, még ha a születések időnként el is szakadtak a szokványos házassági ritmustól, de a keresztelések és halálozások egy ritmusú mozgása, sajnos, szomorú valóság volt.

Ennek bizonyítására közreadjuk a törvényhatósági közgyűlésen elhangzott polgármesteri jelentést, mely az 1882 év során születettek és elhaltak számát városrészenként és plébániánként, anyakönyvek alapján megszerkesztve tárja elénk:¹¹⁰

	születés	halál
Palánk	444	723
Felsőváros	609	580
Rókus	350	602
Alsóváros	809	1011

Még érezhető a számsorokban az árvíz okozta gyengébb egészségügyi ellátás következménye, de a negatív szaldó döntő oka az extrém csecsemőhalandóság. Mértékére jellemző, hogy a kórházi haláleseteket nem tartalmazó összes halálesetből (2677) 812 esett egy év alatti csecsemőkre, de 1 és 10 év között is 678-an haltak meg, ami így együtt a teljes halandóság 57 %-át tette ki.

Korcsportos halálozás ¹¹¹

Korcsport	1852. évi	1882. évi
0 - 1	391	812
1 - 10	197	678
11 - 20	88	181
21 - 30	72	152
31 - 40	90	132
41 - 50	95	148
51 - 60	78	209
61 - 70	82	169
71 - 80	84	117
81 - 90	21	51
Összesen:	1198	2649

Összehasonlító táblázatunkból kitűnik, hogy a két időpont közötti népességszaporodás üteme 41 %-kal, a 0 - 10 éves korosztály halandósági rátája 225%-kal növekedett.

Ez akkor is elgondolkoztató, ha tudjuk, hogy benne van az árvíz okozta katasztrofális demográfiai csökkenés. Ugyan- is a lakosságnövekedés és halandóság-emelkedés közötti nagyfokú aránykülönbség a polgári igények és polgári kultúra felületes behatolását jelentette a tömegek közé.

Nagyfokú különbségek mutatkoztak a kül- és belterületi népesség halandósági viszonyaiban, s ez a paraszti népesség - mely zömében tanyai lakos volt -, még 1870-ben is tapasztalható erős kulturális - társadalmi elhanyagolt-ságát igazolja.

A kimutatást készítő tisztiorvosi elemzés a halálhoz vezető betegségek többségét a nem megfelelő orvosi ellátással, a paraszti népességnek az egészségmegőrzésére irányuló képesség és kényszer hiányával magyarázta. Éves értékeket alapul véve, a halandósági maximum egy és két-éves kor között jelentkezett, tehát már egy olyan szakaszban, amikor az életbenmaradási esélyek nagyobb mértékben függtek a külső környezettől, a családi körülményektől.

Következő táblázatunk a születések szezonális megoszlását tünteti fel az apa foglalkozása szerint:¹¹²

Az apa foglalkozása	Tavaszi	Nyári	Őszi	Téli
Földműves	8	11	16	25
Munkás	23	21	35	57
Közhivatalnok	25	18	25	27
Kereskedő, iparos	87	71	81	104
Magánhiv.	12	7	11	6
Tanár	5	8	2	2
Szabad ért.	13	13	17	16
Tökés	2	1	3	4
Földbirt.	3	10	4	6

A függő szociális helyzetű emberek inkább az évvégére tartogatták a családi örömeiket, mert akkorára tisztázódott a gazdasági év sikeressége, s az agrár szakmában

legalábbis - akkor szüneteltek a család teljes energiájára igényt tartó nagy mezőgazdasági munkálatok. Ugyanez vonatkozik a munkásokra is azzal a különbséggel, hogy a gyári tevékenység nem szakította el őket tartósan a családtól, s a keresmény is hetente kalkulálható bevételhez juttatta a családot, ezért ott a születések rendje kiegyenlítettebb.

A - par excellence polgári élethivatással rendelkezők pedig független, különleges termelési szemponthoz nem igazodó életmódjuk következtében - mondhatjuk, hogy egyéni hajlamaiknak engedelmeskedve határozták meg a családi események menetét. Figyelemre méltó pl. hogy a tanárok nyárra időzítették mindezt, mikor iskolai szünet volt. A mindennapos közszolgálatot teljesítő hivatalnokok pedig az év szinte minden időszakát azonos mértékben használták ki, talán háttérbe szorítva kicsit a nyarat. Náluk viszont épp a nem régóta divattá vált, de meglehetősen rövid nyári szabadság megbecsülését kell látnunk.

A születések és halálozások szezonális mozgása nemcsak a demográfiai események időbeli maximumának és minimumának megállapítását segíti, de egyszersmind bizonyíték a születések, keresztelések és halálozások közötti koherens biológiai ritmus mellett.

Ami a vallásspecifikus születési csúcsot és minimumot illeti, a katolikusoknál szeptember-október jelentette a legintenzívebb születési periódust, míg a demográfiai apály júniusban jutott el a mélypontra.

Ezzel szemben a reformátusok, a görögkeletiek és izraeliták egyformán márciusban érték el a legmagasabb reprodukciós

indexet, míg a visszaesések tekintetében nem mutatható ki ilyen demográfiai szinkronitás, a reformátusok novemberben, a görögkeletiek szeptemberben, az izraeliták áprilisban érték el a születési minimumot.

Ha mindezt összehasonlítjuk a halálesetek periodicitásával, kiderül, hogy a katolikus keresztelések időbeli torlódását márciusban követte a halálesetek felduzzadása a következő félévben. Ez azt jelentette, hogy a csecsemőhalandóság nagyobb arányokban ezt a kb. féléves korosztályt sújtotta. A többi vallás esetében tapasztalt azonos ritmusú születési tevékenység többé-kevésbé azonos ütemű halálozással párosult. Ugyanis a márciusi születési csúcsot április-májusban követte legmagasabb halandósági érték. Tehát az katolikus csecsemők halálozási rátája a születéstől számított viszonylag szűkebb periódusban (1-2 hónap) tetőzött, mint a katolikusoké.

Ez nyilvánvalóan összefüggött a vallási népesség társadalmi összetételével. Azzal, hogy a katolikus, zömmel paraszti lakosság a saját szoptatós hagyományának hódolva viszonylag tovább tudta garantálni a csecsemő védettségét, az idegen-szoptatást jobban igénybe vevő polgári rétegeknél.

A születések havi ingadozásánál szépen kimutatható a gazdasági életkörülmények hatása az agrárnépesség demográfiai magatartására: ősze hagyták a fontos családi események beteljesülését, míg az aratási időszakban a minimálisra szorították azt.

A zsidóság népességmozgása a téli hónapokat részesítette előnyben a születésekkel kapcsolatban. Egy sokkal polgáros-

dottabb társadalmi csoport számára általában nincsenek "preferált" időszakok. Jól mutatja ezt a reformátusok születésének relatíve egyen eloszlása. A zsidók hasonlóan egyenlő ütemű szülési gyakorlata a téli hónapokban felgyorsult.

A korrelációs index halálozási és születési csúcsa mögé oda kell gondolnunk a megváltozott szegénység rideg valóságát. Annak mértéke néha egészen elképesztő antiszociális magatartást involvált. Elképesztőnek kell tartanunk ugyanis azt, ha egy kisdéd teher a család vállán.¹¹³ Ismerjük az idevágó példabeszédet: "marad még elég", de épp ez a mentalitás akadályozta meg - főként a katolikus paraszti lakosság körében -, hogy lazítsanak a gyermeknemzés és a munkaerőszükséglet okosági kapcsolatán. A magas születésszámot előre betervezték, mert tudták a "gyerek olyan mint a pohár, sok kell belőle, mert ha egy-kettő eltörik, marad utánpótlás."¹¹⁴

Sajnos, ennek a marginális társadalmi pozíciónak olyan nagy volt a tehetetlenségi nyomatéka, hogy értelmetlen a fenti demográfiai minta egybevetése a zsidó polgárok családtervezési gyakorlatával. Annak lényege: kevesebbet, de nekik maximálisat nyújtani minden területen. Ez csecsemő és gyermekkorban azt jelentette, hogy a zsidó családok már az első rendellenességnél orvoshoz fordultak, s utána is folyamatosan maradt a rendszeres orvosi ellenőrzés. Ez neveltetés, kultúra, de mindenekelőtt az anyagi helyzet kérdése volt.

V.

Felekezeti népesség

1. Vallási megoszlás.

Szeged Katolikus város. Ezt a régi evidenciát szokták nevével összefüggésbe hozni a város jellegzetességét röviden, sommásan megfogalmazni akarók. Kétségtelen, hogy a város népességének kezdetektől fogva stabil tulajdonsága katolikus hite.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a török megszállás következményeként, illetve a modern városi kereskedő - elosztó funkciók kiépülésekor a felekezeti és etnikai megoszlás jelentős városrészi eltolódásokat eredményezett. Feltételezhető, hogy a török-dúlás előtt még közvetlen kapcsolatok álltak fenn a városrészek között, de utána bizonyíthatóan önállóan élték életüket. Külön autonóm községként szerepeltek, külön vagyonnal, háztartással, bíróval, igazságszolgáltatással rendelkeztek.¹¹⁵ A mezővárosi jogokkal rendelkező "Alszeg" masszív katolikus tömbjével szemben "a magasabb helyre" települt igazgatási központ, a "civitas" szerb-örmény kereskedők és német iparosok gazdasági hegemoniája alá került. Az ily módon bekövetkeezett etnikai arányeltolódás valamelyest változtatott Szeged vallási arculatán, hisz a gazdasági élet új szereplői a görög rítusú egyház szertartását, igaz a németek jórészt a katolikusét követték. Mindenesetre a XVIII. századi Szeged központjáról nem véletlenül született az a megállapítás, hogy Rác-Szeged.¹¹⁶

Szeged igazgatási központjának etnikai összetétele a 19. század elejére annyiban változott, hogy a polgárjog-

gal rendelkező civisek többségét ekkor már a németiség alkotta.

A betelepülés mértékére jellemző, hogy a már említett régi Palánk (Rácz-Szeged) mellett a német jövevények új településközpontot hoztak létre, a Külpalánkot, melyet egy 1739-es bécsi tervrajz Deutsche Stadt-nak (Német város) nevezett. Így kerülhetett sor arra, hogy a belvárosi plébánia templomban a piaristák beszüntették a magyar prédikációt, mely a német és dalmát hallgatóság számára érthetetlen volt.¹¹⁷ Rendszeres magyar hitszónoklat csak 1836-tól hangozhatott, mintegy kifejezve a belvárosi asszimilációs folyamatok irányát.

A török-kor előtti vallási és etnikai homogenitás elveszett tehát az újkor kezdetére, de viasszaszorulásuk mértéke közel sem akkora, mint a törzslakosságát jóval nagyobb arányokban elvesztő Szentes és Hódmezővásárhely mezővárosokban. Szegeden a katolicizmus maradt, Hódmezővásárhelyen a kálvinizmus lett a társadalmi asszimiláció legfontosabb csatornája. Szeged újkori szociális viszonyainak alakulására döntő mértékben hatott a török megszállás. A szultán ugyanis a várost és lakóit saját birtokaként kezelte, ami egyben védelmet is jelentett a török martalócokkal szemben.¹¹⁸ Különleges helyzete miatt a környék elpusztult falvainak menekült lakosságából Szeged népessége folyamatosan fejlődött, de épp e népmozgás földrajzi iránya miatt - pusztuló falvakból a védett városba - nem polgáris elemek duzzasztották fel a város népét, hanem szökött parasztok. Szeged későbbi falusias társadalmi jellege alapvetően ebből a regionális mobilitásból adódott. Ami a katolikus jelleg dominanciáját

illeti, Jórészt az is a török jelenlétével volt összefüggésben. Vallási fölényének tudatában nem háborgatta a katolikus hit lelkes védelmezőinek, az 1310 óta Szegeden élő ferenceseknek lelki gondozó munkáját.

Jellemzően sokszínű a XVIII. századi betelepülőknek a szegedi polgárság lajstromkönyveiből rekonstruálható regionális és foglalkozási eredete.¹¹⁹ A birodalom szinte valamenynyit tartományából, sőt Svájcból, Westfáliából, Hessenből, Poroszországból is érkeztek jövevények, akik az iparos tevékenység új formáit (német, tímár, német szűcs, német varga stb.) honosították meg.¹²⁰ Macedónia, Szerbia volt a görög-keleti vallásúak fő kibocsátó helye, velük a közvetítő árúkereskedelem, a kávéfőzés és a dohánykertészet vert gyökeret Szegeden.

A felekezeti viszonyok alakulását bemutató táblázatunk 80 év fejlődésére terjed ki. Értékelhetőségét befolyásolja, hogy az 1828-as adatok a csanádi püspök egyházmegyei leírásából valók, illetve a megkereszteltek száma alapján kalkulált népesség, ezért a bennük rejlő információ csupán arányjelző lehet.¹²¹ Másik gondunk a felekezeti viszonzyszámok városi összevonásából adódik, amennyiben 1880-tól forráslehetőségeink miatt nem volt módunk a városrészek külön statisztikai anyagának feldolgozására. Attól kezdve az egyes demográfiai és társadalmi tulajdonságok statisztikai összesítői nem városrészenként, hanem Szegedre vonatkoztatva állnak rendelkezésünkre. Természetesen ez nem gyengíti a számszerűsített értékek hitelét, mindössze a felekezeti és egyéb társadalmi változások árnyaltabb helyi körülményeinek vizsgálatát iktatta ki a lehetőségek sorából.

Szeged vallási megoszlása

- 121 -

Megnevezés	1828 évi		1857 évi		1870 évi		1880 évi		1890 évi		1900 évi		1910 évi	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
R.katolikus	30148		29248 [‡]		55898	93,13	67973	92,26	77901	91,4	90144	89,30	103948	87,9
G.katolikus	-		-		-		110		232		266	0,3	489	0,4
G.keleti	1618		253		484	0,69	468	0,64	566	0,66	855	1,1	1875	1,6
Ág.h.evang.	55		75		231	0,35	418	0,57	470	0,55	674	0,8	1162	1,0
Református	39		93		409	0,59	980	1,33	1579	1,84	2583	2,6	3837	3,2
Izraelita	759		1991		3527	5,17	3618	4,91	5731	5,41	5746	5,8	6907	5,9

‡ A Rókus nélküli népesség adata.

Ennek megfelelően kell értelmeznünk a számsorok közötti összefüggést. Ugyanis, ha azt állítjuk, hogy Szeged lakosságának 96 %-a katolikus volt 1839-ben, meg kell magyarázni ugyanezen arány 6 %-os csökkenését 1858-ig. Arról van részben szó, hogy az 1859-es felvétel rókusai összesítői hiányoznak, így a valóságnál nagyobbak kell tartanunk a katolikusok visszaesését. Másrészt viszont tényként kell elkönyvelnünk, hogy a görögkeleti illetve protestáns vallások reformkorbeli terjedésének mértéke a vallás oldaláról erősítette meg az egyéb vonatkozásokból megállapítható folyamatot, hogy ti. az új polgárjoggal rendelkezők köre korrelál a nem-katolikus vallások térhódításának arányával. Nemcsak arról volt szó, hogy a szenatus támogatta pl. a görögkeleti egyházat, hanem arról is, hogy 1730 után - bár a szerb kereskedők tömegesen katolizáltak - a külső tanács egyharmada még mindig görögkeleti vallású volt.¹²² 1828-ban pedig az 502 szegedi polgár közül 130 (25 %) volt német. Nem kizárt, hogy a város részéről leginkább diszkriminált protestáns vallások későbbi (1846) megszerveződése az ilyen felekezetű német polgárság számbeli megerősödésével volt összefüggésben. Hisz sokkal kevésbé számított a polgárfelvétel kvalifikációs szempontjának a nemzetiségi-nyelvi hovatartozás mint a konfesszionális kötődés. Márpedig az evangélikusok és protestánsok nagyobb arányú polgárosítására csak 1825 után került sor. Ezzel magyarázható e vallások 1850 utáni gyors fejlődése: az 1858-as állapothoz képest (93 fő) 1910-re több mint megnégyszereződött a református hitűek létszáma. Hasonló ütemű gyarapodás mondható el az evangélikusokról is, míg a katolikusok 1910-

ben "csak" kb. 3-szor voltak többen, mint 1858-ban. Fenti arányeltolódások értékét befolyásolja azonban az a tény, hogy 1858-ból mindössze három városrész adataira támaszkodhattunk (Felsőváros, Alsóváros, Palánk), míg az 1870-es összeírás Rókus, Alsó- és Felsőtanya felekezeti megoszlásának adatait is közölte. Ez azonban a kialakult arányokat alapjaiban nem módosította, hisz Bálint Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy az említett területek lakói szinte kizárólag katolikusok voltak. Véleményünket legfőljebb a katolikus létszám megháromszorozódása tekintetében kell visszafognunk, s a tényleges növekedést ennél kisebb mértékűre kell taksálnunk. Ezáltal viszont még kirívóbbá válik az akatolikusok számbeli növekedése. Itt azonban olyan alacsony abszolút értékekről indult a fejlődés, hogy annak megtöbbszöröződése sem okozhatott lényeges eltolódásokat felekezeti népesség megoszlásban.

Történetileg nézve perdöntőnek bizonyult az a folyamat, mely III. Károly uralkodásától, Szeged szabad királyi városi rangra emelésétől II. József-ig tartott: a német iparos polgárok tömeges bevándorlása. Szeged rusztikus őslakosságának társadalmi dominanciájára az első komoly csapást ez a polgári migráció mérte. A 18. század végére ugyanis már a német bevándoroltak alkották a polgárság zömét. Népeséggyarapodásukkal párhuzamosan veszítette azonban nemzetiségi identitásukból, mert a polgárjog kiváltságának megszerzését a Magistratus a magyar nyelv ismeretéhez kötötte.

2. A népesség vallás szerinti regionális tömörülése

Város- rész:	1 8 2 9 .				1 8 5 2 .				1 8 7 0 .				1 8 9 2 .				1 9 1 0 .			
Felekezet	Palánk	Rókus	Felsőv.	Alsóv.	Palánk	Rókus	Felsőv.	Alsóv.	Palánk	Rókus	Felsőv.	Alsóv.	Palánk	Rókus	Felsőv.	Alsóv.	Palánk	Rókus	Felsőv.	Alsóv.
Római kato- likus	6372	4646	9280	9256	9005	7832	13207	18207	12215	7290	15526	10340	101120	9367	12250	30000	15013	12759	16675	16892
															+6631				+13368	+26056
Graec.	1355	91	140	23	783	34	51	5	320	22	38	-	130	-	6	-	1050	5	30	-
Ág.h.ev.	42	9	-	1	49	2	25	-	112	10	16	-	270	15	10	40	552	129	24	20
																				+ 4
Helv. reformé- tus	25	9	-	1	27	6	19	-	158	32	18	7	380	12	30	150	1513	413	289	106
																			+ 27	+ 8
Jud. zsidó:	440	140	-	-	2287	369	31	18	3110	136	33	12	5900	57	140	10	4609	735	296	24
																			+ 13	+24

Megjegyzés: + = külső tanyai népesség létszáma

A temesvári székhelyű Csanádi Püspökség által készített sematizmusok, lehetővé tették Szeged népességének olyan ábrázolását, mely a felekezethez tartozás mértékét földrajzi megoszlásban szemlélteti. Ennek azért van különös jelentősége, mert a különböző valláshoz tartozó csoportok társadalmi állásában, polgárosodottsági fokában is különbségek mutatkoztak. Így abból a tényből, hogy az egyes relációkat, hol és mekkora népesség jelenítette meg, következtethetünk a város szociális topográfiájára is.

Az evangélikus és református hívők regionális tömörülése a Palánkban, illetve Rókuson összefüggött a betelepülés régi hagyományaival, illetve a beköltözöttek megélhetési módjával. Szeged leggazdagabb polgárrétege, a tímárok társadalma, jórészt német eredetű, s munkavégzése a tágas Tisza-parthoz kötötte őket, míg az új ízlést, tárgyi és munkakultúrát meghonosító céhes polgárok a Palánk kül--ső részein - főként a Fekete-sas u-ban - települtek le. Vagyoni fölényükön alapuló társadalmi befolyásuk a 19. sz. első felében különleges terminus technikust szült: német polgár. Ennek a kifejezésnek nem az volt a tagadása, hogy "magyar polgár", hanem a "paraszt" szó. Nemcsak a tekintélyre szert tett német polgárok, hanem az eleinte hozzájuk asszimilálódott magyarság is a "német polgár" kifejezést a magyarral azonosított "paraszt"-tól való megkülönböztetés céljából használta.¹²⁴ Kirekesztő hangsúlyait egy régi tanácsbeli felfogás igyekezett tompítani, amikor aláhúzta: "Mert ámbár szürkankóban járunk, azzal nem vagyunk parasztok, hanem privilegiatus polgárok."¹²⁵

Tehát a protestáns vallásúak központi területi elhelyezkedését a jómódú, önálló mesteremberek polgári státuszigénye magyarázza: a vagyonosodást jobban szolgáló és hordozóit regionálisan is elkülönítő közigazgatási, üzleti, szellemi pozíciók birtoklása.

Figyelemre méltó, hogy az 1800-as kereztelői adatok és az 1829-es schematizmus Felső- és Alsóvárost vallásilag lényegében homogén régióknak mutatta, ahol sem zsidók, sem görögkeletiek nem éltek, azaz utóbbiak Felsővárosban elenyésző számban. Alsóváros csorbítatlan katolikus jellege összefüggött a török hódoltság egymásrautaltságának máig ható élményével, a vallási különbségtudatot fenntartó kolostor és templom kontinuitív működésével. De nem hanyagolható el a társadalmi momentum se, hogy ti. csak egységes gazdálkodási rendben élő őstermelő közösségként, s ennél fogva megbízható adózóként számíthattak a megszállás vallási toleranciájára.

Rókus ugyan később települt, s a polgárosodás velejárójaként idővel több vallás hívei is megtelepültek, de városrész nevei (Názáret, Jerikó, Róma, Kálvária) mutatják, hogy az első betelepülők Szeged legnagyobb hitfelekezetéhez tartoztak.¹²⁶ Vallásilag vegyes területnek számított a Palánk és Rókus, de a polgári korszakban valamennyi városrész vegyes hitfelekezetűvé vált.

Magyarázatra szorul a görögkeletiek, reformátusok és zsidók palánkbeli koncentrációja. Ez összefüggött a Palánk múltbeli közigazgatási hagyományaival - mint civitas hosszú ideig Csongrád megye székhelye volt. Itt összpontosult a sókereskedelem, a szárazföldi és viziforga-

lom.¹²⁷ Bár a polgári autonómiával nem rendelkezett, gazdasági súlya a török hódoltság után ide vonzotta a betelepülő idegeneket: németeket, szerbeket, bunyevácokat, görögöket, zsidókat. Lassú elmagyarosodásuk épp a nemzetiségi és vallási tagoltság egybevetéséből olvasható ki, de emögött a társadalmi és gazdasági érvényesülés konkrét eredményeit kell keresnünk. Azt, hogy a németek polgári ízlést alakító tevékenysége gazdasági sikerrel, társadalmi térfoglalással, s vele az evangélikus és református vallás terjedésével járt. Szeged városi tanácsa a görög és szerb kereskedők hasznos tevékenységét a görögkeleti egyház hivatalos támogatásával és tagjaik polgárrá emelésével ismerte el 48 előtt.¹²⁸

A patricius polgári szellem megőrzése még nem igényelt válásváltást, ugyanakkor az "úri városhoz" tartozás tudata hozzájárult a görögök, szerbek és németek nyelvi magyarosodásához a 19. század elején. Ilyen elmagyarosodott görög család volt a város gazdasági életében később kiemelkedő szerepet játszó Zsótér-, Lippai-, Gera vagy a német származású Götz-, Felmayer-család.¹²⁹

Az egyre inkább modern értelemben vett piaci, szellemi és közigazgatási központtá váló Palánk természetes letelepedési helyül szolgált a tradicionális mentalitástól mentes zsidóság számára is. Esetünkben a vallás felértékelődése abból fakadt, hogy az a létezés nemzeti (régi) kereteinek, belső adottságainak hiánya miatt, származásuk, sajátos etnikai közösségük szinte kizárólagos külső azonosító jeleként szolgált. Helyzetük kettősségét 1848 után korlátozott egyéni jogaik s az etnikai

közösségtudatukat intézményesen is kifejező vallás jogilag szabályozott toleranciája adták. Az egyéni és közösségi létezés szabadságfokában meglévő tényleges diszkrépancia el-
lent mondott annak a, Szabó Lajos megyei főispánhelyettes-
hez eljuttatott kormányrendeletnek, mely a zsidók jogait teljességgel azonosnak mondta a keresztényekével, mert csak az állampolgár - zsidó elvi egyenrangúságából indul ki. De a zsidó vallásközösség hátrányos jogi megkülönböztetése a keresztény egyházakhoz képest továbbra is deklarált elmaradt.¹³⁰

Ugyanakkor tény, hogy a zsidók ellen táplált társadalmi eredetű ellenszenvnek a közgyűlés nem adott helyet, s politikájával hozzájárult a szegedi zsidóság közösségi szervezésének kiépítéséhez. Hitközségüket 1784-ben alapították, amikor még csak 12 család kapta meg a "türedezett" státuszt.¹³¹ A hitközség kezdetben kizárólag adókivetés jogából, s adományokból tartotta fenn magát, illetve azokat a vallási alapon szervezett egyleteket, melyek kebelében álltak fenn. Így az 1787-ben alapított Szent-egylet (Chevra Kaddisa) az 1856-ban létesített egyleti kórházzal együtt; az Izraelita Nőegyletet (1835), a Kiházasító-, Komasági-, Betegápoló és temetkezési egyletet.¹³² Mindez kiegészült 1831-ben kóserételeket forgalmazó zsidó lacikonyhával és kóserpaprika-malommal, ahol a paprika őrletét, feldolgozását rituális szempontból a hitközség emberei ellenőrizték.¹³³ A kóser étkezési előírásoknak maradéktalanul megfelelő met-
sző és húsvágó stb. üzem felállítását 1854-ben engedélyezte Szeged a zsidó hitközségnek.¹³⁴

Azonban a zsidóságnak mint vallási közösségnek az arcu-
latát, társadalmi kapcsolatait döntően befolyásolta az álta-
la működtetett iskolák hatékonysága. Versenyképességének biz-
tosításához nemigen számíthatott állami támogatásra az ötve-
nes években. 1849-ben a Szegedet megszálló császári hadak ve-
zére 25000 pár bakancs beszolgáltatását róta ki a 186 fős
hitközségre.¹³⁵ Mintegy kijelölve ezzel a berendezkedő új ha-
talom zsidósággal szembeni magatartásának irányát.

Más probléma is adódott a község vallási életében, mi-
után Lőw Lipót Szegedre érkezvén úgy ítélte meg, hogy zsidó-
kérdés a városban nem létezik. Legalábbis vallási szempont-
ból nem, s a szegedi zsidóság vallásszervezetének igazi funk-
cióját ennél fogva a magyarosítás előmozdításában látta.¹³⁶
Éppen ezért kíméletlen harcot folytatott az ortodox ihletett-
ségű magán-zsidóiskolák felszámolása és egy községi ellenőr-
zés alatt álló nyilvános zsidóiskola ügyében. Ennek során
összeütközésbe került a városi tanáccsal, mely az ötvenes évek-
ben sorozatban adott engedélyeket "izraelita magántanodai in-
tézetek nyitására," olyan személyeknek, kiket a Tanács "jó-
zan, jámbor, erkölcsös magaviseletűnek" tartott, s akik ren-
delkeztek a tanítói állás megkívánta tulajdonságokkal.¹³⁷

A megyei hatóság számára egyre kínosabbá vált, hogy a
növekvő létszámú vallásközösség előljárói községi autonómiá-
juk sajátos értelmezéseként önkényesen változtatták az álla-
mi egyetértési joghoz kötött tanítói állásokat. Nem egyszer
állami kényszer alkalmazására volt szükség, hogy elbocsájtott,
de keresettel élő zsidó tanítókat visszahelyezzenek az isko-
lák vallási kötelékébe.¹³⁸ Sőt, egyszer a tanácsnak kellett

kiegyenlíteni azt az ellentétet, ami Lőw Lipót, s az általa szegregációs forrásnak tekintett talmudista iskolák között feszült.¹³⁹

De ütközött Lőw elképzelése néhány adózó hitközségi tag érdekével is, akik hatósági támogatást kértek saját vallási előljáróságuk adóztatási gyakorlatával szemben. Ugyanis az izraelita egyházi vezetőség a községi iskolaalapítványok szaporítására rendkívüli illetéket rótt ki tagjaira. Voltak, akik maga, a tény ellen (pl. Wolf Móric), s akik a kivetett adó aránytalansága miatt (Pollák Sándor és Ignác, Kiss Dávid) tiltakoztak.

A hitközség messzebb tekintő, alkalmazkodó stratégiája s a zsidó közösség egy részének ragaszkodása az önazonosság tudatát vallási és világi értelemben jobban ápoló magántanodákhoz bizonytalanságban tartotta az állami felügyelet és támogatás képviselőit. Utóbbiak ragaszkodtak azon jogukhoz, hogy amíg az izraelita iskolák ügye nem rendeződik, az oda kinevezett tanárok minősítési lapjait az "állami elemi tanodai igazgató" véleményezze.¹⁴⁰

A szegedi zsidóság vallásalapú meggyőzése a Lőw-féle világi alkalmazkodásról az alkotmányos élet helyreállítása után élvezte a hatalom támogatását. Nemcsak arról volt szó, hogy a polgármester "Lőw Lipót, a szegedi izraelita község fő-rabbijának politikai magatartása ellen" nem emelt kifogást, hanem támogatta egy szegedi "rabbi növelde" felállításának a gondolatát, engedélyezte a Lőw Lipót által szerkesztett "Magyar Zsinagóga" és "Bem Chananja" című "héber társadal-

mi és hitfelekezeti kérdésekkel foglalkozó" lap kiadását.¹⁴¹
A hivatalos támogatás egyéb kézzel fogható jele az izraelita iskola pénzügyi segélyezése: 1861-ben 500 Ft., 1875-ben 1000 forint, 1869-ben pénzügyi támogatás egy izraelita leányiskola felállításához. De pl. az 1872-re már különvált ortodox hitközség saját felállítandó iskolájában alkalmazandó tanító részére kért "fizetést és segélyt a közpénztár rovására" elutasították a népoktatási törvényre hivatkozva. Míg a neológ közösség iskolájának építéséhez kért 200.000 téglából 15000-ot megadott a szegedi törvényhatóság.¹⁴²

Kétségtelen, hogy az állami és önkormányzati "semlegesség" jegyében tett intézkedések kontinuitást mutatnak az abszolút időszakkal, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy 1868-ig a potenciális politikai veszélyeket magában rejtő világias vallási irányzattal szemben az állam pártfogásába vette a zsidó hagyományok ápolását hangsúlyosan vállaló magániskolák ügyeit. Még a tanács is "bizonyítványt" adott ki arról, hogy a szegedi zsidóság "pártütő" magatartást nem tanúsított a forradalom alatt.¹⁴³ E minősítésre alapozva, kérte a hitközség előljárósága még 1849-ben az állam közbenjárását annak érdekében, hogy a zsidó szülőket kötelezzék "gyermekük köztanodába" való beíratására, illetve tiltsák meg a községi felügyeleten kívül eső magániskolák felállítását.¹⁴⁴

Lőw Lipót idekerülése annyiban változtatott a helyzeten, hogy a helyi hatalom hatáskörébe tartozó ügyekben Szeged általában támogatta a "Mózes vallású" városiak törekvését

(külön temetőhely kijelölése számukra a Palánkban, az Izraelita Cultus közösség és Komasági Egylet rendszeres segélyezése stb.).¹⁴⁵ Ugyanakkor az állami hatóságok nyomására a tanács kényszerűen volt pl. iskolai ügyekben a fenntartásokat és különbségeket erőteljesebben konzerváló héber magániskolák javára dönteni. Vagy, az egyébként "politikailag kifogástalan" főrabbi, Lőw Lipót által szerkesztett újságok "politikai, vallási és társadalmi kérdések fejtegetéseit" hivatalból bírálni, s a szerkesztőt az érvényes rendszabályok betartására inteni.¹⁴⁶ Az egyház végül is az iskolák szekularizációjának álláspontjára helyezkedett, 1875-ben felekezeti iskoláit községiekké nyilvánította.

Eddigi fejtegetéseinkből kitűnik, hogy Szegeden a keresztény egyházak mellett igen erős izraelita hitfelekezet is működött. Polgári körülmények között már egyikük sem élvezhette a lelki gondozás monopóliumát, ugyanakkor épp a katolikus és zsidó hitfelekezet mutatott legjobb példát arra, hogy az elvilágiasodás közepette hogyan képes az egyház egyesületi, kulturális és egészségügyi szervezetein keresztül a társadalom kohézió folyamatát befolyásolni. Részben már érintettük, s később ademoográfiai mobilitás vizsgálatánál ismét utalni fogunk rá, hogy a relígió modern értelemben egy átfogó "rétegeközi" társadalmi háló, mely képes volt eltérő szociális törekvések ideiglenes integrálására.

3. Szeged népességének etnikai és vallási

megoszlása:¹⁴⁷

Megnevezés	1850 évi		1890 évi		1910 évi	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	46190	91,18	82260	96,04	115270	96,70
Német	890	1,70	2181	2,66	2528	2,10
Szlovák	587	1,10	175	0,20	347	
Szerb-horvát	487	0,90	404	0,40	319	
Izraelita	2093	4,10	4731	5,52	-	
Román	-	-	219	0,25	232	
Egyéb	-	-	-	-	324	

R.katolikus	47652	91,55	77901	91,04	102529	86,90
G.keleti	253	0,79	566	0,66	738	
Ag.h.evang.	75	0,23	470	0,55	1773	1,50
Református	93	0,29	1579	1,84	5443	4,60
Izraelita	1991	6,23	4731	5,52	6954	5,8

A magyar lakosság szembetűnően magas részarányával mindhárom vizsgált évben lépést tartott a katolikus vallást követők 90 %-ot meghaladó tömege.

Ezért állapítható meg a katolikus és magyar lakosság nagyfokú egybeesése. Míg az izraeliták 6,23%-os részese-dése az összlakosságon belül csak az 1858-as csonka-népességhez viszonyítva jelentett ilyen magas arányt, tényleges súlyuk 4,5% körül mozoghatott. Figyelemre méltó, hogy a németiség és szlovákság közel 3%-os népesség-jelentétéhez képest a protestáns hitfelekezetek igen csak alacsony százalékat képviseltek (0,5%). Ennek magyarázatát az említett etnikumok többségének katolikus hitével, illetve a zsidók nyelvi besorolási gyakorlatával magyarázhatjuk. Ti. a zsidóság több társadalmi csatornán zajló asszimilációja ellenére jelentős volt még azon izraeliták száma, akik német anyanyelvűeknek vallották magukat.

1890-re már olyan állapot rögzült, amelyet Reizner ugyan "kizárólag a faj propagationális erejére" vezetett vissza, de amely valójában a polgárosodás társadalmi funkcióinak kiváló működésére utalt.¹⁴⁸ Fontos asszimilációs jelzésnek kell tartanunk a magyar nemzetiség 96%-os arányát, amivel szemben a katolikusok 91,04%-ot képviseltek. Viszont a szlovák és szerb népesség csökkenése ellenére stagnált a görögkeletiek, illetve nőtt az evangélikusok száma. Előbbi a román lakosság gyarapodásával, utóbbi a német elem közel megháromszorozódásával magyarázható. De a magyar etnikomhoz kapcsolható vallásbeliek és a magukat magyar nemzetiségűnek valló lakosok közötti különbség abból adódott, hogy a bevándorolt zsidók többsége 1890-ben már Mózes-vallású magyarnak vallotta magát.

Más szemszögből segít tisztázni a vallási és etnikai viszonyokat a névanyag vizsgálata. Anyakönyvi adatokból

összeállt forrásbázisunk lehetővé tette a névhasználat változásainak nyomonkövetését, a különböző időpontokban házasságra lépők nevének jelleg szerinti összehasonlítását.

Völegények házasságkötésének időpontja és név jellege:

A név jellege	K e r e s z t é n y				Z s i d ó		
	A h á z a s s á g k ö t é s i d ő p o n t j a						
	1830	1857	1880	1910	1857	1880	1910
magyar	311	343	536	806	1	9	11
	15,6	17,2	26,9	40,4	4,8	42,9	52,4
	90,1	82,5	88,4	80,8	0,5	4,9	50,0
német	15	41	28	99	193	171	7
	8,2	22,4	15,3	54,1	52,0	46,1	1,9
	4,3	9,9	4,6	9,9	94,6	93,4	31,8
szláv	16	31	38	89	2	2	4
	9,2	17,8	21,8	51,1	25,0	25,0	50,0
	4,6	7,5	6,3	8,9	1,0	1,1	18,2
más		1					
	-	100,0	-	-	-	-	-
		0,2					
egyéb	3		4	3	8	1	
	30,0	-	40,0	30,0	88,9	11,1	-
	0,9		0,7	0,3	3,9	0,5	
Menyasszonyok ház.kötésének időpontja és név jellege:							
magyar	314	351	541	835	3	10	13
	15,4	17,2	26,5	40,9	11,5	38,5	50,0
	91,0	84,0	89,3	83,8	1,5	5,5	59,1
német	14	46	30	94			
	7,6	25,0	16,3	51,1			
	4,1	11,0	5,0	9,4			
szláv	15	18	31	66			
	11,5	13,8	23,8	50,8			
	4,3	4,3	5,1	6,6			
más							
	-	-	-	-			
egyéb	2	3	4	2			
	18,2	27,3	36,4	18,2			
	0,6	0,7	0,7	0,2			

A keresztény vőlegények névjellegében a vizsgált időszak alatt (1830-1910) a magyar hangzás 15,6%-ról 40,4%-ra emelkedett. Tehát a reprezentatív minta magyar nevet viselő férfi házasfelei még 1910-ben is az összes vőlegény 40%-át tették ki. Ehhez képest a német és szláv jellegű nevek 8-9%-ról 50,1% fölé való emelkedése meglepően nagymértékű, de egybevág a bevándorlási többlet polgári eredetéről mondottakkal. Ti. a német nevet használók mögött elsősorban a modern infrastruktúrát működtető-, zömében német szakszemélyzetet kell keresnünk.

Ugyanakkor ez az idősorra kivetített többszörös emelkedés természetesen következett - pl. szlávok esetében - az alacsony indulási szintből. Ha a fejlődési ütemet nem korábbi önmagához, hanem az időmetszet magyarul hangzó neveihez viszonyítom, akkor világosan kiderül, hogy a nem-magyar jellegű nevek hányada ingadozásokkal tarkított stagnálást mutatott. Pl. a német családnevek aránya 1857-ben és 1910-ben is 9,9% volt az összes vizsgált névanyagon belül. Azok a német és szláv vőlegények névmagyarosításban is kifejeződő asszimilációs hajlama állandónak tetszik a fenti számsorok tükrében, sőt a szlávok valamelyest még növelni is tudták a saját névadás arányát.

Más a helyzet a zsidó vallású vőlegények névhasználatával. Egyrészt a magyar hangzású családnevek aránya az 1857-es 4,8%-ról 1910-re 52,4%-ra növekedett, tehát intenzívebb az emelkedési ráta mint a magyar nevek keresztény viselői esetében. Másrészt változott a mért populáción belüli viszonya is, hisz a magyar és német névadás gyakorlatában tökéletes fordulat következett be. A még

1880-ban is 94%-os német névjelleg-hányad 1910-re 31,8%-ra apadt. Ezt egyértelmű asszimilációs szándéknak kell tekintenünk, még akkor is, ha az 1910-es adatokban a viselt névjelleg megoszlása 50-30% volt a magyar és a német között. Azaz egymáshoz viszonyítva kisebb a különbség mint a saját fejlődési ív végpontjai között, de így is figyelemre méltó az a differencia, amely az 1857-es viszonyokhoz (5% : 94,6%) képest 1910-ben bekövetkezett.

Forrásaink amellett tanuskodnak, hogy a polgári feladatok elvégzésére vállalkozó szegedi zsidóság természetes törekvésnek tartotta a társadalmi érvényesülés és a magyarrá válás illetén összekapcsolását.

Érdekes képet mutat a menyasszonyok névhasználata. Keresztény házasságokban szinte alig mérhető eltérés mutatkozik a vőlegényekhez képest. Viszont a zsidó menyasszonyok 1910-ben regisztrált névjelleg-állapota úgy fejlődési ütemében mint viszonyszámaiban nagyobb beolvadási aktivitást tükrözött mint a férfiaké. Ez megerősít bennünket abban a feltételezésben, hogy a lányokra nehezedő asszimilációs kényszer erősebb volt, s a polgári családokban alapvetőnek tekintett női hivatás - asszonnyá válás - teljesítéséhez gyakrabban kellett vagy a névmagyarosítás eszközához vagy a vegyesházasság intézéséhez nyúlni.

Hasonló eredményre jutunk a Statisztikai Közlemények idevágó adatainak elemzése során:¹⁴⁹

Néhány asszimilációs mutató regionális szóródása

1910. körül

z s i d ó v a l l á s ú

	Férfi- ak 1910.	magyar anya- nyelvű ffi 1910.	névmagya- rosítók 1898-1910.	ffi. vegyes- házassok 1909-1912.
<u>DUNA-TISZA KÖZE</u> (Budapest nélk.)	10,20	12,02	16,40	13,35
Baja	0,22	0,27	0,35	0,13
Hódmezőv.hely	0,15	0,19	0,15	0,26
Kecskemét	0,20	0,28	0,25	0,52
Szabadka	0,38	0,47	0,76	0,72
Szeged	0,78	0,97	1,47	1,96
Újvidék	0,25	0,25	0,20	0,07
Zombor	0,11	0,13	0,20	0,32
városok összesen	2,07	2,56	3,38	3,98
megyék (városok nélkül)	8,13	9,46	13,02	9,37

Az asszimilációs hajlandóság nagyságának mérésére alkalmazott módszer lényeg e az, hogy az utolsó három kategória egyenként kapott értékeit összevetjük a férfi népesség mutatóival. Ha a beolvadási szándékot tükröző rovatok eredményei nagyobbak a férfi népesség arányáról közöltekénél, akkor fennállt az asszimilációra való törekvés.

Szegedről megállapítható, hogy ott az összes zsidó férfi népesség 0,78%-a lakott, de az az összes izraelita magyar nyelvű férfiak 0,97%-át, a névmagyarosítók 1,97%-át, s a vegyes házasságok közel 2 %-át tette ki.

Ha adatainkat a régió egyéb városi adataival vetjük össze, szembetűnő Szeged olvasztó ereje, különösen a egyes házasságok útján megvalósuló asszimilációt tekintve. Pedig Szeged nem volt nagy iparváros (mint pl. Temesvár). Viszont Szeged, a maga lüktető újjáépülésével, kereskedelmi-kulturális adottságaival, s nem utolsósorban magyar nemzeti jellegével, a közeledni vágyók, de egyúttal a sikeressé válni akaró zsidóság számára is ideális területnek mutatkozott. Szeged rendelkezett azokkal a gazdasági feltételekkel, mely a polgárosodás gazdasági bázisául szolgálhatott, s ennél fogva a zsidóság számára lehetőség mutatkozott, hogy a modernizációs folyamat közös (zsidó - nem zsidó) serkentésével, a magyarsághoz való - lényegében egyoldalú közeledésével, egyéni érvényesülését és közösségi normáit összhangba hozza.

Nyolcvan év konfesszionális viszonyainak változása megerősít bennünket abban, hogy a hitfelekezeti-szerkezet módosulásai a társadalmi rétegződés polgári irányát tükrözték. A hagyományos, "civitas"-beli vallások közül a római katolikus és a görögkeleti rítus hosszabb távú viasszaszoarulása, illetve stagnálása figyelhető meg, amennyiben az induló 96%-os katolikus részarány 1910-re közel 10%-kal csökkent, míg a görögkeleti ugyanezt az értéket (1,14%) száz éves visszaesés után újra 1910-ben haladta meg. Kétségtelen, hogy a legdinamikusabb proporcionális növekedés a reformátusokat és a zsidókat jellemezte.

VI.

A polgári háztartás

1. A háztartás és családforma összefüggései

Eltekintve attól, hogy a népszámlálások tárgya 1890-ig tulajdonképpen a "lakófél", a háztartás volt, vizsgálata azért is fontos, mert a társadalom alap szociális intézménye. Bár a háztartás a családi viszonyok rendszerében kapja meg értelmét, még sem tekinthetjük azzal azonosnak. A másik korlátozó kitétel esetünkben, hogy a ház sem volt feltétlen azonos az egy háztartási kötelékben élők közösségével. Meg kell azonban jegeznünk, hogy a rusztikus, tehát az 1879. előtti Szegeden a háztartások zöme, egyszerű, kétosztatú (szoba+konyha) paraszti házak gazdasági szervezeti volt.

A tornáccal háromosztatúra bővített paraszti ház egyszerre szolgált a lakók kényelmét, s a kertművelésbe fogó gazdák üzemszükségletét. 1879 után a királyi biztosság építési rendszabályai, Szeged polgárosodásának neves dokumentumai, amennyiben a paraszti és kézműves kisüzemként is szolgáló egykori háztartásokat modern polgári lakhelyekkel ötvözte, illetve váltotta fel. Figyelembe véve az akkor már erősen rétegezett társadalmi igényeket, lehetővé tette a korábbi háziüzemek és a tehetős polgári rétegek újszerű lakáskultúrai szükségleteinek kielégítését.¹⁵⁰ A paraszti és polgári házkultúra külső jegeinek bizonyos mérvű összeolvadása a századfordulótól figyelhető meg, mikor a parasztházak utcafrontosak lettek, s az egykori többszobás, konyhás házakból 1 szoba 1 konyhás garzonlakásokat alakítottak ki, mintegy formát adva a háztartási elkülönülésnek is.

Az önállósodás feltételeiben bekövetkezett eltolódást leginkább a háztartás-számok, illetve a háztartás-nagyság alakulása jelezte. E tartalmi változások polgári irányát fellelhetjük az alkalmazott építészeti megoldásokban is, ti. abban, hogy a "szegediséget" jelentő napsugaras oromzatok mellett megjelentek a belvárosi paloták stílusához jobban igazodó biedermeier és eklektikus kőműves "fogások" (priccölt fal, ácsoft díszítések).¹⁵¹ Utóbbit mindenféleképp a polgári hatás érvényesülésének kell tekintenünk, hiszen Szeged a Vízig, túlnyomórészt "fetherre meszelt házak városa" volt, színes falazatú épület néhány polgár lakhelyéül szolgált. Csak a századforduló hozott itt is változást, amennyiben a polgári ízlés terjedéseként lendületet vett a színes, kőporos vakolat alkalmazása.

Eddig azt a kérdést boncolgattuk, hogy Szegeden a "ház" milyen hagyományos értelmezésekben, külső megjelenési formájában kapcsolódott a "háztartás" fogalmához. A kettejük közötti kapcsolat lényegét illetően akkor járunk el helyesen, ha az egy háztartásban élők közösségének funkcióiból, a termelési keret és fogyasztási bázis biztosításának szükségszerűségéből indulunk ki. Azt ugyanis senki nem vitatja, hogy fogyasztás szempontjából a legautentikusabb társadalmi egység: a háztartás. Szegeden, a vele kapcsolatos népi mondás tömören fejezte ki a valóságot: "Az önnivaló kitelik a házbú, nem köll vönnünk".¹⁵² Tehát a háztartásban a végleges alakot öltő fogyasztást kell keresnünk elsősorban, nem tagadva a családi termelés jelentőségét sem, főként a város alsóbb népcsoportjainál.

Ha háztartás-szerkezetet vizsgálunk, közvetve a gazdasági szereplés sikerességét is felmérjük, hisz a háztartás kisebb-

nagyobb volta, belső, generációs és munkamegosztási szerkezete nagy pontossággal tükrözi a fogyasztás egyéni alakításának szabadságfokát.

Vizsgálódásaink során a "család" és "háztartás" fogalmát megpróbáltuk a Peter Laslett által kidolgozott történeti típusokban elhelyezni, s mindkettőt szociális, s nem biológiai közösségként felfogni.¹⁵³

Az európai kultúrkörben a modern polgári család és háztartás a házhoz kötött paraszti és kézműves hagyományokra épülve alakult ki, de szakítva a "familia" helyet, jogokat és törekvéseket meghatározó tekintélyével, az individuum céljainak, érzéseinek alárendelten szervezte meg a családot, csökkentve annak kisüzemi, de növelve bensőséges, kohéziós jellegét.¹⁵⁴

A polgári család elődje a nagy háztartási család volt, melynek legjellegzetesebb vonása a távoli családtagok és nem rokonok gazdasági személyzet közreműködésére épülő termelési-fogyasztási egység. Ebben a szervezetben egyes vélemények szerint a nő állt a termelési és feldolgozó munkafolyamatok tengelyében, szervezte, irányította a jövedelemszerzést, míg a fogyasztás ehhez képest spontánabb jelleget öltött. Több generáció szerves együttélését feltételezte lakás-, üzemháztartás egységében megnyilvánuló patriarchális házközösség, mely nemcsak a nagycsalád típusához vezetett, hanem magasabb gyermekszámhoz, több rokon család és idegen szolga gazdasági érdekű együttéléséhez.¹⁵⁵

Ezzel szemben mások a 19. század derekáig kimutatható nagycsaládi formát - legalábbis Nyugat-Európára nézve - a

mitoszok világába utalják, hivatkozva nemzetközi méretekben végzett falusi mélyforrásokra, melyekből empirikusan bizonyítható a fenti állítás ellentéte. Főként angol, de újabban német anyakönyvi kutatások igazolják, hogy az intergenerációs partiarchális családi háztartás valójában csak a felső társadalmi rétegek (nemesség, hivatalnok) jellemző családformája volt. Paraszti és kőműves miliőben az erősen változó értékesítési lehetőségek miatt már a 17-18. században talaját vesztette a nő azon funkciója, hogy hozzájáruljon a család eltartásához. Ez polgárias irány, csakhogy a nő hiányzó közreműködése a termelő munkában megváltoztatta a családszervezetet. Így a paraszti-kőműves-társadalom rétegsajátos családnagysága már az ipari forradalom előtt megszilárdult, s az iparosodás hatására sem változott meg.¹⁵⁶ Imponáló adatbázissal és árnyalt analitikus módszerrel bizonyítja be Peter Laslett is, hogy a nagyszülőkkel, unokatestvérekkel, nagynénikkel kibővített családi háztartás egyszerűen nem létezett. Ha 17-18. és 19. századeleji háztartások nagyobbak is voltak a mainál, az főként a szolgaszemélyzet alkalmazásából adódott. Bizonyítható, hogy két nyugat-európai sajátosság:

1. a késői házasság, 2. s a háztartási termelésbe életciklusra bekapcsolódó nagyszámú cselédség csak az angol, illetve a nyugat-európai családszervezetnek feleltek meg. Kelet-Európa családszervezete a pénzjövedelmet nem ismerő, s a nő aktív szerepléséhez igazodó termelői háztartásokra épült.¹⁵⁷

2. A háztartás - nagyság változásai

További fejtegetéseink célja éppen az, hogy a fenti jellemzők alakulását Szegedhez kapcsolódóan is megvizsgáljuk. Először is Bálint Sándor kutatási eredményeit kell megemlítenünk, melyekből az a tanulság vonható le, hogy a 18. századi, 19. századeleji migrációs hullámok kapcsolatba hozhatók a nagycsalád hagyományainak bomlásával. Figyelemre méltó az a hozzávetőleges időbeli parallelitás, amely a nagy háztartási család átalakulásában mutatkozott Európában és Szegeden. Természetes, hogy ezek a családnéprajzi megállapítások még további empirikus bizonyításra szorulnak, de a változás tényét sok egyéb, nemcsak néprajzi jellegű kutatás regisztrálta. Az új, de még mindig paraszti gyökérzetű családformák fő jellemzője a szülői paternializmus visszaszorulása, s a háztartási önállóságra törekvés előtérbe kerülése volt. Enélkül nehéz volt az új otthonra találás, a szülői háztól való elszakadás. További családrekonstrukciós vizsgálatok szükségesek azonban ennek kiderítéséhez, hogy az új házasság - új háztartás polgáris modellje milyen mértékig volt elterjedve a szegedi társadalomban.

Munkánkban viszont csak a statisztikailag kimutatható 19. századi folyamatok felvázolására teszünk kísérletet. Megkönnyíti dolgunkat, hogy 1890-ig a népszámlálások tárgya a háztartás volt. Már az 1828-as országos conscriptio is a családfővel azonosított háztartás adóköteles tagjait írta össze, tekintet nélkül a rokoni kapcsolatokra. Tehát minden

- nemcsak családtag rokoni címen ott élő - személyt nyilván-
tartásba vettek, aki a családfő által képviselt "háznépéhez"
- jellemzően: nem család - tartozott.

Az egész népességösszeírás értelme az volt, hogy képet
nyerjenek Szeged adózóképességéről. Az adókivetés alapjául
szolgáló egyik fontos mértékegység a lakóház volt. Ezek gya-
rapodása, az utcák bővülése tükrözte legbiztosabban az adó-
fizető-képesség változásait, ugyanis minden új házhely fize-
tésre kötelezett adótárgy volt. Ugyanígy 1857-ben is a ház-
tartási előljáróhoz (családfő vagy az özvegy) való viszony
alapján osztályozták a számlálási ívekre felvett népességet:
házban lakó gyermekeit, rokonait, alkalmazott szolgálait, il-
letve külön kiemelve a "szülőtlen" (árva) vagy szüleiktől el-
válva élő testvéreket, "fivér" és "nővér" névvel illetve
őket. Tehát a rokonság tágabb kört jelentett, s ismerve a ro-
konai együttélésre (értsd: közös háztartási kötelékek felvéte-
lére) kényszerítő okokat, minden bizonnyal ápolásra szoruló
hozzátartozókról volt szó. Típusosan városi jelenség viszont
a háztartás albérlő-felekkel, "szobatársakkal" történő kibő-
vítése. A háztartáson belüli albérlői státuszt az avatja vá-
rosi jelenséggé, hogy Szeged esetében szinte kizárólag tanu-
lás céljából tartózkodtak itt. 1870-ben annyi módosulás tör-
tént, hogy a külön lakó egyéneket abban az esetben is önálló
"lakófélnek" (háztartásnak) tekintették, ha egyedül, család
nélkül éltek. Ekkor már különbséget tettek háztulajdonos és
lakófél (családfő) között, míg korábban - Szeged paraszti
stílusú épületkörnyezetéről van szó! - a családfő egyben a

ház tulajdonosa is volt. Különbözött a 70-es felmérés abban is a korábbiaktól, hogy bejelentési ívet állítottak össze a háztartás gazdasági üzemének felmérésére. ebből kiderül, hogy a háztartások hány százaléka szolgált pusztán lakás céljaira, s hány valamilyen üzemi tevékenységre is azon kívül.

Az 1880-as összeírás már nem "lakófeleket", hanem "háztartásokat" vett alapul, ami lényegében ugyanazt jelentette. Mindössze annyit változott az adatfelvételi rend, hogy a családfő által képviselt háztartás tagjait egyszerűbb szempontok szerint vizsgálták. Az együttélés jogalapjának tisztázására három kérdés megválaszolását tartották fontosnak: az összeírt személy mint családfő, mint családtag vagy mint egyéb (rokon, szolgaszemélyzet, albérlő stb.) lakott a lakásban.

Ezek előrebecsátása után nézzük meg, hogyan alakult a népesség nagyságához viszonyított háztartásszám és átlagos nagyságuk.¹⁵⁸

¹⁵⁸ - csak az előzőket vettük fel.

¹⁵⁹ - az elvált háztartásokkal nem vettük fel.

Év	Helység	Népe sség	Háztartás/ lakófél száma	Középérték	Lakóházak száma
1828	Felsőváros	2894	1127	2,56	1248
	Palánk	2960	1026	2,88	1181
	Rókus	1176	462	2,54	719
	Alsóváros	2622	1043	2,51	1795
		9652	3658	2,63	4943
1857	Felsőváros	10374	2130	4,87	1531
	Palánk	11898	2454	4,84	1747
	Alsóváros	9673	2123	4,55	1547
		31950	6707	4,76	4825
1870	Felsőváros	10821	2209	4,89	
	Palánk	15243	2962	5,14	
	Rókus	8122	1710	4,74	
	Alsóváros	9978	2082	4,79	
	Alsótanya	16441	2807	5,85	
	Felsőtanya	9574	1533	6,24	
		70179	13303	5,27	9566
1880		73675	16981	4,33	9746
1890		85569	19249	4,44	10854
1900		100270	23140	4,33	13199
1910		115306	27569	4,18	15138

^x = csak az adózókat vettük fel.

^{xx} = az elvált háztartásokat külön nem vettük fel.

Viszonylag egyszerű módszerrel, a népesség és a háztartásszám ismeretében ki lehet számítani a háztartás nagyság átlagos középértékét 1870-ig városrészenkénti összevetésben. 1828-ról és 1857-ről azonban pontatlan adatokat kapunk, mivel 1828-ban csak az együttélő adózókat, de a háztartáshoz tartozó gyerekeket, öregeket nem, 1857-ben pedig csak a jogi népességet (tehát a távollevő és helyben élő szegedieket) írták össze, az akkor már jelentős számú, Szegeden letelepedett, de még illetőséget nem szerzett idegenek nélkül. Mindez alapjaiban nem zárta ki a későbbi népszámlálások tényleges népessége alapján készített háztartás-statisztikával történő egybevetés lehetőségét, mert csak kb. 2 %-ra tehető az 1857-ben figyelmen kívül hagyott lakófelek aránya. Nem maradt viszont fenn Rókus, Alsótanya és Felsőtanya helység átnézeti felmérése, így csak a város belső területeinek népességadatahoz mért háztartás-számot tudtuk kimutatni.

Ekként lehetséges, hogy 1828-ban a háztartás-nagyság középmutatója a regisztrált népességből levezetve rendkívüli módon alacsony, a tényleges népességet alapul véve meglehetősen magas. A valós állapotok felvázolása csak a magasabb értékkel lehetséges, tehát a valóságosan együttélő populáció figyelembevételével. Ha 8,2-nek fogadjuk el az 1828-as átlagos lakófél nagyságot, akkor feltűnő ennek a majdnem felére zuhanása 1857-ben. A nagy háztartások felbomlása, a zsidók ingatlanszerzési korlátainak feloldása (1856) és a közlege-lők kiparcellázása (1857) óta felerősödött. Egyrészt tény tehát, hogy a patriachális jellegű, többgenerációs családfői üzemdominiumok apróbb egységbe szerveződtek, másrészt a ki-

mutatásban nem szereplő, régi építésű városrészek csak kismértékben módosíthatták az 1828-as állapothoz viszonyítható arányokat. Immár nem a családi kapcsolatok kiderítésére fektették a hangsúlyt, nem az volt a fontos, hogy a háztartás, a sógorság és rokonság hányadízígleni kapcsolatrendszerre, hanem az, hogy az együttlakásban résztvevő személyek milyen egyéb jogcímen kapcsolódtak a háztartáshoz. Egy lakófél, egy elkülönített háztartást jelentett már, mely nem volt azonos a családdal. Hisz az az egyedülálló, akinek bár nem volt családja, de önálló egzisztenciáját, keresőképességét különlakással juttatta kifejezésre, külön - egyszemélyes - háztartásnak tekintették.

Más oldalról nézve is bizonyítható a polgári fejlődés iránya. Az össznépeség 1828-1910 közötti megnégyszereződésével szemben nem a háztartási közösségek bővülése, hanem a független lakófelek számának 8-szoros növekedése áll, míg a háztartási nagyság középértéke 8,2 százalékról a felére, 4,18 százalékra süllyedt.

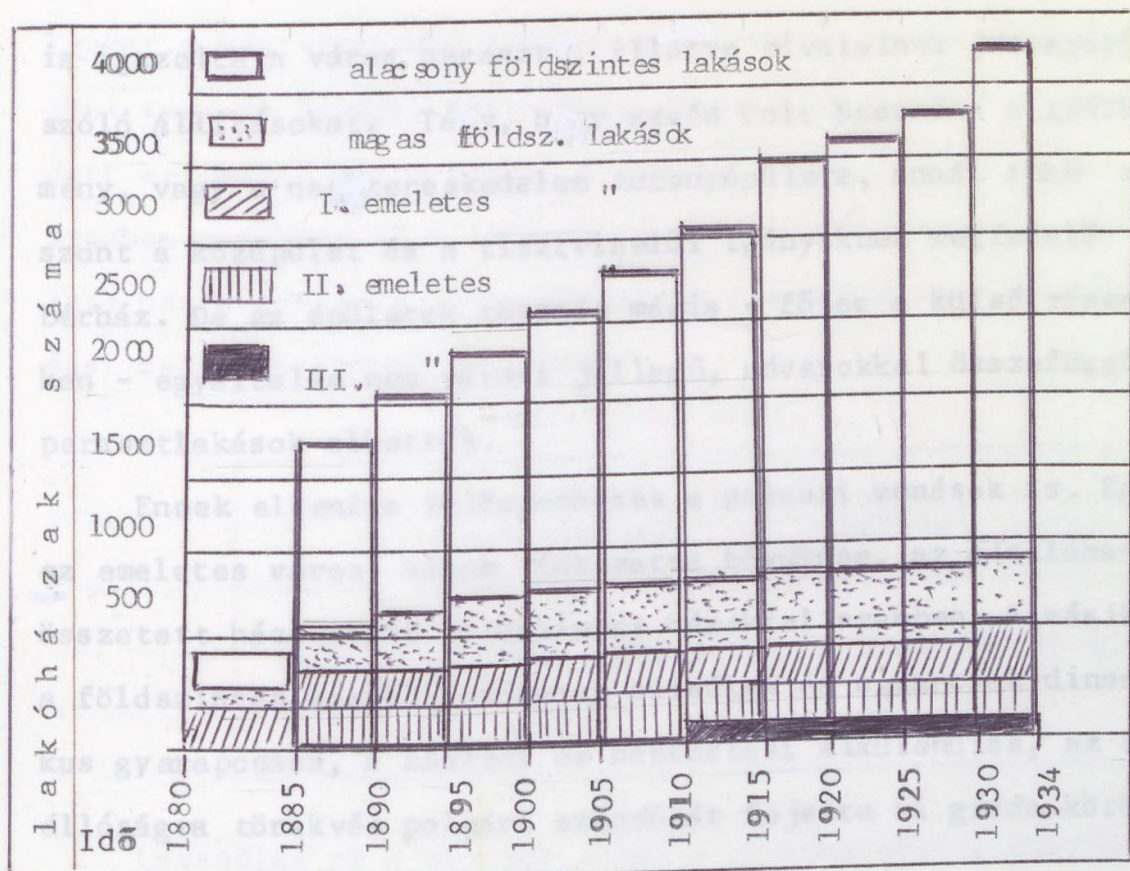
Tekintettel a lakófél pontos felmérésének társadalmi súlyára, azt nemcsak a családi élet elsődleges színterének, de bizonyos társadalmi folyamatok indikátorának is tekintjük. Annyi ezekből a számsorokból is bizonyos, hogy a család szűkebb közösség a háztartásnál, mert új háztartás keletkezésének nem kizárólagos feltétele a családalapítás, a köteléklétesítés, hanem sokkal inkább az öneltartás képessége.

Ha kiterjesztjük vizsgálatunkat a legátfogóbb népszámlálási egységre, a házra, azt látjuk, hogy a közel ötezerre

rugó 1828-as házállomány 1910-ig megháromszorozódott, míg a bennük működő háztartások a nyolcszorosukra emelkedtek. Természetesen csalóka ez az egybevetés annyiban, amennyiben "lakóház" fogalmán egyaránt értették a földszintes kétszobakonyhás egyszerű polgárházat, meg a Lechner tervezte Milkpalotát is, tehát a többemeletes, többlakásos belvárosi házakat is. Azonban ezek jelentős része nemcsak lakhelyre, hanem irodai ügyvitelre, egyéb üzlethelyiségnek is szolgált. Azonkívül a többemeletes polgári paloták az összesség csekély részének adtak otthont.¹⁵⁹

Év:	ház emeletes	ház földszintes
1870	120	9.442
1890	1.762	7.984
1900	2.310	11.189

De a polgárosodás iránya itt is kitapintható, a lakoságnak egyre nagyobb hányada élt többszintes, szilárd falazatú, modern lakásokban.

Az 1879-es árvíz után 298 épület maradt fenn. 1880-ban már 500 ház épült, s ez az építési tevékenység 1883-ban érte el tetőpontját, mikor 701 új házat adtak használatba. újabb nekilendülés majd csak 1910 körül következett be, amikor az erősödő gazdasági tevékenységgel egyidőben felszökkent a házak építése. 1910-ben az összes ház közül földszintes volt 72,7 %, egy emeletes 10,3 %, két emeletes 2,7 % és három emeletes 0,7 %. Ha tehát az épületstatisztika polgáris vonásait kutatjuk, meg kell állapítanunk, hogy az urbanizáció fokmérőnek tekintett emeletes házak mint sajátos városi lakóhelyek 30 %-ra rúgtak.¹⁶⁰ Ezzel Szeged lényegesen elűtött az ország északi részén levő, kimondottan városi településektől (Kassa, Győr), s mintegy a lakóhelyek külső formájában

is igazolta a város paraszt-, illetve hivatalnok jellegéről szóló állításokat. Tény, hogy kevés volt Szegeden a gyárké-
mény, vagy a nagykereskedelem toronyépülete, annál több vi-
szont a középület és a tisztviselői igényeknek megfelelő
bérház. De az épületek tömegét mégis - főleg a külső része-
ken - egyáltalán nem városi jellegű, udvarokkal összefüggő
parasztlakások alkották.

Ennek ellenére felfedezhetők a polgári vonások is. Egyik,
az emeletes városi házak fokozatos bővülése, az általában
összetett háztartású földszintes házakkal szemben. A másik:
a földszintes kisebb lakóházak túlsúlya és ugyancsak dinami-
kus gyarapodása, a családi és háztartási elkülönülés, az ön-
állóságra törekvés polgári szándékát fejezte ki gazda-körök-
ben is.

3. A háztartások szerkezete

Az önálló háztartások társadalmi térhódítását még jobban
le lehet mérni a lakás és háztartás-növekedési ütem viszony-
számaiból. Eszerint a lakások száma 1870-ben még azonos volt
a háztartásokéval, ez a körülmény a családnak megfelelő üzemi ház-
tartás-típusok uralkodó jellegéről tanúskodik. Tíz évvel ké-
sőbb már voltak lakások, melyek több háztartásnak adtak he-
lyet.

Év	Lakás	Háztartás
1870	13.244	13.303
1880	15.711	16.981

Ezeket a háztartásokat tekinthetjük rokoni lakóközösségnek, ahol vagy az özvegy, vagy pedig valamelyik testvér rendezkedett be önálló háztartásba. A domináns együttélési forma azonban továbbra is a szűkebb vérrokonságot integráló bővített háztartás volt. Ezt támasztják alá a háztartások működési célját kifejező adatsorok;

A háztartások közül

Év	csupán lakás céljára szolgált	ipari, kereskedelmi tevékenységre is.
1870	11.648 (87,5 %)	1596 (12,5 %)
1910	23 491 (85,5 %)	4078 (14,5 %)

162

Látszólag az a helyzet, hogy a polgári jövedelemtermelés növekvő hányadban folyt a háztartás keretein belül. Ami persze nem a partiarchális családi termelőüzemhez való visszatérést jelentette, hanem a főként kereskedelmi, üzleti, értelmiségi jellegű munkakörök takarékos összekapcsolódását a lakhellyel. Szivessy Lehelné visszaemlékezéséből tudjuk, hogy férje, Szivessy Lehel ügyvéd pl. saját házuk földszintjén praktizált, munkahelyét fizikailag is jól elszeparálva a családi élet színterétől. De ismerjük azt is, hogy számos kézműves, pl. a Singer-féle üveghuta-, Simonyi pék¹⁶³ vállalkozása az üzlet és lakás lokális egységére épült, de azon belül mindig jól elkülönítve a két eltérő funkciójú életteret. A szegedi pékek, gyógyszerészek, ügyvédek háztartásai nem attól polgáriak, hogy térben egyesítették az üzleti tevékenység és a családi élet színhelyét, hanem attól, hogy

a kézműves, kereskedő és értelmiségi pénzkereset eloldotta magát a családi vállalkozás kötelékétől, hisz a piac, az üzleti és társadalmi összefonódások következtében az egykori házi, családi funkciók a nyilvános élet funkciói lettek. A változás kifejeződött maga módján még a statisztikai kategóriák módosulásában is, amennyiben a "segítő családtagot" 1900-tól az "önálló" csoportjában tartották nyilván, aki végső soron tulajdonostárs volt. A fogyasztás és termelés korábbi családi egysége megszűnván, a piac, a külvilág számára világos, családi kötöttségektől mentes üzleti frontvonalat kellett produkálni.

Cégbirósági jegyzőkönyvek számos példát hoznak fel arra, (pl. a Patzauer, Lengyel Lőrinc, Politzer Samuel, Pollák Simon családok esetében), hogy a családfő és vállalkozás-vezető halálakor özvegy felesége lépett helyére.¹⁶⁴ Ez az üzletmenetet érintő adat korrelált az özvegy nők vezetett háztartások növekvő arányával. Ami nem egyszerűen a férfi haldícság emelkedésének, hanem a női özvegyi státusz emelkedő társadalmi tekintélyének volt köszönhető.¹⁶⁵ Markáns polgári vonások jellemezték e vállalkozói háztartások egészét általában, de különösen azokat a háztartásokat, ahol a nő számára a polgárosodás során előállt következmények, mint a szorosabb családi kötődés, a korábbi üzemszervező és fenntartó funkció elvesztése, a család belső viszonyainak elsődlegességéből következő társadalmi izoláció, s végül a fenti funkcióvesztés miatt megnövekedett erős gazdasági függés a családi élet körein kívül zajló kenyérkereső tevékenység-

től, mint ellentételek jelentek meg a polgári családi élet nyújtotta intimitás és privát boldogság fejében.

A háztartások belső szerkezetének felvázolása tovább finomíthatja ismereteinket a polgárosodás helyi körülményeiről. Ugyanis a háztartások személyi összetétele pontosabban tükrözi, hogy mely típus tekinthető az uralkodó együttélési formának, illetve e formákban memyre kitapintható a házasság (a család) garanciális jellege, a házaspárok egymással szembeni, s a szülők gyermekekkel szemben fennálló eltartókötelezettsége.

Ha tudjuk, hogy egy polgári közösségen belül a lehetséges háztartástípusok (a magcsalád = szülő(k) + gyerekek; az egyszemélyes (özvegyi) háztartások; rokonsággal bővített háztartások; szolgaszemélyzettel és ipari segédszemélyzettel tovább bővített háztartás; mindezek albérlővel kombinálva¹⁶⁶) milyen gyakorisággal fordulnak elő, kiderül van-e rétegsajátos típusa a háztartásoknak.

Sajnos, a rendelkezésünkre álló források nem tették lehetővé maradéktalanul a fenti szempontú klamifikációt, azonban a háztartások kohéziós faktorait sikerült az együttlakás jogcíme alapján elkülönítenünk.

1828 és 1857-ben a családfői háztartásban élő "testvérek, lányok, fiúk" összesességét vettük családtagi minőségnek, míg a külön felszámolt "idegenek" és "szolgaszemélyzet" a háztartás nem családi kötelékű tagjait jelentették. Elismervük, hogy az összeírt adózó személyek egyenlege, illetve a bizonyítottan vérségi kapcsolatok révén összetartozó személyek

A háztartások belső összetétele¹⁶⁷

(A háztartáshoz tartozás jogcíme)

Év:	Városrész:	Családtag: %	Idegen, rokon, albérelő: %	Cseléd, személyzet: %
1828	F.város	72,72	4,6	22,63
	Palánk*	53,0	17,8	29,0
	Rókus	65,0	18,0	17,5
	A.város	73,5	-	26,5
1857	F.város	79,0	-	21,0
	Palánk	76,2	-	23,8
	A.város	86,73	-	14,27
1870	F.város	92,0	1,9	6,0
	Palánk	83,9	5,9	10,8
	Rókus	90,0	4,0	6,0
	A.város	95,0	2,7	2,2
	F.tanya	93,0	2,5	4,5
	A.tanya	94,0	1,5	4,5
		91,3	2,7	5,5
1880		90,43	-	9,56
1900		89,67	-	8,63

* "idegen" megjelöléssel.

1828 és 1857-ben a családfői háztartásban élő "testvérek", lányok, fiúk" összességét vettük családtagi minőségnek, míg a külön feltüntetett "idegenek" és "szolgaszemélyzet" a háztartás nem családi kötelékű tagjait jelentették. Elismerve, hogy az összeírt adózó személyek egyenlege, illetve a bizonyítottan vérségi kapcsolatok révén összetartozó egyé-

nek összege átfedéseket takarhat, a nem-családbeliek háztartásokon belüli magas aránya nem tűnik indoktalannak a városrendiség körülményei közepette. A céhmester szőlősgazda elsősorban rendi háziúr volt, aki a döntő jövedelmi, örökösödési, munkamegosztási esélyek tulajdonosaként biztosította a háztartás egységes üzemjellegét, gondoskodott a család és rokonság élelmezéséről, de szinte velük azonos módon látta el, egyben ellenőrizte a családfői hatáskörbe utalt idegen függő személyeket. A házi üzem nem apropoja a háztartás idegenekkel való bővítésének, hanem a megélhetés kizárólagos kerete.

Az sem véletlen, hogy a Palánkban találjuk a legkevésbé családtag-centrikus háztartásokat, hisz úgy a házak építési módja (egyszintes, udvaros, pincével ellátott, tehát üzlet, raktár, lakóhelyiség kombinációja), mint a várható magasabb élettartam kedvezett a paternalista háztartások létrejöttének. Ugyanakkor Alsóvároson, ahol kétségtelen, hogy a város mezőgazdaságból élő szegényebb csoportja lakott, a háztartások magas családtag-aránya, az adózóképességhez egyenértékűen hozzájáruló, a család élelmezését ugyanolyan kötelezettséggel ellátó női létfenntartó tevékenységgel hozható összefüggésbe.

Az alacsonyabb társadalmi helyzetű rétegeknél később sem szűnt meg az asszony közös felelősségből fakadó termelési közreműködése, legfeljebb az összeírás kincstári szempontjai mellett hangsúlyt kapott a nő demográfiai szerepe is. Éppen ezért ugyanaz a folyamat, a családtagok irányába elmozduló háztartás szerkezet mást jelentett Alsótanyán, ahol a nő kisegítő termelői szerepe megmaradt, s mást jelentett a Pa-

lánkban, ahol ugyanez a férfi személyéhez és családfői státuszához kötődő polgári kötelességet jelentette: egyedül eltartani a családot. Tehát a regionálisan hasonló trend egyik helyen immár csökkenő szociális jelleggel, a termelőközösség kifejezője, míg a másik helyen a nő visszavonulását jelentette a társadalmi termelésből.

A nem-családtag minőségű háztartásbeliek adatai annyiban félrevezetőek, hogy az 1828-ban és 57-ben szolgál- illetve segédszemélyzettel jelölt kategória később különvált a háztartás értelmezésétől és a foglalkozási jogviszony egyik esete lett. míg 1870-től valóban csak a háztartási szolgálatba szegődött házi cselédet, illetve az albérllőként, rokonként ott élő, nem munkára fogott személyeket tekintették a háztartás idegen tagjának. Tehát elemzésünk is csak akkor hiteles, ha ezen egynemű, összehasonlítható csoport időbeli mozgására figyel.

A számok tanúsága szerint Szeged háztartás-szerkezete a családi együttélés domináns arányát (90 %) kombinálta a családi kassza egyéb eltartott csoportjaival (10 %). A polgárosozás alapvető vonását abban látjuk, hogy a korábbi, kiegyenlített családtag - idegen háztartási viszony az előbbiek markáns túlsúlyának és utóbbiak jelentős csökkenésének irányába hatott. Ti. egyre kevesebb szolgál, inas, cseléd akadt, akik csak a szolgálatukért járó jövedelemmel rendelkeztek, s önálló lakással nem bírtak. Minden "házbéli" személy, aki saját adóköteles jövedelméből élt, elvben lehetett egy önálló háztartás alanya, még akkor is, ha apja, mestere, házában lakott.

1870-ben az ugyanazon házszám alatt szereplő családnevek azonosságából nagyjából, később pedig a statisztika idevágó rovatából pontosan elkülöníthető csoporttá vált a családi kötelékeken alapuló háztartás.

Ha a háztartási nagyság átlagos középértékének alakulását egybevetjük a szerkezeti változások irányával, akkor világosan áll előttünk az egyre inkább kiteljesedő polgári tendencia: a lassan létszámában felére csökkent "ganzes Haus"-nak, a lakóházaknak és lakófeleknek a népességnövekedést meghaladó arányú gyarapodása felelt meg. Ez tükröződött a háztartási profilváltozásban: a vegyes jogcímen családfői kasszára utalt kevert népesség magcsaládra és együttélő rokon vagy idegen cselédszemélyzetre bomlásában.

Megemlíthetjük még az átlagos háztartás-nagyság réteg-specifikus szóródását, melyet azonban csak az 1857-es népszámlálási ívekből lehetett megállapítani. Ebből kiderült, hogy a kézművesek háztartásában valamivel többen voltak kiegészítő személyek (1,5 fő), mint a kereskedőknél (0,5 fő). Ennek oka, hogy a kereskedőknek kevesebb szakmához kötött szakszemélyzetre volt szükségük, mint az iparúzóknak, mert a bolt működtetése kevesebb szaktudást igényelt, pl. a kovácsmesterségnél. Ugyanakkor egy kereskedő háromszor annyi hivataltalnokot, segédet alkalmazott, mint az iparosmester, mert a kereskedelem erősebben épült be a piacba, hamarabb vált polgáriasult professzióvá mint a kézműves ipar, ahol még a századfordulóra is sokan megrendelésre termeltek. Ezenkívül az ipari termelés személyi költségei a munka, technika-,

nyersanyag stb. szükséglete miatt jóval magasabbak voltak mint a kereskedő üzletek rezsi-kiadásai.¹⁶⁸

1870-től, de különösen 1880-tól változott a helyzet, mert a szakmához kötött személyzetet már nem lehetett a családfő rubrikájában feltüntetni. Pl. a kereskedősegédnek önálló, adóköteles jövedelme volt. Az új és korszerűsödött háztartás-szerkezetben a családfő a szakmájában foglalkoztatott segédeknek már csak munkaadója. Viszont a háztartásban és a háztartásból élő női és férfi cselédek, amíg csak a szolgálati viszonyukból származó jövedelmükre és a családfő lakására voltak utalva, a lakófél idegen tagjainak számítottak. Tehát utánuk a családfő fizette az adót. Innen eredt az 1828-ban még oly nagyarányú szolgaszemélyzetnek 10 % alá csökkenése, gyakorlatilag a szakmai házi munkásnép szinte teljes megszűnése és a háztartási alkalmazottak különválása. Például a Palánk 2962 háztartására 1883 "személyes szolgálatot teljesítő" személy esett 1870-ben. Azaz a háztartások 63 %-a alkalmazott cselédet. Ugyanez az arány Rókuson 36 %. Felsővároson 24 %, Alsóvároson 16 %. A Palánk polgárosodási üteme e mutató szerint is messze megelőzte a többi városrészt, ami egybevág az együttélés jogcíme szerinti megkülönböztetésnél kapott értékekkel.

169

Év:	Kereskedők:	Iparosok:
1857	231	1.000
1870	670	1.958
	<u>Kereskedő segédek:</u>	<u>Iparos segédek:</u>
1857	104	989
1870	318	2567

Míg a kereskedő családok száma 13 év alatt megháromszorozódott és személyzetük száma is ugyanennyivel szaporodott, addig az iparos családok megduplázni is alig tudták magukat, miközben munkáslétszámuk még egyszer olyan gyors ütemben növekedett. Ez megfelelt a kétfajta háztartás gazdasági bázisának, hisz az iparos szolgaszemélyzet arányosan nagyobb része még mesterénél élt, s megrendelésre dolgoztak, de a kereskedőseged önálló egzisztenciának számított.

Egyes foglalkozásokhoz, háztartási típusokhoz köthető polgárosodási esélyek mértékét még pontosabban föl lehetne tárni, ha empirikusan el tudnánk különíteni egyes típuson belül a szakmai és háztartási személyzet arányát. Előbbi 1870-től a foglalkozási viszony valamelyik nemének megjelölésére szolgált, ezért a statisztikából nem lehetett megállapítani, hogy pl. egy kereskedő családban hány személyt foglalkoztattak a háztartásban és hányat az üzletben.

Fenti számsoraink és fejtegetéseink már sejtetik, hogy kereskedői háztartásokban immár nagyobb hangsúlyt fektettek a modern üzletvezetésre (több hivatalnok és munkás), mint iparos társaiknál. Bár az iparosnénak több női és férfi cseléd személyzet állt rendelkezésére a háztartás vezetésében, mint egy kereskedőnénak, ez azonban éppen a szakmai és háztartási funkciók partiarchalis átfedéséből adódott.

4. A háztartási segéd személyzet

Különösen a nyolcvanas évektől mutatható ki, hogy a háztartásokból és a háztartásokban élő személyek társadalmi állapotának leglényegesebb eleme a szolgálati viszony.

Ipari és más gazdasági tevékenységük ellenére függő helyzetük minősített vonása maradt: a saját lakás hiánya, s a cselédi szolgálatokért járó munkabér. Szegeden a háztartásokban élők átlagos nagyságának csökkenése azt jelentette tehát, hogy megindult a szakmai és a háztartási tevékenység kettéválása. Feltűnő, hogy pl. 1890-re ugrásszerűen megnőtt a személyes szolgálatot teljesítők legtipikusabb csoportjának, a házi cselédeknek a száma.¹⁷⁰

Tisztos polgári házakban jószérivel csak 16 éven aluli cselédek alkalmaztak, mert a fiatalok után nem követeltek adót. Szeged népességében úgy tükröződött a polgári háztartások terjedése, hogy a nemek szerinti megoszlásban fölénybe jutottak a nők. E demográfiai eltolódás oka azonban nem kizárólag a szélesebb körű cselédtartásban keresendő, hanem a Kenderfonó RT., a Szivargyár és Szövőde munkás - alkalmazási gyakorlatában is. Itt nevezett vállalkozások szinte csak nőket foglalkoztattak.

Világos bizonyítéka ez annak, hogy Szegeden terjedt a polgári intelligencia, terjedt egyes háztartási funkciók szolgáltatás jellegű felfogása, az otthoni kényelmet növelő cselédtartás. Ezeket a szomszédos községekből, városokból jött lányokat alkalmazó belvárosi, főként értelmiségi családokat tekinthetjük a modern polgári háztartás mintaképének, amennyiben a családi köteléken kívülálló háztartásbeli itt már nem a családfő kenyérkeresetéhez kapcsolódó járulékos - segédtevékenység végzője, hanem egy elkülönült, önálló szolgáltatás. A modern házi cseléd és a régebbi eredetű segéd-személyzet között az a különbség, hogy előbbiek személyi és

anyagi kiszolgáltatottságuk ellenére családiidegenek maradtak.¹⁷¹ Ezzel szemben az iparos mester és kereskedő "egész házában" tartózkodó rokoni és idegen személyzet jövedelmük ellenére szervezetten illeszkedtek a háztartás családi ke-reteibe (közös munkavégzés, étkezés stb.)

Másként állt a dolog azokkal a házi cselédekkel, akik nem a családot eltartó alaptevékenységen keresztül kapcsolódtak a háztartáshoz, hanem munkájuk a családfő házon kívüli kereső tevékenységéhez szolgáltatott kényelmes otthoni hátteret. Mivel rendkívül eltérő értékű és funkciójú munkákról volt szó, a család részéről a szolgálókkal szemben fenntartott szociális distancia hangsúlyossá vált. Szegeden elsősorban értelmiségi, majd üzleti körökben vált általánossá a cselédtartás. Régi polgárcsaládok ma élő utódainak (Holtzer, Frankl, Szivessy, Liebmann, Danner) elbeszéléseiből tudjuk, hogy az ügyvédi, orvosi, gyógyszerészi háztartások jellemzőjévé vált cselédtartást eredetileg a kereskedőtevékenységtől elesett úrnő házi munkájában jelentkező munkaerőigények indokolták. 5 az alkalmazás szempontja később sem igen változott, tehát a reális igényeket meghaladó, pusztán anyagi hivalkodásból fakadó személyzeti munkát nem igen vettek igénybe. Túlalkalmazásuknak egyébként sem kedvezett az a polgári szükséglet, hogy a családi kör intim együttlétét kifelé a háztartás-nagyság ésszerű lezárásával biztosítsák. Pl. néhány szegedi ügyvédcsalád önálló keresetű, de még nőtlen férfi tagja, a szülői házban független háztartást vezetett. Ugyanez vonatkozott az elváltan vagy özvegyül visszatért nőkre is.

Vessünk most egy pillantást, hogyan tükröződött Szegeden a cselédtartás a lakásviszonyokban.

172

Év:	Lakások Össze		E b b ő l : %				
	ÖSSZESEN: helyiségek		Lakó - szobák	cseléd- szoba	Konyha	Egyéb	
1870	13.244	55.170	35,0	-	23,0	42,0	
1900	23.171	-	45,7	0,8	30,7	22,8	
1910	27.569	83.246	46,5	2,0	31,0	20,7	

1870-ben még nem tüntették fel külön lakóhelyiségként a cseléd-szobát, holott a háztartásban élők jogcím szerinti csoportosításában 3699 cselédet is rögzített az összeírás. Ebből arra következtethetünk, hogy cseléden akkor még a háztartást eltartó főtevékenységből élő szakmai segéd-személyzetet értették, akik a feltűnően magas arányszámú "egyéb helyiségekben" (bolt, raktár, gazdasági épületek, pince) élték életüket, sőt valószínűleg ezek szolgáltak bekvartélyozásukra is. Hisz a 13.244 lakásból 11.648 "csupán lakásra szolgált", de 1896-ban a családi élet párhuzamosan zajlott valamilyen ipari-üzleti tevékenységgel. Ha ezt nem is tekinthetjük általános háztartási gyakorlatnak, de az ipar-üzöknél és más üzlettel foglalkozóknál a háztartás-üzemek 12 %-os aránya nem volt jelentéktelen. S hogy itt zömében a kézműves és kereskedő szakma mester-családfő által felfogadott segédekről volt szó, mutatja az alkalmazotti létszám

városrészenkénti megoszlása. A polgárvárosnak tekintett Palánk céhes társadalma egyedül annyi cselédet (1650 fő) foglalkoztatott, mint a többi városrész együttvéve. Ha ehhez hozzáadjuk az ugyancsak iparosodottabb régióknak tartott Rókus és Felsőváros 900 szolgálati viszonyban álló cselédét, akkor a Szegeden munkába állt szolgáló személyzet kétharmadát a tradicionális polgárközpont és a mezőgazdasággal összefüggő iparágak ugyancsak hagyományosnak mondható színterei foglalkoztatták.

Ez a cseléd tehát még a létfenntartáshoz munkájával hozzájáruló háztartási alkalmazott, s nem a szolgáló modern házi cseléd.

Az 1900-as népszámlálás már különálló helyiségként jelölte meg a cselédszobákat, melyek az építtető polgárok igényei szerint direkt annak készültek. Tehát nem egyéb, aktuális gazdasági feladatoknak megfelelően átcsoportosítható, célirányosan alakítható helyiség volt, hanem a családi exkluzivitást kifejező, külön bejárattal ellátott, kifejezetten szállásnak használt szolgálati szoba.

Azt kell azonban mondanunk, hogy a cseléd és család elkülönült magánéletét jelző cselédlak 1900-ban még csak a lakások minimális számát jellemezte. Száz lakásra átlag kettő cselédszoba jutott, másképp kifejezve, a cselédszobák aránya az összes lakóhelyiségen belül 0,8 %-ot tett ki. Ugyanakkor a népszámlálási íveken "cseléd" minőségben szereplő háztartási alkalmazottak aránya ennél lényege-

sen nagyobb, ennél fogva nem kizárt, hogy a személyzet a családi élet gazdasági "centrumában", a konyhában lakott. 100 lakás közül 91-ben működött konyha, mely a polgári otthon biztonságának és egyben kényelmének döntő eleme volt. Miután a cseléd - zömmel 16-18 éves lányok - nem igen volt abban a helyzetben, hogy külön lakrészt béreljen vagy kapjon, az 1900-as évek cselédalkalmazását joggal hozhatjuk összefüggésbe az egyre fontosabbá váló polgári konyhai szolgálattal.

5. Modern városi lakóhely, mint a háztartások új kerete

1910-re a lakások száma több mint megduplázódott, ellenben a lakóhelyiségek száma mérsékeltebben, mintegy 30%-kal emelkedett. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy terjedt a szülők és házatlan gyermekeik közös lakóhelyül szolgáló egyszerű háztartás. A lakóhelyiségek belső megoszlásának figyelemre méltó változása, hogy a cselédszobák aránya több mint a duplájára nőtt, de még így is csak az összes lakóhelyiség 2%-át tette ki, ami 100 lakásonként nagyjából 5 külön cselédszobát jelentett. Az ugyancsak figyelemre méltóan összezsugorodott "egyéb" rovat viszont nem egyszerűen csökkenést fejezett ki, hanem immár a komforthoz tartozó, nem gazdasági jellegű helyiségek arányát. Ebben a vonatkozásban fontos megemlítenünk, hogy a fürdőszoba, előszoba, hálófülke a lakás összes helyiségeinek 20%-át foglalta el.

Nem érdektelen áttekintenünk, hogy a fentebb ismertetett polgári háztartások milyen lakókörnyezetben helyezkedtek el. A város új építészeti kultúrájának legfontosabb eredménye, hogy Szeged rusztikus jellegű építésze-

ti arculatát romba döntötte az 1879-es nagy árvíz, s helyébe mérnöki tervek alapján európai városszerkezeti hálózatot hoztak létre, mely – legalábbis architektúrai megoldásait tekintve – tisztán és mesterségesen polgári együttes. Különösen áll ez az újjáépítési tervekben I. és II. kerületre keresztelt egykori Palánkra, illetve Felső-, Alsóváros és Rókus egy részére, melyeknek kiskorúton belüli részeit Belvárosnak nevezték.¹⁷³ Ez a terület polgári palotákkal lett tele, s ezek váltak egyben a városközpont jellegzetes polgári háztípusává. Egyöntetűségét, architektúrai szabályosságát Bálint Sándor is a régitől elűtő egyik legfontosabb vonásnak tartotta.¹⁷⁴

Már a reformkorban is találhatunk Szegeden olyan polgárházakat, amelyek a csiszoltabb nyugati városi élet, a kövezés, világítás, díszes és értékes lakásbelső igényét mutatják, melyek a városban akkumulálódott, terménykereskedelemből származó tőkebefektetési szimbólumai voltak (pl. Schäfferek, Götzök).

Az árvíz viszont nem egyszerűen építészeti kényszerhelyzetet idézett elő, hanem a belső polgárosodás addig elért szintje társadalmi indítékokat szolgáltatott, hogy a polgári társadalom szakadjon el a város parasztinak érzett konzervatív közízlésétől, és teret adjon egy korszerűbb, műveltebb életformának.

Néhol hivalkodóra sikerült, palotáikban ez a törekvés tükröződött. Tanulságos volt, az otthonhoz juttatás korabeli technikája is. A Királyi Bizottság Műszaki Osztályát

Lechner Lajos vezette, meglehetősen nagy önállósággal. Körülbelül húszféle tervet készített a lerombolt város újjáépítésére, melyből a leendő építtető, mint alaposan kidolgozott know-how kínálatból tetszés szerint választhatott. Átlagosan 10 Koronába került egy-egy terv, ami a kor viszonyai közepette igazán jutányosnak mondható. Plusz 14 Koronáért megvehet te hozzá a komplett költségvetést, és újabb 2 Koronáért mellékeltek neki az építési engedélyt is. Összesen 26 Koronáért a szegedi polgár egy rövid délelőtti elintézhette a lakásépítéssel járó összes adminisztrációs ügyet, s délután már a kivitelezőt kereshette.¹⁷⁵

A szegedi polgárság azon része, mely a régi szokásokhoz híven egyszerű polgárházakat akart, az is a Lechner-féle terveket használta, s így a Lechner-féle típus Szeged "divatos polgári építkezési modorja" lett.

Egyszerűbb polgárlakások főként a két körút között épültek, melyek legelterjedtebb típusa volt a 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra alapszerkezetű ház, óllal és pincével kombinálva. Mai fülnek talán szokatlan, de akkor az iparral foglalkozó kézművesek polgárlakjaiban természetes volt az állattartás, a rusztikus életforma egyik legtovább élő hagyománya.

Nyugati, pl. német városok polgárházainak alaprajzát jellemezte, hogy a családot (szalon, nappali, fogadó, ebédlő) az utcával hozta kapcsolatba, utcafrontos elhelyezkedésűek voltak, míg a háztartási (konyha, kamra, kisebb hálók, cselédszoba funkciójú helyiségek az udvar belseje felé helyezkedtek el.¹⁷⁶

Szegeden másként alakult a helyzet. A két korút közötti egyszerűbb polgári lakásról két nézetű rajz készült, egyik utcafrontosan, a másik udvarfrontosan ábrázolta őket. Utóbbi esetben a ház homlokfala esett csak az utca vonalába, míg egyik hosszfa a balfelőli szomszéd telkének volt a határa. A házhoz hozzákapcsolódó telket (udvar, kis kert) úgy a szomszéd, mint az utca felé léckerítés választotta el, melyeken belül az épület vonzásában elhelyezkedő melléképületek álltak. Maguk a lakások részben már padozattal készültek, tehát nem voltak benne földes szobák. Az egész szerkezete, -kert, gazdasági épületek - lakóház funkcionális egysége a polgárosodás paraszti előzményeire utal. Maga az épület sem tekinthető tökéletes polgári alkotásnak, hisz csak az alaposzlopok, a boltívek készültek égetett téglából, a ház többi falazatát (kérmény füstfogó falainak kivételével) vályogtégglából és sárvalakkal rakták össze. Míg a szobákat puha deszkapadozattal látták el, addig a konyha és a kamra aljzata sártapaszos maradt, miközben pár száz méterrel beljebb az új polgári paloták konyháit már csempézték.

Minden egyes ház külön padlástérrel, pincével és árnyékszéssel rendelkezett. Sok rusztikus eredetű vonást fedezhetünk fel a polgári házak térbeli kiterjedésében, a lakhely antarkhiáfát szolgáló, igaz már csak mellékesnek számító gazdasági funkciókban, mégis polgári otthonoknak kell őket tekintenünk, mert alapvető rendeltetése a városi életmódot folytató család otthoni nyugalmanak, a kereső tevékenység intim családi bázisának a megteremtése volt.

Természetesen a polgárság alsóbb csoportjai nem élvezték azokat a háztartásbeli kényelmet, amit a Széchenyi tér vezetékes vízzel, modern tisztálkodási helyiségeivel ellátott lakásai nyújtottak. De az üzleti és közigazgatási központtá váló Széchenyi tér, legalábbis a polgári háztartások megteremtése szempontjából diszkrecionális helynek számított. Nem véletlen, hogy a Víz előtti tradícionális kornak Széchenyi téri lakói között ott találjuk a Götz-, Lefter-, Neskovits-, Grün-, Rieger-családokat, melyek vagyoni de kulturális értelemben is a vezető patrícius polgárok közé tartoztak.¹⁷⁷ Később a polgárosodás ritmuskülönbségeinek megfelelően - megjelentek a téren a leggazdagabb zsidó családok (Kiss Dávid, Milkó Vilmos, Holtzer Kálmán), akik háztartásaikat - eltérően a korábbi lakók földszintes elképzeléseitől - már emeletes palotákban helyezték el.

Éles ellentétben volt mindezzel Alsóváros és Rókus peremhelyzetű háztartásainak állapota. A belváros polgári palotáitól és házeitől nemcsak építőanyaga (vályog), hanem a háztartási szervezet bizonytalansága és archaikus jellege különböztette meg. Bizonytalan helyzetet teremtett ugyanis a családfő állástalansága, mely egyfelől polgári jegy - a munkaerőpiac aktuális ítélete -, másfelőllellentéte az önálló háztartás, önálló egzisztencia korábban elválaszthatatlannak hitt elvének.¹⁷⁸

Növeli a bizonytalanságot, hogy a város eme peremkörzeteiben olyan napszámos réteg lakott, melynek lakásviszonyai alkalmatlanok voltak teljes háztartás vezetésére. Átlagosnak

számított a konyha nélküli, 10-15 m²-es lakás, mely gyakorlatilag egy helyiségből, a szobából állt. A silány öltözet, hideg szoba mellett az egy lakóhelyiségre jutó 6-8 fő is jelzi, hogy messze kerültünk a polgári világtól, bár félórás gyaloglással be lehetett érni ugyanazon város "másvilágnak" számító központjába. Jóllehet egy és ugyanazon közösség lakói voltak, a sajátos szubkultúrában élő nyomorgók nem egyszerűen a központban lakót, hanem az ellentétes élethelyzetű embereket nevezte "városi"-nak.

Végezetül megemlítjük, hogy Szeged viszonylag fejletlen nagyipara ellenére 5.256 gyári munkásnak adott megélhetési lehetőséget 1910-ben.¹⁷⁹

Az ugyanakkor készített gyáripari statisztika 10.655 ipari munkáslétszámot mutatott ki, melynek fele (5399) 20 munkásnál kevesebb, másik fele (5256) az annál többet foglalkoztató üzemben dolgozott.¹⁸⁰

Mindenesetre a munkásság nagyléptékű fejlődését jelzi, hogy növekedési üteme (48,9 %) megközelítette a város növekedési ütemét (68,6 %). De ezen belül az ipari munkásság gyarapodási indexe (kb. 350 %) még Budapest hasonló mutatóját (232 %) is meghaladta. Egy részük a nagy körúton kívül és a vasúti forgalmi pontok körül laktak, úgynevezett kvártélyrendszerben: azaz egy szobában 7-10 ember lakott. De sokan laktak ún. gyári munkáslakásokban, vagy azzá alakított üzemi raktárépületekben, illetve a két körút között épített házak zsúfolt pincelakásaiban.¹⁸¹

Többször tárgyaltak arról, hogy Szeged város a Cserepes-soron munkáslakásokat épít e megdöböntő lakásviszonyok enyhítésére. Háromszintes bérkaszárnnyák építését vették tervbe budapesti mintára, de részben anyagi képtelenség, részben a helyes szociális gondolkodás hiánya miatt az akció abbamaradt. Utóbbi a népnyelv a városvezetés fősvénységével és garaszkodásával azonosította.

VII.

A "polgárság" alakváltozásai a XIX. században.

1. Az "úri" és "polgári" jelleg történeti háttere.

Régen az "úri" kifejezés gyakorlatilag a születéssel, származással megszerezhető privilegizált társadalmi státusz, a nemesi eredethez kapcsolt tisztesség, becsület, tekintély szinonímája volt. Kiegészült mindez az örökletes elithelyzet úri hivatásával: a hatalom gyakorlásával.¹⁰²

A "polgári" vele szemben nem a fenti kritériumok tagadása mentén elhelyezkedő társadalmi elképzeléseket, értékeket jelentett, hanem mindössze annyit, hogy a kiváltság alapjául szolgáló öröklött kvalifikációk a régi polgárság esetében a városlakók szűk jogközösségére vonatkoztak.¹⁰³ Így Szeged szabad királyi város polgársága csak mint privilegizált testület számíthatott nemesi megbecsülésre, külön egyénenként mindössze a városlakó ember előnyeit mondhatta magáénak nemesi tekintély és privilegium nélkül. Ez a polgárság egyszerre városjogi kategória és sajátos arculatú szociális csoport, mely vezető szerepét elsősorban vagyonának, míg a Szegvárról irányító megyei birtokos nemesség inkább adománylevelének köszönhetette.

1848 előtt Szegeden az "úri" szónak globális jelentése volt: a polgárjoggal rendelkezők elkülönülését fejezte ki az abból kirekesztettekkel szemben. Lényegében azonos volt a nemesember, a kiváltságos fogalmával, s ebből eredt etikai tartalma, azzal a megszorítással, hogy a

nemes ember legfontosabb kiváltságában, az adómentességben a polgár nem osztozott. Szegvár – a vármegyei központ – semmit nem fizetett, de Szeged annál többet a Kamarának.

De Csongrád vármegye nemessége sem volt igazán képzett és sem vagyonos Szeged reformkori polgárságával összevetve.

A polgári forradalom után a liberalizmus új értékelési szempontjai a nemesség korábbi etikai tartalma mellett hangsúlyozták a műveltség és gazdagság fontosságát. Ettől kezdve az "úr" globális jellege megszűnt, s az úri rendbe tartozás jogszabályi feltételeit egy íratlan társadalmi kódex alaki és tartalmi előírásai váltották fel. Ebben a helyzetben furcsa értékrend szerint alakult az emberek magatartása, mert a "polgár" és "úr" gyakran összeegyeztethetetlen minőségekké váltak.¹⁸⁴

Mivel a rendi korszak úri hagyományai ellenkeztek a polgári szabadelvűség versenyszemléletével, társadalmi nyitottságával, az érvényesülésüket "úri" keretek között keresők nem is azonosulhattak a társadalmi tekintély nélküli polgáretosszal.

Munkánkban megkíséreljük a helyi társadalmi modernizáció ellentmondásos jegyeinek és eredményeinek a feltárását a társadalomszerkezet, mentalitás, vagyonképzés úri és polgári mintáinak felvázolásával. Az úri státusszal, műveltséggel, örökölt földvagyonnal, a család történelmi szerepével járó tekintély és presztizsváltozások finom indikátorai a modernizáció előrehaladtának.

Szeged esetében a modern és hagyományos társadalmi törekvések jelentkezésében nagy szerepe volt a népesség regionális tagozódásának. Az ősi betelepülés szempontjai ugyanis igazodtak a város domborzati, természeti adottságaihoz. Így került Felsőváros a vízhez kötődő foglalkozások (halászat, hajózás, sugar mesterség) paraszti eredetű iparos rétege, Alsóváros nagy kiterjedésű, a Tiszától távol eső külhatárára az állattenyésztő és földművelő gazda.¹⁸⁵

Évszázadok során a foglalkozások különbsége élet- és gondolkodásmódbeli, szokásbeli, ruházkodási stb. különbségekre vezetett. Ezt a foglalkozási és regionális elkülönülést tekinthetjük az eltérő fokú modernizációs alkalmazkodás kiindulópontjának. Tartósan érezhető hatása e társadalmi szeparatizmusnak abban jutott kifejezésre, hogy a felsővárosi kezdte lenézni az alsóvárosit. Csak a nyelvben felfedezhető közös történelmi emlékek már elégtelenek voltak az azonos jogi helyzetből fakadó szolidaritástudat fenntartására. Furcsa mód polgárinak kell tekintenünk ezt a változást, amennyiben a kicsinyes dolgokban (népi gúnyolódás) kitapítható társadalmi ellenszenv nem a felsővárosi úr és az alsóvárosi paraszt szembenállását tükrözte, hanem az iparral jobban boldoguló, egyre gazdagabb ember megvetését a földet eredménytelenül túrók irányában.

Mindkét réteg a reformkorban -- mikor e szembenállás jegyei mutatkozni kezdtek -- ugyanakkor ki volt zárva az urak jogilag körülhatárolt társaságából. Alátámasztja ezt Szeged városrészeinek a XIX. század elején keletkezett né-

pi elnevezése: Palánk = úri város (kényes város), Felsőváros = gazdag város (büszke város), Alsóváros = bugris város.¹⁸⁶

A Palánk "úri" és "kényes" minősítésébe belejátszott az a korabeli közfelfogás, mely a körülsáncolt, palánkkal megerősített civitasban a tulajdonképpeni polgárvárost látta, a településekből várossá egybeolvadó Szeged kikristályosodási pontját.¹⁸⁷ S mivel az igazgatással, hatalommal járó pozíciókon zömmel betelepült idegen elemek osztozkodtak, a törzsökös szegedi polgár szívesen intrikált a kényes-úri társasággal szemben.

Fontos vonása e városrészi szembenállásnak, hogy a "gazdag" úrrá tevő jellege nem volt még magától értetődő, ugyanis Felsőváros minden gazdagsága ellenére alapvetően ügyeskedő-iparos közösségnek számított. Igaz, hogy itt élt arányosan a legtöbb gazdag - ha nem is a leggazdagabbak - ember. Szeged legnagyobb adófizetőinek több mint fele már a reformkorban a felsővárosi vállalkozó polgárok közül került ki. Ők azonban a korabeli vélekedés szerint mégis azok maradtak, akiknek "kezéhez a munka és kalmárkodás jól állt." Szemben azokkal, akik bár "szürkankóban jártak, mégis a város privilegiátus polgárságához" tartoztak. Számukra az előkelő állás non plus ultra-ja az egyenruha viselési jog volt, mely külsőleg is jelezte, hogy tulajdonosa a város jó módú önálló gazdája, nős, becsületes, birtokos polgárember.¹⁸⁸

Látható a felsorolt kritériumokból, hogy az 1848 előtti polgárlét meghatározó jegyei erkölcsi tartalmúak: becsület, családi környezet, s mindennek anyagi fedezete, a függetlenség és etikai tartás egyedüli garantálója, a földbirtok.

Szabad királyi városaink patrícus polgársága valóságos földbirtokos, mert a föld úrrá tevő funkciója - hasonlóan a magyar nemesség egészéhez - a gazdálkodást részben közgazdasági ürüggyé, részben valóságos megélhetési fonássá avatta a társadalomvezetés alapjául szolgáló uralmi szerepek betöltéséhez. Ez az oka annak, hogy az ilyen örökletes irányítói posztoktól távol eső felsővárosi iparosok számára nyilvánvaló lett, hogy az extenzív felhalmozást folytató agrárszférában maradván nem lehet a leggazdagabbak közé emelkedni. Alacsony származású halóépítő mesterek (superok), zsindelydeszka-kereskedők, a halászatot és halszárítást sajátos élelmiszeripari ággá egyesítő "fisérek" olyan családokat juttattak történeti hírnévhez, mint a Zsótér, Kopasz, Terhes, Tombác, Ábrahám.¹⁸⁹ Ők alapozták meg az ugyancsak Felsővárosból származó szappanfőző és terményszállító gazdák rétegével együtt a nem-patrícus és nem-idegen eredetű vállalkozói társadalmat. Bár nem számítottak úrnak - sőt éppen ezért - jövedelmüket polgári módon hasznosították vállalkozásba, üzembővítésbe, ingatlan-szerzésbe fektették vagyonukat. Helyi körülmények közt demonstrálták azt, ami ma már egyre nyilvánvalóbb igazság: 1848 nem volt feltétele a tőkés termelésnek, mert az már a jogi polgárosodást megelőző évtizedekben is létezett.

A céhes ipart képviselő német városi polgársággal (Kibling, Lemze, Schütz, Achsmann, Weiner-családok) s a tradicionális kereskedelmet közben tartó görög-szerb dinasztiákkal (Damjanovics, Szukits, Sina, Harris) szemben megjelentek a forgalommal összefüggő iparágak polgári vállalkozói (pl. a superok), illetve a terménykereskedést nagyban űző zsidók (Wodiáner Fülöp, Kohen Ábrahám). Új polgárcsaládokról volt szó, akik társadalmi érvényesülésüket gazdasági sikereikhez kötötték. A liberalizmus társadalmi konzekvenciáival való szembesülést kell abban látnunk, hogy a Felsővároson akkumulálódott tőke tulajdonosait a Belváros elmagyarosodott rác, görög és német polgári elitje a század közepén kezdte "úri parasztnak" tekinteni.¹⁹⁰

Fontos "figyelmeztető" jel volt e tekintetben, hogy Szeged legtekintélyesebb és legrégebbi kaszinójába, a Belvárosiba befogadták a víziszállításon meggazdagodott, a nép által egyszerűen "parasztgrófoknak" titulált vagyomos polgárokat (pl. Zsótér, Ábrahám, Csizsár hajósgazdákat)¹⁹¹ Mintegy hivatalosan is elismerve a vagyon, a gazdaság úri tartalmát, a származással, hivatalviseléssel való egyenrangúságát.

E társadalmi fejlődés jelképesnek tekinthető, ám a város egészét tekintő nagy jelentőségű fordulata az árvíz után következett be, amikor megindult a víztől megkímélt Vár és Palánk városrész lassú elhalása, a feudális és rusztikus jelleget tudatosan kerülő egységes szerkezetű city kiépülése. Szeged ugyanis bármily régi városi hagyományokkal rendelkezik, legfontosabb történeti vonása mégis az, hogy különféle királyi

manifesztumok, városháza és cívispaloták ellenére sem volt 1879 előtt a szó modern értelmében város. Már Dugonics András felhívta a figyelmet arra, hogy Szeged mint város első-sorban közszellemével játszott nagy szerepet, amennyiben a gazdag német és rác családokat sikerült kultúrájukban is magyarra gyúrni.¹⁹² Ugyanakkor Szeged ezt a városi vonást egy nem kifejezetten városlakó elemnek, a nemességnek köszönhet-te. III. Károly uralkodásával indult meg a nemesség vissza-telepítése Szegedre, melynek során mai utódokkal is rendel-kező dinasztikák eresztettek gyökeret a város társadalmában. Ezek közé tartoztak a Szlovenics, Podráczky, Kárász, Schu-ber, Lábod, Klivinyi, Zsemler, Bellán és Bosics familiák.¹⁹³ Közülük kerültek ki részben a megyei tisztségek (alispán, szol-gabírok) részben a városi funkciók (esküdtek, bírák, jegyzők) birtokosai. Önmagában a nemesi származás nem volt elegendő jogaik városi érvényesítéséhez. Nemesként még csak egyszerű városlakónak számítottak, akik sem céhtagságot, sem magistra-tust nem viselhettek. Ha a betelepült nemes úr is akart lenni, akkor meg kellett, hogy szerezze a "díszes polgári jusst", mely mindenfajta városi közszereplésnek előfeltétele volt. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Szeged reformkorban összeírt ne-meseinek szám 113 (a lakosság 3 %-a), de az összes nemtelen földbirtokainak 1/3-ával rendelkezett, élvezte a jelentősebb magisteri megbízatásokat, akkor érthetőbbé válik a hivatal-viselő osztály úri jellege, a népi adomaként aposztrofált "úri város" társadalmi háttere.

Ennek ellenére a városi vezetést mégsem dominálta a ne-messég jelenléte, mert kulcspozíciókon (a 19 tagú belső taná-

csi tagságon) osztozkodnia kellett a német céhes polgárság (Müller, Szilber családok), s a szerb kereskedők képviselőivel (pl. Volnics családból jött Vedres István).

Érdekes fordulatot vett 1848-ban a polgárjog, s a hozzá kötött úri státusz társadalmi megítélése. 1818-ban a 28.350 főre rúgó lakosságból csak 3221 személy rendelkezett polgárjoggal (11 %), egy törzsökös kisebbség. Később azonban nemhogy nőtt volna, hanem csökkent ez a szám, mert a polgári juss után vágyódó nemesi betelepülőkön kívül a mesteremberek és vállalkozók kezében megcsappant a privilégium gyakorlati értéke.¹⁹⁴ Hisz a státusszal járó társadalmi tekintély nem váltható gazdasági előnyökre, mert épp a pénzhajhászás, tőke-termelés ellenkezett a polgári állás úri attitűdjével. De nem remélhette a folyamodó a társadalomvezetés tényleges kézbentartását sem e jogtól, mert a magisztratúra fontosabb posztjainak elosztásáról nem a polgárok összessége, hanem egy általuk választott 60 fős testület, az electa communitas döntött. Itt pedig ún. "bérelt helyek" akadályozták meg, hogy várospolgárságba felemelkedett homo novusok szóhoz jussanak. Arról nem is beszélve, hogy a hatalomgyakorlás valódi terepei (tisztviselők, bírók, jegyzők, őrségparancsnokok) évtizedek óta ugyanazok a vagyonos családok ellenőrzése alatt álltak, akik a közönséges polgárokkal szemben kezdték nemesi jogon örökletessé tenni hivatalukat. Mégis 1848-ban, mikor megszűnt a szabad királyi városi rendszer, Szeged valamennyi lakosa törvény előtt egyenlő lett, hirtelen megnőtt a rendi tartalmú polgárjogért folyamodók száma. Ez azonban nem azt -

jelentette, hogy az újkeletű jogegyenlőség viszonyai között bizonyos elemek társadalmi különállásukat a rendi tradíciók életre keltésével akarták demonstrálni. Hanem azt, hogy a zavaros átmeneti állapotban 12 Ft-ért megvásárolható polgárjoggal ésszerűbben meg lehetett szerezni a választói jogosultságot, mint az egyéb vagyoni és műveltségi cenzus teljesítésével.¹⁹⁵ Ez volt a könnyebb ellenállás iránya, ami ugyan biztosíthatta a szükséges politikai, de nem akadályozhatta meg az egyéni alkatával, vállalkozói sikerrel, anyagi gyarapodással elért választójogosultság úri színezetének kialakulását. Ti. a tényleges jogi megkülönböztetés korszakában, tehát 1848 előtt 28.000 lakosból elméletileg 3221 ember szavazhatott, addig a jogegyenlőséget feltételező népképviselőlet idején azaz 1848-ban az 50 ezres népességből 2002 fő kapta meg a szavazati jogot. Igaz - ugyancsak elméletileg - közöttük már egykori zsellérek is lehettek. A valóságban azonban a liberális politikai kurzus a közért legtöbbet tenni tudó, anyagilag és szellemileg tehetős rétegeknek juttatta a politikai jogokat, s ezzel a régi úri szerepvállalás lehetőségét kiszélesítette a vegyes származású gazdasági és szellemi elit irányába. Önmagában a cenzusos választójog persze még nem kölcsönözött úri jelleget a társadalmi elkülönülésnek, hiszen meggazdagodott jobbágyok is részesei lettek a liberális hatalomgyakorlásnak, azonban a feltételekhez kötött politikai kvalifikáció társadalmi indoka, hogy ti. a közéleti szerepléshez szükséges független ítélőképességgel csak a gazdagok és a műveltek rendelkeztek, az ismert történelmi előzmények után szükségszerűen vezetett egy újfajta úriság felé. Ebbe a folyamatba illeszke-

dett, hogy az eddig jobbára "bugrisnak", "parasztnak" nevezett Alsóváros intelligensebb elemei, hivatalnokok, kereskedők, iparosok egy tömbben, a Mátyás téri templom körül telepedtek le, mintegy térben is elhatárolódva a paraszti környezettől.¹⁹⁶

Másik jellemző vonása a társadalmi átalakulásnak, hogy a reformkor pusztán polgárjoggal rendelkező, de egyszerűbb foglalkozású patriciusainak gyermekei már nem az apák foglalkozását örökölték, hanem úri pályákon helyezkedtek el. Réh János kocsmáros fia főjegyző, ennek fia szabadfoglalkozású ügyvéd lett, Wöber köteles mester fia ügyész, amíg az egykori jónevű céhes mesterek, Hódyak, Müllerek nemességet szereztek, vele együtt saját házat a Palánkban, szőlőbirtokot a külterületen.¹⁹⁷ Mindhárom momentum a társadalmi szalonképesség nélkülözhetetlen velejárója volt, még tisztességes szakma mellett is. Valamikor ez utóbbi pusztán garantálta a polgári jussért folyamodó erkölcsi feddhetetlenségét, stabil családi háttérét, de nem biztos, hogy az volt megélhetésük fő forrása. A polgári kor iparosai nem kevésbé voltak jó mesterek, ám tisztességes szakmájuk még annyira sem adott biztos megélhetést, mint 48 előtt. Ugyanakkor elvesztették a szak tudásnak tulajdonított erkölcsi kezességet, a polgárrá minősítés egyik kellékét. Bár, amikor a város költségvetési kötelességeiről volt szó, régen sem ragaszkodtak bizonyos hivatalnokok, városi vezetők előkelő származásához. Így pl. a pozsonyi országgyűlésen gyakran megjelent Nagy Ferenc kézműves, aki egyidőben a leggazdagabb szegedi tanácsos volt, s

aki a politizálással járó költségeket saját zsebéből fedezte, nem terhelte vele a város kasszáját.¹⁹⁸ Természetes, hogy ez nem jelentett közvetlen politikai részvételt az országos törvényhozásban, hiszen pusztán a megjelenés még nem jogosította fel beleszólásra. A polgárok valódi politikai hatalmat legfeljebb városukon belül gyakorolhattak, főként pénzüknék köszönhetően.

Fontos kísérőjelensége ezen átalakulásnak, hogy Szeged régi előkelő családjai pl. a Gerencsérek, Vékerék, Pálfiak, Palásthyak, bár nem szorultak ki a városi életből, s rendi korszakban megszerzett úri státuszukat csak polgári erények (szakértelmiséggé válás, vállalkozói siker) átvételével tudták megőrizni. Néhány német eredetű városházi patrícus ezt megtoldotta azzal, hogy megmagyarosította nevét. Így lettek a Müllerekből Őrhalmyak, Szilberekből Bérczyek, a Jagerekből Vadászok, az Ebnerekből Endrényiek stb. Kontinuitást teremtettek ezzel a rendi korszak "nemessé" és "magyarrá" válás összefüggő evidenciájától a "magyarrá" és "úrrá lenni" polgári kori beidegzettségéig. Ez az asszimilációs hajlam fakadhatott a "szegedi nemzettel" való összeolvadás vágyából, hiszen a törzsökös lakosság bizalmatlan volt az idegenekkel szemben. Megtűrte, de "gyüttmentnek" tekintette őket, ami kétségtelenül okozhatott lelki feszültségeket. "Jól tartottuk a sógort, de magunknak kevés hasznot húztunk" tartotta a mondás, ami főként a 48 utáni időkben kiváltotta a fönt említett magyarosodási hullámot.¹⁹⁹ Némelyek addig mentek a beolvadási szándék demonstrálásában, hogy idegen családnevüket elemezve, magyar szógyökereket mutattak ki.

Furcsa ellentmondása volt ez az ötvenes évek szegedi polgárosodásának, hiszen addig ez a kézműves réteg középosztályai státuszát jórészt német származásának köszönhetette, mivel iparos szellemük és mestergőgjük erős magyar kezdemények híján egy ténylegesen létező gazdasági és társadalmi úr alkotó betöltését jelentette. A reformkorban a pórnak a magyar céhbe történő befogadásával megindult mobilitást úgy tette egészséges társadalmi körforgássá a polgári kor iparos magatartása, hogy erőteljesebbé vált a német és magyar céhek összeolvadása, előbbie-
ek kitárulkozása a magyar mesterek iránt.²⁰⁰ Alapos és párhuzamos társadalomtörténeti kutatásokat igényel még annak a problémának a kiderítése, hogy a hasonló folyamatokon átment Arad, Temesvár, Győr polgári fejlődésében miért maradt erőteljesebb a német jelleg, s mi volt az oka a gyengébb asszimilációs nyomásnak?

1848-ig nagyjából hasonlóan alakult a fejlődés menete: mindegyik városban a németek jelentették a céhrendszert és kézműipart.²⁰¹ Középosztályi helyzetüket azonban nem a kétkezi munkára utalt, rendi kereteken kívül élő alsóbb csoportok, s a város lakó nemesek közé ékelt köztes társadalmi állapot határozta meg, hanem a szakképzettséggel járó uralmi szerep kidomborítása. Jobbágyember Szegeden is szívesen tolta gyermekeit a kézművesek közé, mert a belőlük rekrutálódott sajátos középosztály lényegében a céhes szervezet terméke. Nem véletlen, hogy az 1828-as conscriptio a céhen kívül rekedt azonos foglalkozású iparúzókat a "napszámos" kategóriába sorolta, jelezve,

hogy céh nélkül a szaktudás nem váltható be társadalmi tekintélyre. Ezzel magyarázható, hogy míg a céhes iparágak térben keveset nyertek, az iparúzó tagoknak sajátos presztizst és becsületet biztosított a közvélemény előtt. Különösen a mesterek jogát tekinthetjük a hatalom egy nemének, amennyiben hatáskörében állt a tagok bírságolása, sőt 24 ütleget kiszabása.²⁰²

Talán ez a személyes hatalomgyakorlás magyarázta, hogy Szegeden nemes úr nem adta fiát kézműre, hisz a piszkos munka mellett el kellett volna tűrnie a mester kvázi apajogából származó megaláztatásokat. Ugyanakkor a "szegény ügyefogyottak" önként futottak a céhek szárnya alá, mert szemükben az egyén időleges lealázó viszonya nem volt nagy ár a jövőbeni úrrá váláshoz képest.

Az a pont, ahol elválhatott egymástól Temesvár és Szeged társadalmi története, a civis tekintélytől távol eső, ám saját kézműves alapjain jól prosperáló iparágakban keresendő. Szeged gazdaság-földrajzi adottsága úgy hozták, hogy a hajóácsok, halászok, molnárok, szappanfőzők, hentesek nem kényszerültek megélhetésük végett rendi korporációkba, céhalakítás kötelezettsége nélkül szabadon végezhették tevékenységüket.²⁰³ Ez a szabad keretek között létrejött szakmasztruktúra teljesen azonos a reformkor tőkeérték előállítására képes iparágaival, a városnak nagy adóbevételeket biztosító gazdasági forrásokkal, a törzsökös szüle-

tésű polgári vállalkozókkal. Még nem járt ki nekik a "tekintetes" vagy "nemzetes" uram megszólítás, csak a "kend" és "paraszt" formulák gúny nélküli, egyforma alkalmazása, ami utalt a mesterségbeli jártasság és az egyéni gazdagodás eltérő társadalmi megítélésére.²⁰⁴ Temesvár kötöttebb formák között jutott el az iparosodás korszakába, viszont fejlettebb céhes hagyományai és jobb gazdasági adottságai elvezettek a modern nagyipar kialakulásához.

2. A jogegyenlőség és a tőkés termelés hatása a társadalomra

Míg Szegváron megcsontosodott nemes urak Werbőczy jogelméletéről hangoskodtak, Szeged ugyancsak nemesi eredetű, de modern eszmékkel telített honorácior értelmisége valósággal átgyúrta a város közgondolkodását.²⁰⁵

A 48-ig bekövetkezett üdvös haladás éppen a műveltség elterjedésének és elmélyülésének következménye.

Ez a polgári és liberális előtörténet annál súlyosabban veti fel annak kérdését, hogy hová lett a reformkor ígéretes vállalkozó nemzedéke, a polgárosodás jogi korlátainak lebontása után, hogyan kamatoztatta a még rendi időkben kapitalista módon megszerzett anyagi és műveltségi tőkéjét?

Azt tudjuk a korabeli újságtudósításokból, hogy Szegeden. A céhen kívüli polgárok a szabadság - egyenlőség - testvériség elvét mindenkire kiterjesztették, "tömegesen tört előre a rossz".²⁰⁶

Ezt a vélekedést persze felfoghatjuk úgy is mint a pozíciókat őrző egykori polgárság védelmi reflexét. Főleg azok, akik egzisztenciális hátterüket a céhekben látták, kellett, hogy rádöbbenjenek: a felemelkedéshez, a meggazdagodáshoz már nem elég a szakmát jól ismerni, a kézműves fogásokat fejleszteni. A céh monopolhelyzete miatt képtelen volt megfelelni a modern elvárásoknak, akadályozták az új mester felvételét, el-lenezték a versenyhez vezető újításokat. Gazdasági el-sorvadásuk, társadalmi hanyatlásuk elkerülhetetlen vele-járója volt az alkotmányos élet visszaállítása után megindult polgári fejlődésnek.

A céhes jelleg dominanciája Szegeden a 19. század má-sodik felében fokozatosan szorult vissza. 1880-ban szűnt meg az utolsó céh.²⁰⁷

Erről az oldalról nézve tehát épp a céhes kötöttségek gátolták az ipari vállalkozó középosztály létrejöttét Szegeden.

A céhen kívüli "polgárok", paraszti eredetű meggazdagodott hajósgazdák, dohánykertészek, halászok egy része tönkrement a modern technikával folytatott versenyben, más részük jövedelmező járadékos állássá (pl. bankigazgatósági tagság) változtatta termelői helyzetét. De néhányan helyt tudtak állni régi vállalatukkal az új versenyhelyzetben is. 1891-ben pl. még 7 hajóépítő gazda dolgozott a Tisza-partján 300 munkással, köztük a reformkori eredetű Zsótér-vállalkozás. A gőzhajók támasztotta mind erősebb konkurrencia miatt azonban hamarosan Szerbiába helyezték át működési területüket.²⁰⁸

A korszerű és folyamatosan megújuló szakismeret polgári értékével főként a zsidóság rendelkezett, nyereséges vállalkozások formájában ő tett kísérletet sikeres alkalmazására. Az ígéretes társadalmi-gazdasági kezdemények, melyeket csak fokoztak Szeged kiváló természet-földrajzi adottságai, alföldi metropolist teremtettek a 19. század végére, de épp a naggyá válás folyamata, a jórészt önerőből végrehajtott árvíz utáni rekonstrukció tárta fel a nyilvánosság előtt, hogy a város társadalmi élete nem nyugszik egységes alapon.

Először is elapadtak a modern vállalkozói tőke reformkori forrásai: a céheken kívülálló kapitalista termelési ágak (halászat, hajózás, faragóipar, fűrészelő és zsindelyvágó ipar, téglá- és cserépégetés, talicskakészí-

tés) egy része megrekedt a kézműves alapoknál, majd el-sorvadt, másokat a gyáripár szívott fel.

Egy szívódott fel lassan pl. a tégláégető kisipar-sok rétege. Bizonyos iparágak megszűnése, átalakulása nem maradhatott hatás nélkül a társadalomra. A legendás va-gyonú Ábrahám József hajósgazda, akit a nép "parasztbáró-nak" is nevezett, s aki felfogadott tolmácsok segítségé-vel folytatott üzleti tárgyalásokat Párizsban, vagyona 18 gyermeke között egyszerűen szétűszott.²⁰⁹

A rókusai disznóvágók és szappanfőzők, a régi hajós-gazdák termelői vagyona átalakult és különböző bankok, részvénytársaságok vagy szövetkezetek tőkerészeként je-lent meg. Bankalapításban főleg a régi kereskedők jártak élen, de részt vettek benne a céhes kisiparból jött mes-terek is (Kiefer, Lemle).²¹⁰

Jellemző vonása volt e csoportnak, hogy pártolták a művészetet, amit ez egyik legfontosabb polgári erénynek tartottak, jóllehet maguk a mecénások azt valódi úri gesztusnak tekintették. Felmayer János a "tarka tímár" saját gazdagságát eleganciájából vezette le: "ipar és e-legancia" volt a jelszava.²¹¹

Azonban az úri szemlélet gazdasági megújulási kész-ség nélkül szükségszerűen vezetett egyesek bukásához.

Ugyanakkor a gazdasági élet modernizációja mutatott bizonyos kontinuitást az 1840-es évek iparosaival és ke-reskedőivel. Egyrészüknék sikerült fölhalmozott vagyó-nát, megszerzett tekintélyét társasági tőke formájában kamatoztatni, illetve a polgári modernizáció szolgálatába állítani. Ilyen átnyúló életút volt pl. a Gaál- vagy a

Tombácz-család gazdasági pályafutása, akik a 19. század végéig megőrizték helyüket a legvagyonosabbak között.²¹²

Nagy vagyont és tekintélyt biztosított egy sor családnak a tiszai hajózás. Régi mesterek büszke felfogása volt az, hogy a hajóácsoláshoz a gyár nem ért, mert annyi apró titka, fortélyja volt ennek a munkának, hogy azt, a főleg idegenek által irányított nagyüzemre nem lehetett bízni.²¹³ Jellemző e szemléletre az öreg Zsótér esete, aki nem akart belenyugodni a technika haladásába, s meg akarta buktatni a gőzöst. Piaci eszközök nélkül, pusztán a tradíció nagyságára hivatkozva eleve sikertelen vállalkozás, amit fia, János úgy küszöbölt ki, hogy hajóparkját 1874-ben gőzüzeműekkel bővítette. Zsótér Andor pedig kénytelen volt belenyugodni a ténybe: a régi hajózás elégtelen, versenyképtelen a gőzgéppel szemben. E felismerésének köszönhetően pénzét Szeged legnagyobb pénzintézetébe mentette át, melynek egy időre elnöke is lett.²¹⁴

Kiemelkedő képviselői voltak ezen iparágnak a Koppasz-, Tombácz-család, Boros István, Gedó Márton, Fekete Pál, Tóth Ferenc, akiknek ivadékaik a századfordulón már elhagyták apáik mestgerségét, és más területen próbáltak szerencsét.

De folytathatjuk a sort Mikszáth szegedi késesmestérével, aki egy nagy mennyiségű angol rendelést azzal utasított el, hogy teljesítésére alkalmatlan az időpont, mivel nyáron minden tisztességes iparos a földjén dolgozik.²¹⁵ Ebben a szemléletben a múlt félreértelmezett úri kódexének hatálya tükröződött, hogy ti. az anyagi mozzanatok gondos figyelembevétele nem igazán úri dolog, u-

gyanakkor a megélhetés bázisa a föld kell, hogy legyen. Holott a reformkori nemesség éppen az élet anyagi oldala iránti egészséges érzékének köszönhette többek között társadalmi vezető szerepét.

1850-ben Szegeden még jelentősnek mondható a céhes élet: 16 sütő, 7 mészáros, 312 csizmadia, 23 cipész, 19 kalapos, 9 szűcs, 12 műszabó, 31 szabó, 102 takács, 15 gombkötő, 11 szítás, 5 köteles, 7 kőműves, 51 fazekas, 30 asztalos, 22 bognár, 10 kádár, 11 késes, 13 lakatos, 27 kovács, 8 szíjgyártó és 8 cserzővarga mester dolgozott a városban, több mint valaha.²¹⁶ De 1855-ben már csak kb. annyi volt a céhbeli mesterek száma, mint ahány iparos dolgozott céhes kereteken kívül. Tehát a kötött iparűzés intézménye válságba jutott. Miután a céhesség és a rajta kívül folytatott iparűzés elvesztette a korábbi kiváltságolt szaktudás - kontár szembenállás rendies ízét, a mesterszám felduzzadását a társadalmi függetlenség iránti erős vonzódásnak, az úri megbecsülés kivívására irányuló váagnak tudhatjuk be.

Tudomásul kellett azonban venni, hogy sem a hagyományos városi, sem a népi foglalkozások nem feleltek meg a polgári kor vállalkozói lendületének, a folyamatosan változó ízlésbeli és kultúrigényeknek.²¹⁷

Amikor a társadalmi élet egészséges alapjait hiányoltuk, akkor nem a tradicionális rétegeknek a polgári modernizációs körből való kiesésére gondoltunk elsősorban, hanem arra a mentalitástörténeti helyzetre, mely az egyéni pályafutások tönkrementéséért magát a polgári haladást kárhoztatta. De ez csak narkotikum volt, egy fele-

lősség-áthárító kifogás, mely nem ismerte fel, hogy az úri és a polgári minták egymással vetélkedése során a város egy jelentős rétege elvesztette valódi kultúrérzékét. A végére már csak a Felsővárosi Kaszinó "históriai jelentőségű ferblijei" maradtak, ahol nemegyszer egy-egy vízimalom, vagy hajó volt a kártyatét. Szemléletbeli torzulások következtében jelentős összegeket emésztett fel az úri vonásnak számító kártyázás, a "kompániázás".²¹⁰ Pl. a Rókusi Kaszinó - egyébként paraszti - iparos eredetű-gazdag látogatóit 1900 táján már "méltóságos" uramozták, amit a közművelődés érdekében hozott nagyobb áldozatvállalással, illetve azzal az úri magatartással érdemeltek ki, hogy kártyázáskor a "bugyellárhoz" méretezetten adták a bankot. Ez a gazdag sertéshizlalók esetében jelentős alkalmi összegeket jelentett. - Piczinkó, Balla, Répás, és Szemmári családok reprezentálták igazán ezt a kört, kik sertésállományukat a Dorozsmai út melletti aklokban tartották. Oda saját hintajukon jártak ki "napáldozatkor etetni", hogy utána - letéve a munka nyűgét a Pacsirta vendéglő kompániájában múlassák az időt. Híres rókusi szappanfőzőkkel, tekintélyesebb iparossal, kiknél mindnél "tömve volt a bugyelláris", s egy egy-két ezer forint veszteség után "még csak kurta sóhaj sem eresztettek." Enyhítette a gazdasági süllyedés okozta társadalmi deficitet az, hogy e híres vagyonhalmozók utódai közül néhányan elmaradtak apáik mesterségétől, és az értelmiségi pályák felé fordultak.

Utaltunk már arra, hogy a liberális közszemlélet kialakításáért mennyit tettek Szeged honoráciorjai (Wöber

György, Réh János, Osztrovszki József, Rengey Ferdinánd, Klauzál Gábor). Ám ők az abszolutizmus idején kiszorultak a város vezetéséből, s később se nyerték vissza 48 előtti hatásukat. Az alkotmányos korszak értelmiségi törekvéseit lehetetlen közéleti szerepük alapján megítélni, mert meghatározott elvek és eszmék helyett, a személyi ellentétek mentén tagolódtak. Ennek hatásaként az intelligencia rövid időre elvesztette imponáló erejét, társadalomirányítói tekintélyét, s az uralom gyepőlőjét jórészt az az osztály ragadta kezébe, amely eddig becsületes munkájával foglalt helyet a társadalomban.²¹⁹ Hatalmi síkon tehát az értelmiség és a vállalkozói réteg szembekerült egymással, ami semmiképpen nem nevezhető szerencsésnek. Igaz, hogy elsődlegesen a vagyon, a gazdaság teremt kedvező feltételeket a műveltségnek, de utóbbi is visszahat az egyéni gazdagodás feltételeire. A polgári kor liberális közvéleménye a hatalomgyakorlás erkölcsi fedezetéül a szellemi és anyagi lehetőségen alapuló független egzisztenciát fogadta el, de az utóbbit jobban preferálta. Így a szembenállás főként a szabadpályás értelmiségi és a vállalkozói társadalom között keletkezett, mert a hasonló képességeket működtető, de állami vagy magánalkalmazásban álló értelmiségi már függő helyzetű munkaerő.²²⁰

Ellentétük valódi oka, hogy az egyik tulajdonos, a másik alkalmazott, s utóbbiak megszerzett diszpozíciói - szabadpályás értelmiségi - jórészt a tulajdonosok keresletétől függött.

Pulszky Ferenc megállapítása szerint társadalmi fontossága miatt méltán foglalta el Szeged iparossága az őt

megillető helyet, de a tényleges társadalomvezetésben előállt "vezérszerepük" hátrányosan befolyásolta Szeged haladását.²²¹ Pulszky a Szegeden rendkívül erős szabadkőműves értelmiség szempontjait szólaltatta meg, mert helyzetét, relatív társadalmi térvesztését igazságtalannak érezte. Tény, hogy a modern európai városfejlődés a szellemi és anyagi virágzás társadalmi letéteményesein, egy erős középosztály létrejöttén alapult.²²² Ez a folyamat az ottani polgárság gazdasági megerősödésén alapult, mely sikeres vállalkozásai révén fejlesztési lehetőséghez juttatta a városokat, jövedelem termelésük segítségével pedig biztosították a széles piacra épülő értékesítést. Szegeden azonban gondot okozott az, hogy az irányításra vonatkozó értelmiségi igény milyen mértékben eredt a régi uralmi hagyományok emlékeiből, és mennyire támasztották azt alá a tárgyi szakszerűség indokai. Előbbinek túlzott jelenléte esetén nem indokolt értelmiségi hagyományokról beszélni, mivel az Electa Communitas választó és a Belső Tanács végrehajtó közössége ha nem is volt mentes honorácior befolyástól, inkább megcsontosodott polgár-nemes helyzetű családok örökletes domíniuma volt.

Erről az oldalról nézve tehát az intézményesített hivatalokon keresztül megvalósuló társadalomvezetésnek jószerével csak úri tradíciói voltak. Nem tagadható azonban az átkos Bach-rendszer egy fontos pozitív történeti hagyatéka, hogy t.i. a közigazgatás ugyanolyan szakma, mint az asztalos vagy festő-mázoló. Így az értelmiségi irányító szerep követelése ha tartalmazott is predesztináló történeti elemeket az 1880-as években, valódi hivat-

kozási alapja a képzettséggel megszerzett szellemi fen-
sőbbség, az iskoláztatással kialakított értelmi képesség
volt. Egyszóval a hivatalvezetés úri eredetének kihangsú-
lyozása helyett, egyre inkább a szakismeretekre helyezték
a hangsúlyt.

Nem beszélhetünk arról, hogy kiéleződött volna Sze-
geden az intelligencia és az iparos osztály közötti harc,
de nehezítette a társadalom árvíz utáni regenerálódását,
hogy előbbi egy időre belesüllyedt a társadalmi preszt-
izsövezetekért folytatott személyi törzsalkodásba.

Ezzel párhuzamosan zajlott a szegedi társadalmi ré-
tegek vagyoni regenerálódása is. Az újjáépítésre szánt
összegek nagyságát jól jelezte az a tény, hogy az in-
gatlantulajdonosok 90 százaléka elfogadta a városrende-
zési tervben feltüntetett kisajátítások, telekmegváltá-
sok, feltöltések, telekcserek pénzügyi vonatkozásait, s
csak 10 százalék támadta meg azokat bírói úton.²²³
Javult a szegények helyzete is, mert a nyers fizikai erő
után megmutatkozó nagy kereslet megtriplázta a napszá-
mos munka után járó béreket, a polgári gyarapodás pedig
ingyen népkonyhával és menedékhellyel sietett az önma-
gukon segíteni képteleneken. Nem elhanyagolható vonása
e szociális intézkedésnek, hogy azok az ország első
ilyen vidéki alkotásai voltak, mintegy a polgárosodás

megizmosodásának jeleként.²²⁴ Sikerült tehát az "éhhalált" kiiktatni a társadalomra ható tényezők közül, de Szeged lakásainak 1/5-öd részét továbbra sem fűtötték télen hetekig, gyakran utána is csak a bútorzat feldarabolása árán.

Az árvíz egyik súlyos szociális következménye volt az akut lakáshiány. Többszörösré szöktek fel a lakbérek, melyeket a régi fizetésből gazdálkodó hivatalnok-réteg a fogyasztás erős visszafogásával tudta kiegyenlíteni. Ebben az időszakban -- 80-as évek elején -- nem volt dolga a prókátoroknak, beteg ugyan akadt elég a praktizáló orvosok számára, de többségüket kénytelen volt jelképes honorárium ellenében gyógyítani.²²⁵

Miközben tehát a rekonstrukció kivételes befektetési lehetőségeket teremtett a vállalkozó polgárságnak, addig az értelmiségi eredetű polgárság a gazdaság konszolidációját szükségszerűen megelőző keresleti apátia következtében kénytelen volt koplalni a jobb jövő érdekében. Néhány polgár család teljes életmódváltoztatásra kényszerült, mert a közútépítési program miatt a sugaras és körúti elv útjában álló egykori földszintes lakóhely - műhely - bolt - raktár együtteseként épített házakat lebontották.

Párhuzamosan a lakosság földrajzi mobilitásával megugrottak a telekárak is. De nem azért, mert nagyszámú építkezések céljára vették volna igénybe őket, hanem azért, hogy potenciális építkezési beruházások előtt az üresen álló telkek sűrű adás-vételével, pusztán a forgalmi ügyletek gyarapításával kellően feltornázott telekértéket állítsanak szembe az ígéretesnek jószolt kereslettel.²²⁶

A népességet telepítő tényezők közül tehát kiemelkedő helyet foglalt el a telekspekulációhoz kapcsolódó gyors vagyonosodás reménye. Szeged azonban szerencsés helyzetének, előnyös vasúti és vízi összeköttetéseinek köszönhetően az ország legfrissebb kereskedelmi piaca lett a különféle mezőgazdasági termékeknek. De világhírű malomipara, az ország két legnagyobb textilgyára, s a paprikafeldolgozáshoz kapcsolódó szalámigyártás a mezőgazdasági és kenderipar magas színvonalát reprezentálta.²²⁷ Mégis e kétségtelen gazdasági sikerek ellenére az 1880-1890 között betelepültek társadalmi arculatát az értelmiségi elemek határozták meg.²²⁸

3. Az urbanizációs intézményhálózat kialakulása

Szeged az európai városrendezési elvek alapján történt újjáépítése után főként intellektuális vonzerőt jelentett. A szabad pályák benépesülésével a polgárosodás gazdasági és nem anyagi jellegű értelmiségi szükségleteinek kielégítésével nagy lemaradást pótoló Szeged. Tisza Lajos és vezérkara jól számított, hogy a rekonstrukció nagy vonzerőt fog gyakorolni a vidék intelligenciájára, ezen belül is főleg azokra, akiknek keresete nincs helyhez kötve, s akik jövedelmüket mégis kellemesebben költethetik el Szegeden, mint az Alföld más zugában. Az értelmiségnek ezt a városba tódulását jól alátámasztja a házassági anyakönyvek születési és lakhely indexe, illetve az utánpótlást képző faktorok (pl. Piarista Gimnázium) vidéki, illetve beköltözött diákjainak aránya.²²⁹ Ezt a folyamatot jól nyomonkövethetjük a Piarista Gimnázium beiskolázási és érettségi adataiból.²³⁰

A vizsgált tanulók száma:		1611	
Szülők polgári állása	magánzó	88	83
	tőkés	123	
	szabad értelmiségi	165	
	pap, tanár, tanító	102	
	közhivatalnok	286	
	magánhivatalnok	142	
	kisiparos-kereskedő	371	
	kishivatalnok	91	
	munkás	48	
	földműves	112	
Családnév jellege	m á s	50	6 + 1
	román	6	
	szláv	157	
	német	540	
	magyar	841	
V a l l á s	unitárius	3	3
	görög keleti	31	
	görög katolikus	9	
	izraelita	364	
	evangélikus	47	
	református	64	
	római katolikus	1090	
Szülők lakhelye	m á s	483	6 + 1
	Csongrád vármegye	34	
	Szeged környéke	26	
	Szeged		
Születési hely	M á s	306	4
	Törontál vármegye	186	
	Temes vármegye	66	
	Csanád vármegye	59	
	Bács-Bodrog vármegye	133	
	Arad vármegye	44	
	Pest-Pilis-Golt-Kiskun vm	35	
	Budapest	55	
	Csongrád vármegye	75	
	S z e g e d	648	
1883 - 1895 Az 1905 - 1915 közötti tanévek 1925 - 1935			Ismeret- len hiányzó adat

A diákok érettségikor betöltött életkora és a születési hely összevetése:

	Szeged	Csongrád vm.	Budapest	Bács-Bodrog Csanád Torontál	Más	N
17-19 évesek	549 42,6 85,8	53 4,1 71,6	51 4,0 94,5	272 21,1 73,7	364 28,2 81,8	1289 81,5
20-22 évesek	91 31,1 14,2	21 7,2 28,4	3 1,0 5,5	97 33,1 26,3	81 27,6 18,2	293 18,5
	640 40,5	74 4,7	54 3,4	369 23,3	445 28,1	1582 100,0

Ha a születési hely szerinti szóródásokat nézzük, akkor a vizsgált időszak (1883-1935) Szegeden született diákjainak száma 648 a Csongrád vármegyéből érkezett 75 gimnazistával együtt 723 tanuló. Ezt a csoportot tekintettük a gimnázium szűkebb vonzáskörzetéhez tartozónak. Ellenben 887 vidéki születésű gyerek iratkozott be a tanintézetbe. Tehát a születési hely felől nézve Szeged egyik nagy értelmiségképző "üzeme" többségében vidékieket oktatott. Vonzáskörzetéből Torontál vármegye küldte a legtöbb diákot Szegedre, 186 főt. Bács-Bodrog megye 138, Csongrád 74, Temes 66, Csanád 59, Budapest 55, Arad 44, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 35 tanulót küldött Szegedre a Piarista Gimnáziumba. Az ország egyéb helyeiről még összesen 306 tanuló iratkozott be.

Más színben tünteti fel a beiskolázási adatokat a diákok és szüleik lakhely szerinti regionális rekrutációja. Itt ugyanis a szegedi lakhellyel rendelkezők vannak abszolút többségben (1611-ből 1061-en laktak Szegeden).

A születési hely és lakhely közötti eltérés abból adódott, hogy a család egyóttmaradása miatt, és az iskolaoktatási költségeket csökkentendő, a szülők lakhelyüket az iskola székhelyére, Szegedre tették át. Ezzel két legyet is üthettek egy csapásra, hisz a jobb iskolai előmenetel mellett a polgárosodó város a felnőtteknek is kedvezőbb munkaalkalmat ígért.

Különösen jelentős volt a csongrád-megyeiek bevándorlása az iskola székhelyére, amit a földrajzi közelség technikailag is leegyszerűsített. De jelentősnek mondható a beköltözési folyamat Budapestről, és más távoli (pl. Vas) megyéből, amit épp a megbontott családrészek között lévő nagy távolság motívált.

Ezekben a tényekben egyrészt Szeged kulturális vonzerejét, másrészt a város általánosan jó, az újonnan letelepült családoknak az újrakezdéshez kedvező feltételeket biztosító adottságait kell látnunk. Ismerve az Alföld egyéb régióinak Szegedhez képest megmutatkozó lemaradását, szegényebb társadalmát, nem nehéz elképzelni, hogy azokon a helyeken egy művelt ember csak legmérsékeltebb igényeit elégíthette ki. Ehhez képest Szeged kulturális emelkedettsége nemcsak a vagyonosodás lehetőségeivel járt együtt, hanem a polgárság árvíz utáni életrevalósága, gazdasági sikerei általában is megbízhatóbbá tették a társadalmi jólét kilátásait, a műveltségi tőke folyamatos

piaci újratermelését. Ehhez járult Szeged évszázados öröksége, hogy közigazgatási és kereskedelmi súlyánál fogva itt mindig voltak a kultúrának intézményei, hivatalai, még ha túlnyomórészt rendi tisztviselői tartalommal is.

Ha intézményi oldalról közelítünk a társadalmi változások arculatához, ott is szembetűnő az értelmiségiséglet szinte robbanásszerű emelkedése.²³¹ Ez természetesen együtt járt az újjáépítést a gyakorlatban végrehajtó munkások és vállalkozók iránti szükséglet növekedésével.

1863-ban Szeged önkormányzatától megfosztva központi irányítás alatt állt, mely három polgári létesítménnyel gazdagította a várost: hadfogadó kerületté minősítette azt, fölállította az első modern adóhivatalt, s dél-kelet irányban az utolsó postát. Határszerkezete viszont már a 18. század elején kialakult Rösztke, Szent Mihálytelek, Ásotthalom községek, Atokháza, Keretes, Mérges, Csorva, Csengele, Szatymaz puszták hozzácsatolásával. Mindegyik történeti vallás (katolikus, izraelita, református, evangélikus, görögkeleti) anyaegyházi pozícióba jutott, azaz teljeskörű anyakönyvezési, templomállítási, hitadóztatási jogokat kaptak. 1873-ban újabb intézmények szolgálták a polgári haladást: Járásbíróság, adóközösség, gőzhajózási és vasúti állomás, illetve éjjel-nappali szolgálatot ellátó állami Távírda Hivatal létesült. Utóbbi elsőként az Alföld távírdái bekapcsolása során.

Az 1882. év elsősorban a nem állami jellegű társadalmi alkotások által tűnt ki. Szeged közigazgatási határa – az árvíz utáni átalakítások értelmében – Új-Szegeddel bővült, tehát megvetette lábát a Tisza mindkét part-

ján. Nagyszámú ideiglenes intézménnyel is találkozhatunk, mely a Királyi Biztosság működésével függött össze, s melyek ugyan kiiktatták az önkormányzati eljárásokat, de épp központi állami jellegénél fogva sok külső értelmiségi szakembert (pl. Lechner Lajos) vonzott a városba.

Az urbanizációs folyamatok állami támogatásával párhuzamosan megtelepedtek Szegeden a központi szabályozást érvényesítő királyi hivatalok, többek között: a Pénzügyi Igazgatóság és Honvéd Hadbírószág, az Adó-, Erdő-, Dohány-beváltó-, Tan-, és Kataszteri Felmérési Felügyelőség, a Királyi Főmérnök, Pénzügyi Ügyészség, az Államjószaági, Pénzügyi, Középtanodai Kerületi Adó- és Kataszteri Főigazgatóságok. De Szeged lett a 46. K.u.K. gyalogezred, a csongrádi 3. sz. honvédszászlóalj és a csendőrparancsnokság székhelye. Az Illetékkiszabási-, Államépítészeti, Folyammérnöki, hivatalok a korszerű pénzügyi és mérnökszakemberek tisztviselői alkalmazásának színhelyei voltak. Szociális, egészségügyi és oktatási feladatok ellátására párhuzamosan szerződtek állami, egyházi - karitatív és magántársaságok.

A polgári fejlődés szempontjából külön kiemelendő Szeged kulturális infrastruktúrájából két régebbi tanintézmény: a polgári és a kereskedelmi iskola, melyek az ipari-kereskedő népesség első számú "utánpótlás"-nevelő intézményei voltak.

Társadalmi és állami alkotások sora jellemezte még ezt az újjáépítési évet, de az alkotói lendület igazi eredményei 1883. őszére születtek meg; lebontották a várat, elkészült a Tisza-part rendezése, átalakították a

városi alaprajzot, felépült a színház és a városháza, felavatták az új hidat.

A polgári haladás legbiztosabb értékmérői - az intézményi átalakulás mellett - a városi közviszonyok javulása: a szilárd útburkolat hossza, a víz- és csatornázás előrehaladása, a közbiztonság alakulása, tömegközlekedés stb. Mivel témánktól messze vezetne ennek részletes ismertetése, csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy Szegedet a fenti közállapotokban elért változás emelte ki igazán "középkori" múltjából, s tette modern polgárvárossá.²³²

1913-ban a kincstári postahivatallal és távbeszélő központtal együtt létrejött egy modern távközlési centrum, a fejlődő gazdasági, közigazgatási szükségletek következményeként.

Nem teljesült ugyan az a várakozás, hogy Szeged az Alföld birtokos és tőkepénzes osztályainak keresett központja legyen, de, a döntően a kultúra és forgalom bázisán végrehajtott polgárosodás elegendőnek bizonyult a demográfiai és gazdasági életképesség fenntartásához. A Szegednél sokkal iparosodottabb Temesvár és Győr azonos időben mért népességnövekedése 11 %, szemben a szegedi 15 %-kal.²³³

Miközben tényként könyvelhetjük el tehát, hogy Szeged soha nem vált az ipari nagytőke és az agrárkapitalisták kedvenc vadászterületévé kulturális - közigazgatási centrum jellegének megújhódása óriási modernizációs muni- ciót szolgáltatott.

Nagyütemű fejlődés és átalakulás jellemzi a gazdasági életet is. Itt főképp a délvidéki kereskedelem megszervezésére, a Kereskedelmi és Iparkamara megállapítására (1890) gondolunk. Utóbbi azonban nem feltétlenül köthető a nagyipar térhódításához, hisz elsősorban a közgazdasági érdekek előmozdítását szolgáló érdekképviselői intézmény volt. Pálffy Ferenc polgármester írja egyik éves jelentésében, hogy egy önálló kamara szegedi felállítását a város és kiterjedt vidékének iparossága és kereskedői kérik méltán, mert az iparkereskedelmi érdekek nincsenek megfelelő módon képviselve.²³⁴ Megalakulásának szervezeti előzményei is a helyi kereskedő és iparostársadalom aktív részvételére utalnak, hisz a Kamara alapítói között szerepeltek Prosznitz Vilmos, Lichtenberger Mór, Weiner Miksa, Rosenbaum Adalbert kereskedők a Lloyd társulat részéről, és Reiner Ferenc, Csikós Ignác, Priváry János iparosok az Ipartestület részéről.²³⁵

Tisztikarának személyi megoszlása is jól tükrözte Szeged akkori gazdasági állapotát, mert Lillin Károly személyében iparosmester elnököt kapott, a kereskedelmi osztályt Weiner Miksa kereskedő, az ipari osztályt Rainer Ferenc kisiparos vezette. Egyetlen nagyiparos foglalt helyet a vezető tisztségviselők között, Bakay Nándor másodtitkár lett.²³⁶

A Kamarát anyagilag is fenntartó közeg az illetékfizetésre kötelezett kereskedők (8517 fő) és iparosok (26771 fő) voltak, akik a kamarai kerületben (Szeged, Bács-Bodrog és Csongrád vármegyék; Baja, Szabadka, Hódmezővásárhely, Újvidék és Zombor) fejtették ki gazdasági

tevékenységüket.²³⁷ Ebből 2100 szegedi iparos és kereskedő tekinthető olyan tagnak, akik iparkamarai választójoggal rendelkeztek.²³⁸

Ebből is látható, hogy a Kamara Szegedre telepítését a fejlődő közgazdasági élet érdekviszonyai motiválták elsősorban, s nem annyira a nagyipar, a nagytőke reális gazdasági igényei. Árvíz utáni társadalmi fejlődésének döntő momentuma, hogy a korszerű urbanizáció alapjain újjáépült város elsősorban intellektuális vonzerő, s értelmi szükséglete nagyban involválta a polgári fejlődést. E nagy polgári intelligencia egyáltalán nem ritka alakjaként említhetjük meg dr. Herzl Manó szegedi orvost, aki szegedi praxisának fenntartása mellett a Heidelbergi Egyetem orvosi fakultásának magántanára.²³⁹

De utalhatunk Platz Bonifác és Reizner János személyére, akik 1900-ban lettek a pesti Akadémia tagjai, ketten képviselték Szeged tudományos életét a szellemi munkások legrangosabb fórumán.²⁴⁰

Honvédelmi	20
Polgári	100
Zsádkész	200
Házilag tartott	200
Szolgák	200
Kereskedők	200
Kereskedelmi irodák	200
Társadalmi	200
Összesen	1000

VIII.

A népesség társadalmi tagozódása foglalkozás szerint

1. 1848 előtt

Hogy a polgárság nem egyszerű közösség, hogy erősen differenciált, rétegezett társadalmi csoport, már kiderült az eddigiekből is. A demográfiai magatartás, vallás és nemzetiség szerint kimutatott rétegeződés után, vesünk rövid pillantást az egyén helyzetét leginkább meghatározó foglalkozási szerkezetre. A hosszú idősorban való összevethetőséget gátolja az a körülmény, hogy az 1848 előtti forrásokban a gazdasági állapot és a jogilag szabályozott társadalmi státusz erősen összefonódott, s a későbbi korok modern népszámlálási adataival nem hasonlíthatók össze.

Célszerűnek mutatkozik ezért a társadalmi változások kronológikus bemutatása mellett a reformkori és a jogegyenlőség bevezetése utáni szakasz külön értelmezése.

Szeged foglalkozási megoszlása 1828-ban²⁴¹

Honoratiorok	48
Polgárok	1594
Zsellérek	2497
Házatlan zsellérek	1071
Szolgák	255
Kézművesek	1010
Kereskedők (Mercata)	48
Tőzsérek (Quester)	263
	6786

Ez az összeállítás egyszerre mutatja a város népességének jogi és foglalkozási tagolódását. Feltűnő a zsellérek ma-

gas száma a polgárokéhoz képest. Ez a város nagybirtokos voltával függött össze, mely a külső határrészeken különböző haszonvételeket biztosított a zsellér állású népességnek. Jobbág্যokat nem találunk a kimutatásban, mert Szeged, mint királyi jószág nem tartozott földesúri joghatóság alá. Ebből adódott, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó emberek általában polgárok vagy zsellérek voltak. A kézművesek és polgárjoggal rendelkezők megkülönböztetésének oka is ebben keresendő. Ugyanis a "polgár"-státusz csak a kiváltságok birtoklását jelentette, de nem a megélhetési módot. Az iparosok közé e korban kizárólag az önálló mesteremberek tartoztak, akik egyben polgárjoggal is rendelkeztek. Viszont a polgárok száma meghaladta az opifices-ek számát, tehát olyanok is privilegizáltaknak számítottak, akiket az összeírás nem tekintett mesterembernek. Ők vagy gazdálkodó polgárok vagy kereskedők lehettek.²⁴²

A társadalmi tagolódás bemutatásához több mutatóval is rendelkezünk. Egyik a tulajdonviszonyok alakulása. Ugyanis a szegediek ingatlan birtokaik felett szabadon rendelkezhettek, ami a lehetséges társadalmi mozgások fontos feltétele volt. Hiszen az adás-vételi, végrendelezési szabadság, még ha a tanács ellenőrizte is, a szegedi polgároknak lehetővé tette a gondtalan tulajdonszerzést és hasznosítást.²⁴³ Ebből a körből azokat a személyeket rekesztették ki, akik - egyébként elvileg érvényesíthető - ingatlanszerzésre (pl. kamarai tisztviselők, katonai személyzet) sértette a város autonómiáját és földbirtokosi érdekeit.

Alapvetően két tulajdonforma létezett az ingatlanokra nézve: magán és városi. A házhely, szántó, szőlő, kert, rét magántulajdonban volt, míg a haszonvételnek számító legelő-, erdő- és egyéb szabadterületek, illetve a tavak városi tulajdonban.

Utóbbi jelentősége abban állt, hogy arányai meghaladták a privátszféra méreteit, és lehetőséget teremtett a polgárjog nélküli városlakók gazdasági felemelkedéséhez. Szeged külsőségeiből ugyanis a polgárok mellett egyaránt részesülhetett a ház nélküli zsellérek tömege, és más polgárjoggal nem rendelkező személy is. Szeged sajátos vonása, hogy a polgárjogot nem kötötték háztulajdonhoz, így sok városi házzal bíró lakos élt Szegeden, mely nem tartozott a kiváltságos polgárok közösségéhez. A népesség szaporodásával azonban megjelentek a korlátozó rendelkezések is, mely a polgári földet birtokló gazdaembert a polgárság - lényegében a közterhek - vállalására akarta kényszeríteni. Tehát a magánforgalomban gazdát cserélt ingatlanok tulajdonosaira, használóira egyre nagyobb városi nyomás nehezedett a polgári juss kiterjesztése érdekében.

A zsellérek gazdasági lehetőségeit jellemzi a következő adat:

	zsellérek száma fő	kezükön lévő ingatlan területe (kh)
	1828	
Alsóváros	54	664
Felsőváros	23	348
	77	1012

Átlagosan 13 h. határbéli haszonbérlettel rendelkeztek személyenként a zsellérek, akik - házatlan mivoltukat tekintve - külterületi, a termeléshez kötött életmódot folytattak, s ezért kívül álltak a városi köztehetviselésen. Számukra az adott gazdasági keret és jogszabályozás alkalmat adott a tisztességes megélhetésre.

A mezőgazdaság társadalmi és ökonómiai súlyát a reformkorban jól szemlélteti a következő táblázatunk:²⁴⁵

	1777	1828
m.gazd.	51,4	48,6
ipar	14,7	27,1
keresk.	3,7	7,7

A számsorok a városias elemek gyarapodását mutatják, jóllehet tudjuk, az összeírt iparosok jelentős része erős mezőgazdasági érdekeltséggel rendelkezett. 1828-ban, a fenti iparoslétszámot alapulvéve, Szeged a 12. helyet foglalta el az országban. Megelőzte őt Pécs, Győr, Debrecen, de Arad Kőszeg közel azonos arányokat mutatott fel.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy megélhetés alapvető forrása, társadalmi érvényesülés fő útja a mezőgazdaság volt. Elegendő egy pillantást vetnünk pl. az állatállomány tulajdonosi eloszlására, hogy a különböző társadalmi rétegek vagyoni helyzetére, illetve a vagyon eredetére nézve fontos megállapításokat tehessünk. 1777-ben polgárok és nemesek tulajdonában volt az igások 15, a lovak 25, a szarvasmarhák 26 és a juhállomány 41 %-a.²⁴⁶ A nagy állatállomány elsősorban a városi puszták igénybevételén alapult. Polgári vagyonok nem jelentéktelen forrását kell látnunk a közlegelőn hizlalt "tisztviselői" marhákon kívül, a kun puszták magánbérleteiben is. A köz-

birtokossági legelőhasználat és a pusztai magánbérlet a polgárság állatállományának főlizlalását szolgálta. A zsellérek jószágot nem hizlalás végett tartottak, hanem főleg fuvarozási céllal. Számukra a vagyonosodással járó gazdasági felemelkedést nem az állattartás jelentette, hanem a külső határban megszerezhető haszonvételek kiaknázása.

A polgári vagyongyarapítás szempontjából kisebb jelentőségűnek tarthatjuk a szántóföld birtokát, mert annak aránya a szegedi határban még 1840-ben is 15,3 % volt.

Táblázatunk a szántótulajdonosok városrészi megoszlását szemlélteti 1828-ból:²⁴⁷

Év	Összeírtak száma	Szántója van	%-os arányuk
1828			
Felsőváros	1127	548	48,6
Alsóváros	1407	763	54,2
Palánk	1026	149	14,5
Rókus	462	101	21,9
Összesen:	4022	1561	38,8

A tulajdonképpeni földművelők többsége az agrárjellegű Alsóvároson, illetve Felsővároson élt. Belső helyeken, így pl. a Palánkban nem igen laktak szántóvetők, az összes tulajdonos mindössze 14,5 %-a rendelkezett belvárosi lakhellyel.

Érdekesen alakult a szántótulajdonosok foglalkozás szerinti megoszlása. Erre vonatkozóan 1777-ből van részletes kimutatásunk.²⁴⁸ Ezek szerint az eredetileg is mezőgazdasággal foglalkozó egyének közel 60 %-os aránnyal képviseltették magukat a szántótulajdonosok között. U-

gyanakkor közöttük 7,1 % iparos, 25,5 % kereskedő foglalkozású volt.

Szeged óriási kiterjedésű határának gazdasági jelentőségét - a mezőgazdasági termelőkön kívül - elsősorban a kereskedők érzékelték, akik bérleteket szerezve részben városi jövedelmüket fektették be, részben új termelési kultúra meghonosításán fáradoztak.²⁴⁹

Az iparos társadalom megoszlására szintén az volt a jellemző, hogy az egyén jogi helyzete nem fedte a ténylegesen birtokolt gazdasági pozícióikat. Egy 1839/40-ben készült perceptori lista az adónagyság szerint rangsorolta Szeged lakosait, kimutatva jogi állását és foglalkozását:²⁵⁰

N é v	A gyárosság osztálya	Foglalkozás	évi össz. adó Ft
Götz János polgár	1.	keresk., gyáros árendás	837
Konrád Keresztély polg.	2.	gyáros, árendás	168
Zseravitz János polgár	1.	keresk., kalmár, gyáros	143
Gábrriel János polgár	1.	kereskedő, kalmár, gyáros	47
Sandhaus János zsellér	1.	gyáros	30
Maglétter Izsák polgár	2.	gyáros, árendás	25
Kilián Károly polgár	2.	gyáros	17
Vogel Jakab csellér	2.	gyáros, árendás	18
Nagy Pál polgár	2.	gyáros (asztalos?)	16
Szűcs Mihály polgár	4.	gyáros	12
Poltzner József zsellér	3.	gyáros, ecetfőző	9

Az első tíz adófizető között három zsellér helyzetű egyén szerepelt, akik "gyáros" foglalkozásuk után fizettek összesen 57 Ft adót. Ez persze alig töredéke volt annak, amit a leggazdagabb patrícius polgár, Götz János rótt le (837 Ft), de jelezte a rendi korlátokon belül kibontakozó polgárosodó tendenciákat. Hogy ti. a hivatalo-

san megállapított rendi helyzettel ellentétes társadalmi tagolódás is megindult, köszönhetően a városon belüli szabadabb gazdasági tevékenységnek.

Ha a vagyonfelhalmozás lehetőségét a konkrét szakmák felől közelítjük meg, azt látjuk, hogy gazdagok, akik pusztán a mesterségükből is meg tudtak élni, igen kevesen voltak. 1839-40-ben az összes iparos népesség alig 7 %-a tartozott a kiemelkedőnek számító első négy besorolási csoportba. Ide tartoztak a kizárólag szakmájuknak hódoló nyomdászok (Grünn János), szabók, gyógyszerészek, mészárosok. Tehát a kizárólag polgári szakmák képviselői, még ha volt is olyan gyógyszerész, aki jövedelmet húzott 1 vízimalmából, 16 tehenéből, 8 jármos ökréből, 14 kapa szőlőjéből.²⁵¹

A bérlet útján történő meggazdagodásra mutat jó példát a mészárosok esete, akik a nagy városi mészárszékek bérelőiként, az e viszonyt terhelő külön adók ellenére is jelentős jövedelemre tettek szert. Ez a lényegében tőkés bérleti gazdálkodás a rendi kereteken belül megindult "piacosodás" egyik lehetséges formája volt. A nagy adózók között tüntette fel a besorolás Reiner József "zsellér" jogállású asztalosmestert, ékes bizonyítékát adva annak, hogy a formailag vagyontalan helyzetű (ingatlanszerző képességgel nem rendelkező) kézműves jelentős polgári tevékenységből származó mobil vagyonnal rendelkezett.

Szeged valódi, polgári értelemben vett dinamikus elemét a kereskedőtársadalom adta 1848 előtt.

Növekedési ütemükre jellemző, hogy minden más ágazatnál gyorsabban emelkedett létszáma, 1728-1844 között mintegy a tizenötszörösére.²⁵²

Ezzel együtt növekedett városgazdasági súlya.

É v	Adóztatottak fő	Kereskedők fő	%-os aránya	Összes városi adó Ft	Keresk. részesedése %	Ipar
1806	5777	223	3,8	24066	10,6	12,3
1839/40	6464	359	5,6	29205	10,1	3,9
1842/43	7223	501	6,9	32582	9,0	5,4
1844/45	7847	577	7,4	33201	9,0	4,8

A számok azt tükrözik, hogy a kereskedők létszámának százalékos emelkedésétől elmaradt, sőt mintha fordított arányban "nőtt" volna, azaz csökkent városi tehervállalási képességük. De ez csak a látszat, mert a hivatalosan feltüntetett kereskedelmi haszon adóját fölülmúlta az egyéb, más adózás alá eső, termelőtevékenység jövedelmezősége (malmok, mezőgazdasági bérletek).

Ők a foglalkozásukat, gazdasági tevékenységüket már nemcsak a biztos megélhetésért űzték, hanem elsősorban a több haszonért. Csak így következhetett be az 1840-es évekre az a tény, hogy Szeged leggazdagabb 50 kereskedője (az adóztatott személyek 0,6 %-a) fizette a városi adóbevételek 25 %-át.

Fentiek hatására a polgárjog régi színezete, hogy ti. az a köztudatban, mint a közterhek egyedüli és hivatott hordozója szerepelt, halványult. Az adófizetést már nem tekintették olyan érdemnek, melyre egyedül a polgár hivatkozhatott. Bérlet igényléskor vagy iparüzési folyamodványon mind gyakrabban tapasztalni, hogy a kérelmező

2. 1848 után:

"contribuens" voltára hivatkozott, amit a mellékelt adólapjaival bizonyított.²³⁴

Mivel Szeged érdekelt volt a biztosan fizető adóalanyok megkötésében a polgárság kiváltságolt nemesi közössége már 1848 előtt egy új társadalmi elit vonásait kezdte mutatni. A civis voltnak megmaradt az előkelőség tisztességes jellege, melyet csak szigorú erkölcsi feltételek birtokában lehetett elérni. Am a társadalmi rang ezen iratlan követelménye mellett kezdtek mutatkozni a becsületes foglalkozás és tisztességes szakmához jutásért fizetendő magas taxa hátrányai. Ti. csökkent az adófizetők száma.²³⁵ Ezért Szegeden 1775-ben jelentősen csökkentették a polgártaxa díját, s a korábbi évi átlagos 10 személy helyett, 145-re szökkent fel a concivilitáltak száma.

Ez nem változtatott a polgári előnyök kiváltságos jellegén, de a polgári elkülönülés szempontja a korábbi egyoldalú előjog megközelítés mellett kibővült az új társadalmi elvárásokkal.

A vidéki iparosok és kontárok feltartóztatatlan tevékenysége csökkentette a céhprivilegiumok jelentőségét, a regionális, sőt országos hálózattal dolgozó görög és zsidó kereskedők pedig illuzórikussá tették az ármegállapító jog értékét.

Már 1848 előtt kiderült, hogy az új gazdasági stílusban a versenyképesség fogja biztosítani a sikert, melyet eddig erőszakkal és megkötésekkel iparkodtak elérni.

2. 1848 után:

A társadalomszerkezet 1848 után végbement változásait számszerűen és összefoglaló módon ismét egy foglalkozási táblán mérjük le:

A kereső népesség foglalkozási megoszlása.

Megnevezés	Az összes kereső százalékában			
	1 8 7 0 .		1 9 1 0 .	
	fő	%	fő	%
Östermelés	14293	20,4	45832	38,7
Ipar	4767	6,7	28257	23,9
Keresk. és hitel	1898	2,7	7057	6,0
Közlekedés	—	—	—	—
Közszolg. és szabadfoglalk.	622	0,8	6541	5,5
Napszámos, cseléd	3677	5,2	10492	8,9

Mit mutatnak a számok? Legfontosabb összefüggés, hogy a városképző elemek nagyarányú növekedése ellenére sem vált az ipar vezető gazdasági ággá.

A polgárosodás sajátos vonása, hogy a foglalkozás és ideológia szempontjából de facto városi rétegek (értelmi-ség, tisztviselők) aránya ötszörösére emelkedett a keresők csoportján belül. De még így is csak 5,5 %-ot tett ki 1910-ben. Mégis jelentősnek kell tartanunk e változást Szeged társadalmi helyzetképének megrajzolásában, mert lakosainak nagy része nem tekinthető modern városképző egyednek.

Számsoraink ugyan arra figyelmeztetnek, hogy nincsenek abszolút többségben a mezőgazdasággal foglalkozók, sőt mintha ez a megoszlás 1870-ben kedvezőbb lett volna. De ez csak a látszat. 1870-ben nem tüntették fel mezőgazdasági keresőként a kisegítő családtagokat, ugyanakkor

összeírtak 18758 14 éven felüli személyt "bizonyos foglalkozás nélkülként."²⁵⁷

Ez a lényegében háztartásban foglalkoztatott családi munkaerő döntően mezőgazdasági tevékenységet folytatott. Velük együtt az 1870-ben regisztrált őstermelői népesség lakosságon belüli arányát 40-45 %-ra tehetjük. Ehhez - a tényleges helyzethez képest 1910-re jelentős javulás következett be, a mezőgazdasági keresők 38,7 %-ra, a kereső népesség jó harmadára szorult vissza.

Az iparból élők viszont hatszor annyian voltak 1910-ben, mint 1870-ben, ami megfelelt a keresők negyedének (23,9 %). Úgy az értelmiség, mint az iparos-kereskedő társadalom növekedési üteme többszörösen felülmúlta a városi létszám gyarapodását, ami 1850-1910 között jó kétszeres volt. Ezekkel az arányokkal Szeged nem tartozott a jelentős hazai iparvárosok közé. 31 thj. város közül csak Kecskeméten és Hódmezővásárhelyen volt alacsonyabb az ipari-kereskedő népesség aránya 20 %-nál.

Annál problematikusabb azonban az ipar polgárosító, urbanizáló hatásának a megítélése. Az az ipar ugyanis, mely közigazgatásilag városi telephelyű, de agrokulturális közegben élt (Alsóváros pl.) hozzásimult a faluszerű körülményekhez, és elveszítette városképző jellegét. Szegeden ilyen jellegűnek tekinthetjük az ipar nagyobbik részét.

Kb. 50 vállalatot tarthatunk az ipartörvény szerint gyárnak minősülő intézménynek, melyek 5500 munkást foglalkoztattak.²⁵⁸ Ez az összes iparban dolgozó 20 %-át jelentette. Azt mondhatjuk tehát, hogy Szegeden a városi

foglalkozásnak számító ipar 80 %-ban kis- és kézműipari jellegű volt.

A tőkés termelés feltételei között működő kisiparra Szegeden az volt a jellemző, hogy a kifejlődő gyáripar ellenére is jelentős maradt, sőt az iparúzők száma emelkedett.²⁵⁹ Tehát a foglalkozási szerkezet oldaláról nézve erősödött Szeged polgári jellege. Erre lehet következtetni a kisipari fejlődést meghatározó okokból. A mezőgazdasági termelés szerszámszükséglete a táji értékesítés lehetőségei mellett, fontos volt a növekvő népesség igényeinek kielégítése is. Ez a demográfiai oldalról támasztott kereslet, párosulva a gyáripar kezdetben korlátozott érvényű konkurrenciájával, néhány iparágnak (asztalos-, cipész-, szabó-, és pékmesterség) kivételes egzisztenciát teremtett. Városfejlesztő hatásuk kétségtelen, hisz létük a város polgári elemeinek (tisztviselők, tanárok, hivatalnokok) aktív fogyasztásától függött.²⁶⁰

Ez utóbbi involválta a kézműipari szerkezet korábbi korszerűsítését, mely a városi fogyasztói igények szerint alakult (cukrászdák, hentesek, fényképészek, látszerészek, esernyős stb.). Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy bizonyos iparnak minősített szakmák (pl. paprikafeldolgozók, néhány parasztiparos) képviselői gazdasági beállítottságuk alapján nem tekinthetők polgári iparos népességnek.²⁶¹

Másrészről a kézműipar belső munkaviszonyaiban történt változások, hogy ti. 1872-ben a segédek és inasok száma meghaladta a mesterekét, az önállóság és tulajdonszerzés nagy vonzerejét mutatta.²⁶²

összességében elmondható, hogy Szeged iparos népes-
ségének túlnyomó többségét adó kézművesség szakmai arcu-
lata és gazdálkodási elve részben igazodott a tőkés ter-
melés gyakorlatához. S ha szerényebb jövedelmüknel fogva
a polgárság alsóbb szintjét képviselte, szolgáltató (pl.
borbély) és termelő tevékenységük a város polgári jelle-
gét erősítette.

A város talajából kinőtt nagyipar és nagykereskede-
lem, mely a pénzszükséglettel együtt nagy vagyonoknak le-
hetett volna forrása, gyengén volt képviselve Szeged fog-
lalkozási szerkezetében. Valódi "Besitzbürgertum", azaz a
vállalkozó nagypolgárság csak kis szeletét alkotta a sze-
gedi polgárságnak. Igazi nagyipari vállalkozásokra - dön-
tően gazdaságföldrajzi okokból - csak a dohány-, malom-,
kender-, szalámi- és vasipar területén nyílt lehe-
ség.²⁴³

Szeged legnagyobb üzeme 1900-ban a dohánygyár volt,
mely több mint 400 munkást foglalkoztatott. Utána az Ál-
lamvasutak javítóműhelye következett, mely egyúttal a ne-
házipar legjelentősebb szegedi telephelyének számí-
tott.²⁴⁴ Mindkét gyárat az állam létesítette, tehát nem
tekinthetők a szegedi polgárság magánvállalkozásainak,
ugyanakkor az összes nagyipari munkásság egyharmadát fog-
lalkoztatta.

1910-ben 11-re rugott azon vállalatok száma, melyek-
ben 100 munkásnál több dolgozott.²⁴⁵

Szeged vállalkozói Szeged nagyipara:

É v	Üzemek száma	Munkások (fő)
1890	22	1202
1910	62	5256

A modern vállalkozói szféra fejlődési üteme kétségtelenül gyors volt, de belső társadalmi súlya más foglalkozási rétegekhez (szabad értelmiségi, hivatalnok, kereskedők) mérsékeltnek tekinthető.

Ha a teljes ipari népesség keresőinek megoszlását nézzük, akkor tényszerűen megállapíthatjuk, hogy az ún. nagy- és középipar már több személyt foglalkoztatott 1910-ben, mint a kisipar. Ez egy olyan fejlődési vonás, mely az ipar nagyobb keretekbe való szerveződésén keresztül növelte a városi elemek létszámát. Struktúrális sajátosságról van szó: a gyári üzemek gyorsabban szaporodtak és növekedtek, mint a kisipari műhelyek.

Ugyanezt tapasztaljuk az ipari segédszemélyzet gyarapodásának az oldaláról nézve: 1880-ban már többen voltak az alkalmazottak, mint az alkalmazók, de 1910-re már minden önállóra 3,6 segédszemélyzet jutott.²⁴⁶

1850-től az önálló iparúzők száma 1910-ig közel megháromszorozódott, addig az ipari segédszemélyzeté a tízszeresére emelkedett.

Az ipar vállalkozói jellege, többlettermelésre irányuló törekvése jól tetten érhető az önálló/alkalmazott arány megváltozásában.

Szeged vállalkozó polgárságának uralkodó típusát a kereskedelmi tevékenységből meggazdagodott, majd pénzvagyongát iparvállalatokba fektető személyek jelentették, akik többsége a helyi zsidóságból kerültek ki.²⁶⁷ Milkó Jakab és a Winkler testvérek pl. kereskedelmi tevékenységükre építették az Erdélyből szállított fák feldolgozását. Így jött létre Szeged nagyhírű gőzfűrészipara. De ugyanerre a tevékenység-kombinációra épült a szegedi malomipar is, hisz a legnagyobb gabonakereskedők - a forgalomban elért kivételes pozíciójuk után - természetes módon lettek a malomipari vállalatok tulajdonosai. Így a termelés és forgalmazás szálai egy kézben, a tőkés nagyvállalkozó kezében egyesült (pl. Back Bernát, Ligeti Sámuel).²⁶⁸

Kézműipari előzményeken nyugvó, tehát céhes eredetű életképes nagyüzem elvétve fordult elő, ennél fogva a törzsköös üzemek tulajdonosai sem válhattak Szeged modern polgári elitjének meghatározó elemeivé. Az ismert szegedi vállalkozók (pl. Bakay Nándor, Pálffy Dániel, Felmayer Antal) vagy tönkrementek a versenyben, vagy csak részvénytársasági alapon, tehát az önállóságot feladva tudtak fennmaradni. Ezzel szemben a zsidó polgárok vállalkozásai egyéni, illetve családi irányítás mellett is sokáig versenyképesek maradtak. - Szeged bár jelentős regionális centrum, összevetve Debrecen vagy Temesvár társadalmával - csak mérsékelten városias társadalmú település.

Az 1900. évi népszámlálás foglalkozási statisztikája alapján állítottuk össze a városodás mértékét a városi funkciók fejlettsége szerint bemutató táblázatot.²⁶⁹

90k. A városok hierarchikus rangsora, városi funkcióik fejlettsége (1900)

Városok neve	Jogállásuk	Lakosság szám (fő)	Keresk.ből élő k e r e s ő k (fő)	Közzszolg. -ból élő (fő)	A felső-és közép- rétegek száma aránya (fő) (%)	
Szeged	Tj	90270	2117	2054	13200	12,8
Debrecen	Tj.M	72351	2195	1937	13544	18,0
Temesvár	Tj.M	49624	2350	1825	11836	22,3
Arad	Tj.M	53694	2268	1752	12744	22,6

Mivel az iparban foglalkoztatott népesség csak bizonyos részét tekinthetjük funkcionális értelemben vett városi lakosnak, egy jó része a mezőgazdaság járulékos haszonélvezője, kihagytuk a tábla rovataiból.

Hivatásánál és ideológiájánál fogva egyaránt városi foglalkozásnak tekintettük a kereskedelmet, közzszolgáltatót és szabadfoglalkozást.

E kettő alapján Temesvár és Debrecen is polgárosultabb város, mert a népesség nagyobb része tekinthető de facto városi elemnek. Mind a kereskedelemről élők, mind a közzszolgálati és szabadpályán mozgók aránya nagyobb a Szegeden tapasztaltaknál. Mégis előkelőbbnek tekinthetjük Szeged helyét a városok hierarchikus rangsorában teljes értékű regionális centrum volta miatt. Ugyanis a kereskedelmi - elosztó, értelmiségi - szolgáltató, s közvetítő állami - hivatali tevékenysége révén a több megyét is (Bács, Torontál, Csanád, Temes) magában foglaló Délvidék valóságos központja lett. Innen nézve másodlagosnak tűnik, hogy az önálló vállalkozók (gyárosok, földbirtoko-

sok, bankárok, kereskedők, minimum 5 segéddel dolgozó kisiparosok) illetve a közszolgálati és magán tisztviselők, szabad értelmiségiek alkotta felső és középréteg aránya szintén kisebb (12,8%), Temesvár (22,3%) és Debrecen (18,0%) hasonló mutatóinál.

De e kisebb arány belső struktúrális sajátosságához tartozott, hogy az össznépesség 40 év alatti (1870-1910) megmáshfélkszereződése mellett az értelmiségi foglalkozásúak aránya közel megháromszorozódott.²⁷⁰

Ennek regionális kisugárzó és az iskoláztatásra gyakorolt hatásait más helyen már tárgyaltuk. Most csak arra utalunk, hogy az értelmiségi "felfutás" másik jelentős oka gazdasági élettel kapcsolatos "szellemi" szükségletek kielégítése volt, így az irányítás és termelés szakképzett tisztviselőgárdájának a biztosítása.

IX.

A polgári elitek változásai

Egy-egy család vagyoni helyzete összetett jelenség, mely nemcsak különböző műfajú értéktárgyakból (ingatlan, ingóság, jövedelem stb.) hanem a részben vele összefüggő társadalmi hatásokból (befolyás, tekintély, megbecsülés stb.) áll. Tételes vagyonfelmérésre különösen alkalmas forrástípus a hagyatéki leltár, végrendelet, ez azonban éppen jellegénél fogva a család státuszának öröklött, illetve passzív vagyoni adottságait tükrözi elsősorban, s nem tájékoztat az egyén pozícióját dinamikusan befolyásoló jövedelmi-kereseti viszonyokról, hogy a státusz nem-anyagi vagyontényezőiről ne is beszéljünk. A virilis jegyzékek már kézzelfoghatóbban bizonyítják a gazdag polgárok élén bekövetkezett elitfluktuációt, a jövedelemforrások szerkezeti változásait, de egész pontosan mégis a pénzes emberek, a magas keresetűek gazdasági helyzetétől függő korszakonkénti társadalmi helycseréről tudósítanak egy bizonyos szempontból: nevezetesen a fizetett adó nagyságával arányosan juttatott közéleti szereplés nagyságáról.

Mégis a modernizáció, a polgári élethelyzet és társadalmi mobilitás sajátos befektetési, műveltségi, jövedelemfelhasználási, vagyonszerzési stb. kritériumai miatt fontosabbnak tartjuk a kenyérkereset bázisán bekövetke-

zett társadalmi differenciálódást, mint az öröklött vagyonyhelyzet mozgási energiáját.

Hozzá tartozik a képhez azonban, hogy a levéltárban fellelhető végrendeletek időbeli (1823 - 1848) és társadalmi (polgárjoggal rendelkezők) korlátai, illetve a hagyatéki leltárok rendkívül hiányos volta lehetetlenné tették a passzív vagyon szakszerű kiértékelését. Az egyén aktív cselekvéséből levezethető vagyoni változások társadalmi üzenete annál is inkább tanulságos, mert hosszabb időtávon teszi lehetővé a tényleges és preferált ambíciók, a stagnáló és sikeres képességek arányát, történelmileg változó összetételét.

Az elmondottakból adódó kézenfekvő megállapítás, hogy egészen mások voltak a reformkor gazdagjai mint a dualizmus koráé. Sőt, utóbbin belül is folyamatos átrendeződés volt megfigyelhető a különböző gazdasági területek vállalkozói között.

Szeged tipikus reformkori vagyonfelhalmozója az a hajós-kereskedői réteg, mely a fejlődő mezőgazdaság többlettermékét Bécsben, Törökországban értékesítette. A sószállítás feudális regáléját ügyes gazdák tették ipari-kereskedői vállalkozássá, kezdetben a szegedi polgárok által létesített szlavóniai és szerémségi szőlőtelepekre irányuló bor ellenében történő szállítás révén. Később a forgalom határai kiszélesedtek a Duna-térség nagyobb kereskedelmi központjainak (Bécs, Passau, Belgrád) irányába. E csoport kiemelkedően gazdag képviselői voltak Zsótér János és Götz József hajósgazdák, akik nem egyszerűen a legtöbb hajóval rendelkeztek, hanem pl. Zsótér 1832-ben

a kamara hajóparkját is megvásárolta.²⁷¹ Erőteljesen dagadó polgárai voltak ekkor már a szegedi zsidóságnak is (Kohen Ábrahám, Wodianer Fülöp), de ezen egy-két terménykereskedőtől eltekintve a zsidóság zöme még nem tartozott a jól szituált lakosok sorába.²⁷² Sőt azt kell mondanunk, hogy az alkotmányos kor sikeres zsidó polgárságának burzsoá ethoszát a reformkorban az a felsővárosi gazdaréteg képviselte, amelynek minden vállalkozás megfelelt, mely az ipari és gazdasági tevékenységet előmozdította. Zsótér János pl. kikötőhelyeket bérelt a várostól, raktárakat szerzett a szemes termények tárolására, többek között ilyen céllal vásárolta meg a Dercsényi báró piactéri nagy házát is (a mai Zsótér-házat).²⁷³

Jelképesnek is tekinthetjük ezt a tulajdonoscserét: A városlakó nemes polgári vállalkozásának kudarcával szemben az akkori életképes alternatívát a felsővárosi "úri" gazdák modern "tőzsér" mentalitása képviselte. Dercsényi báró szeszgyára 1842-ben fizetésektelemmé vált, minden ingó és ingatlan vagyonát, köztük a város főterén épült szeszgyárat is csőd alá vonták, de a végleges bukást kikerülni nem lehetett.²⁷⁴ Ingatlana egy részének új tulajdonosa, a Zsótér-család ellenben még a századfordulón is több tagjával szerepelt a Virilisek gyűezékén.²⁷⁵

Egy 1850-ben készült felmérés szerint a szegedi hajó tulajdonosok leggazdagabb képviselői közé tartoztak: Zsótér János, Zsótér Feren, ifj Zsótér Ferenc, Zsótér András, Koppasz Mihály, Tóth József, Bulik Márton, Ábrahám J. és Weiner Móric.²⁷⁶ E lista alapján joggal gondolhatná az ember,

hogy a szegedi hajófuvarozás gyakorlatilag a Zsótér-"klán" kezében volt. Legtöbb hajóval kétségtelenül ők rendelkeztek (pl. az alapító Zsótér János egyedül több mint 100 hajót mondhatott magáénak), de tekintélyes vagyont "hajózott" össze a Kopasz és az Ábrahám család is.

Mindenesetre a század közepén Szegeden még főként azok számítottak gazdag, vagyonos polgárnak, akik a mezőgazdasági terményeket kereskedő tőkével transzformálták, s bár jelen voltak egyes kivételesen gazdag zsidó kereskedők, a piacot döntően Felsőváros uralta. Legendák keringtek arról, hogy milyen nagy pénzkeresetű hajósok, halászok, molnárok gazdálkodtak ebben a városrészben.²⁷⁷ Az emberek gazdagságának külső vetülete, hogy itt működött Szegeden belül a legtöbb kocsmá.

Fontos e tekintetben az a tanácsi határozat, mely 1851-ben még az 1846/47. évi adókivetés tételei szerint járt el a jövedelmek lefözlözésében, de már kilátásba helyezte új adókulcsok elkészítését is.²⁷⁸ Az ennek tanulmányozására kirendelt választmány ugyanis jelezte, hogy "azon kereskedők, kalmárok, gyárosok és mesterembereknél, akik vagyoni helyzetében változás történt" célszerű lenne újabb osztályozást készíteni.

Mozgásban volt tehát a társadalom, a rendi körszakban kialakult teherviselési kvótákat hamar időszerűtlenné tette a sokszínűbb gazdasági tevékenység, s a jövedelemfor-

rások változó vagyonteremtő képessége. Természetesen sokkal több volt a szegény ember, még 1856-ban is zsellérek tömegéről tudósít a forrás, akik vagyonnélküliek, kézimunkával napszámra járva keresték élelmüket.²⁷⁹ Ők a polgárosodás anyagi kárvallottjai, a közterhekbeni osztozás kötelessége alól szociális indítékú felmentésben, illetve könnyítésben részesülhettek.

Szeged társadalomtörténetének izgalmas fordulata következett be a hatvanas évektől, mely az árvíz utáni rekonstrukció idején teljesedett ki. Jelenlegi tudásunk, ismert forrásanyagunk nem teszi lehetővé, hogy e jelentős változás több szempontú megközelítésből felismerhető, pontos okát adjuk, de a jelenség egyszerű leírásán túl, magyarázattal is szolgálunk a vonatkozó forrásanyag tanulságai alapján. Miről van szó? Arról, hogy az imént felvázolt polgárosodás autochton városi hordozói kiestek a gazdaságot, társadalmat megújító modernizációs táborból, a polgári Szeged végleges arculatának megteremtésében már nem a reformkori indíttatásnak megfelelően vettek részt, illetve egy jelentős részük egyáltalán nem vett részt benne. Részben megszűnt a hajóépítést és hajószállítást indukáló igény a gabona és sószállítás technikai feltételeinek változásával. Bár a közvélekedés Szegedet még a századfordulón is az ország első számú folyamhajózási hajóépítő telepének tartotta, a gőzhajózás és vasút támasztotta konkurrenciát piaci eszközökkel nem tudta kivédeni.²⁸⁰

A gőzhajók uszályai, s a gyors vasúti vagonok kiszorították az ekkor már csak kézműves bravúrokra kész hajóépítést.

A változás egyik - nem a legjelentősebb - oka technikai természetű: a fuvaroztatók fokozatosan szegődtek a tiszai hajóktól a gőzösökhöz.²⁰¹ Ezzel egy olyan versenyhelyzet teremtdött, amivel a csak "pénzsóvár" tőzsér szellem nem tudott mit kezdeni. Sajnos, nemcsak a bögőshajóknak fellegzett be, de egy egész rátelepült szakmának, a szuperságnak is. Kiderült, hogy a rendi körülmények között született piaci tevékenység, magas mesterségbeli tudást igénylő szakmák belső értékeinek változatlan demonstrálása már elégtelen a szabad verseny korában. Olyasmit kellett akarni, céltudatos tevékenységgel keresztül vinni, amire a relatíve szűk és védett piac világában nem kényszerült e gazdaréteg, amikor üzleti ambícióinak helyességét a gazdaság visszaigazolta. Ezzel szemben a polgári világ folyamatos bizonyítási kényszerét visszautasítva, elhagyta a versenytér. Ennek következtében egyfajta rétegváltás történt, elsősorban a vagyoneleszlás területén.

Kulinyi taxatív felsorolásából is kitűnik, hogy a haladás 19. századi indikátorai (gyárak, paloták, gépek, malmok, magánintézmények) zömében idegen tőke és bevándorolt elem hirtelen emelkedést előidéző alkotásai.²⁰² Mégsem állíthatjuk, hogy Szeged nagy áron vásárolta meg a haladást, mert a bekövetkeztéhez való óvatos helyi hozzájárulás nem negligálhatja a rusztikus jelleg eltüntetéséből származó civilizációs előnyöket. Sokan úgy vélték,

hogy a polgári kényelmet drága pénzért biztosították, hogy ti. törzsökös szegedi társadalmi csoportok vagyonát emésztette az fel, s hogy éppen ezért a "leggazdagabb alföldi város" elnevezés legfeljebb csak gúnyként viselheto.²⁰³

Kétségtelen, egykori vagyonos hajósgazdák látványos gazdasági kudarcot, s ezzel összefüggésben társadalmi süllyedést szenvedtek el. Ellenben más csoportok, főként az új vállalkozók, az egyre izmosodó, szabad értelmiségi osztály éppen akkor kapaszkodtak meg. A látszat azonban becsapta az embereket: úgy érezték, hogy a régi, híres kereskedő családokkal együtt maga a lakosság is elszegényedett, s a "hajdan dúsgazdag Szegeden" csak kevesen igazán gazdagok, népének nagy része - "kivéve a nagy számú izraelitákat és néhány idegent" - szegény.

Csak hogy Szeged hajdan sem lehetett "dúsgazdag", mert nem minősíthetünk általánosan így egy városi társadalmat. Pszichológiai törvény, hogy ugyanaz a nyomorúság a tudat magasabb szintjén, vagy fejlettebb társadalmi mintákhoz hasonlítva, elviselhetetlenebb.

A polgári átalakulást sokan társadalmi kudarcként élték meg. Nem biztos, hogy abszolút értelemben lettek szegényebbek a korábbi viszonyokhoz képest, de kevesek kirívó gazdagsága a szegénységet még nyomorultabbul tünette fel. A gazdaságilag peremhelyzetű emberek, a lecsúszott egzisztenciák nyomorúsága a szabad polgári vállalkozás tagadhatatlan kísérőjelensége volt.

A vagyonátrendeződés kezdete összefüggött azzal, hogy a tradicionális társadalmi csoportok Szeged ipargaz-

dasági adottságait - centrum helyzet, elosztó-továbbító kereskedelem - nem tudták teljesen kihasználni a szabad vállalkozás feltételei között.

Egy részük a gazdasági tevékenység "műfaji" átcsoportosításával válaszolt a kor kihívásaira: vagyonát, pénzét kivonta a közvetlen termelésből és bankokba helyezte, vagy a részvénytőkét gyarapította. Másik csoportjuk pedig elavult vállalkozásaik versenyképtelensége miatt tönkrement. Azok, akik a város természetes gazdasági képességénél piaci körülmények között hasznosították, jórészt nem szegediek voltak, hanem bevándorolt zsidók, németek. Jól járt azonban velük Szeged, még akkor is, ha a helyi közvélemény kasztszerű elkülönülésüket, status in statu természetüket nem szenvedhette, s ha fölhalmozott kincseikről úgy érezte, hogy azok "önzésük szabta szűk korlátaik között" hevernek, ahelyett, hogy a közjót szolgálnák.²⁰⁴ Ti. hamarosan olyan iparágak települtek Szegedre, melyek korábbi helyi próbálkozások ellenére sem tudtak gyökeret verni (pl. szalámigyártás), arról nem is beszélve, hogy az "új gazdagok" Szegedet összeköttetésbe hozták a nagyvilággal, egy megbízhatóan működő kereskedelmi lánc fontos szemévé vették.

Tehát az elitcsere nem egyszerűen pénz kérdése volt. Persze a vállalkozásokhoz elsősorban tőke kellett, de az nem lett volna elegendő a sikeres talponmaradáshoz piaci ismeretek, működő kapcsolatok, egy újfajta magatartás (racionális üzleti stratégia, takarékoskodás stb.) nélkül.

éreztek a szegedi termelő, hogy a monopolhelyzet piacellenes és árdrágító tényező. Ezért tudott a gőzmalom árat szabni a piacon forgalomba hozott gabonának, ezért voltak a gabona egyedárusok egyetlen vevői a terményeknek, mely ellen csak egy hathatós piaci konkurencia segíthetett.²⁸⁵ Addig amíg a szegedi termelők helyükbe várták a külföldi vevőt, a sokkal mozgékonyabb zsidó kereskedő megismerte a honi áruk különböző nagykereskedelmi lerakatait.

Néhányan tudatában voltak a társadalmi váltás e pusztán anyagi összefüggéseivel. Példaként hozták fel "a köztük élő szorgos népfajt, a zsidókat, kik gyermekeiket legelőször a kereskedői és pénzforgatáshoz szükséges számadás, írás és olvasásba vezetik be, utána meg elküldik őket a világba."²⁸⁶ Sokakban élt az a képzelet, hogy ez a fajta mentalitás, nevelési modell és számítási gyakorlat ügyességgel és éberséggel párosulva az ilyenekkel nem rendelkezők önhibájából élt.²⁸⁷ Ez persze csak részben igaz, főként annyiban, amennyiben a keresztény családok gyermekeinek gyermekeinek karrierjét továbbra is a szülők "önmesterségének" átörökítése határozta meg, kizárva a szabad pályák felé történt orientálódáson alapuló mobilizációt. Házassági statisztikai adatokkal más helyen bizonyítjuk fenti állításunkat. Ugyancsak máshol fogjuk részleteiben kifejteni azt, hogy vannak pozitív ellenpéldák, amikor hosszas tanulás után, tudományos pályán keresték boldogulásukat a módosabb parasztgazdák fiai.

Az elitváltás anyagi eredőit jól példázza a társadalmi jótékonyossággal összefüggő improduktív kiadások foglalkozás- és rétegháttere. 1892-ben Zsótér Andor a helybeli illetősé-
gű szegény és munkaképtelen hajósok és halászok részére 2.000 Ft-os alapítványt tett, de mellette elsősorban a gaz-
daság új "sikerlovagjai" voltak készek komolyabb társadalmi
áldozatvállalásra.²⁸⁸ Holtzer Jakab 4.000 Koronás alapít-
ványt tett elszegényedett kereskedők javára, Lichtenberger
Mór 2.000 Koronát szegény tanulók támogatására, Rózsa Izsó
10.000 Koronát nevelési célokra.²⁸⁹

Szeged reformkori polgárai fiaikat szívesen tanították
papnak, tanítónak, jurátusnak. Czímer Károly szerint fő-
ként gazdag kereskedők, és tisztos honoráciorok adták fiait
kat bölcsész pályára, mert abból s akkor jól meg lehetett
élni. Valóban, közülük kerültek ki a városháza ismert
(Wöber György, Réh János, Rengey Ferdinánd) főtisztviselői.

Volt tehát minta a vagyon műveltségi tőkévé konvertálá-
sára, amivel a polgári korban szép számmal éltek meggazdago-
dott parasztok, de főként zsidó polgárok.

Mindkét választás összefüggött az úri-polgári ellentétpár
átértékelésével. Látva a vagyon, gazdagság presztizsteremtő képes-
ségét, tudomásul kellett venni, hogy az úriasság önmagában alig
teszi boldoggá az embereket, mert az úrias külső legtöbbször
már nem az úré. A rekonstrukció utáni pezsgő élet markánsan üz-
leti szempontjai az ingadozókkal is megértették, hogy az új

világban az az úr, akinek pénze van, s a szegény, bár járhat úri öltönyben, burkolva mindig szolga marad.

Pénz és vagyonszerzés lett a társadalmi elmozdulás igazi alapja, de ennek az elvnek olyan közegben kellett híveket szereznie, ahol a földműves osztály viszolygott minden újítástól, féltékeny volt az urakra, és saját próbálkozásainak sikertelenségét hajlandó áthárítani rájuk.²⁹⁰

Sajnos, a mezőgazdaságból élő népesség kettős hátránnyal kellett, hogy szembenézzon egyéni boldogulása során. 1./ a föld művelésének adott módja mellett lehetetlen meggazdagodni, 2./ családi életének patriarchalis keretei megmerevedtek, annak minden társadalmi következményeivel (hogy földjét a nyakán élő fiaival szántja, veti, s nincs lehetőség egy egészséges családciklus kialakítására).

Más feltételek befolyásolták az iparos társadalom felemelkedését. Üzemek korszerűtlensége és az állandósult pénzhiány miatt néhányan képtelenek voltak megfelelni a tömegcikkek iránt mutatkozó igény kielégítésének. De a gyáripár, a tőkés gazdaság szükségletei a kézműipart űzők számára új megkapaszkodási lehetőséget kínált. Jónéhány kézműves középzemmé tudta fejleszteni vállalatát (Bakay Nándor, Hadács János, Eichinger Károly), akik résztvettek az ipar szerkezeti átalakításában és polgári vállalkozói elvek szerint vezették üzemeiket. Óvatosabban viselkedett az iparosok egy másik csoportja, mely vagyonát nem kockáztatta ipari vállalkozásokban, hanem bankba fektetve élte a járadékosok kényelmes életét (Lemle Miklós, Kiefer

Mihály). Tehát kerültek ki emberek igazi vállalkozói tulajdonságokkal a kézművesekből is, de nem volt ismeretlen az a típus sem, mely szinte önérdék-ellenesen hanyagolta saját jóléte előmozdításáért tett fáradozását.²⁹¹

A dualizmus korában így csak részben igaz Jenőfy Éva megállapítása, aki a szegedi iparost "erőltetett teremtménynek" tartotta, akinek hajlama, szíve inkább szőlősbirtokához vonzódott, semmint a mindennapos kézműves tevékenységhez.²⁹²

Az egyéni gazdagodás és társadalmi előbbrejutás objektív feltételeinek megváltozása nem mindig járt adekvát cselekvési módok kidolgozásával. Burger Zsigmond özvegyének a Szegedi Híradó tulajdonosának reagálását a gazdasági környezet versenyelvű megváltoztatására tipikus védekező magatartásnak foghatjuk fel. Történt ugyanis, hogy a tanács egyik határozatában kimondta: a városi hirdetések 1880-tól a jutányosabban hirdető Szegedi Naplóban tesszék közzé, mely ellen az eddigi kedvezményezett, Burger Zsigmondné tiltakozott anélkül, hogy kedvezőbb ajánlattal lépett volna elő.²⁹³

Egy másik tanácsi ülés az árvíz utáni gazdasági felpezsdülés áldásos anyagi vonatkozásaival, hátrányt teremtő társadalmi hatásaival is foglalkozott.²⁹⁴ 1880-ban 6-7 millió Ft. készpénz volt forgalomban, ami egy hasonló adottságú város fizetőeszköz mennyiségét kétszeresen múlta felül. Ezek nagyrésze az építkezésekhez kellett, ugyanis csak abban az évben 400 épület készült el. Jellemző a rekonstrukció szociális hangsúlya, hogy először a lakáscélú bérpalotákat, házakat húzták fel. 10.000 Ft-ban állapí-

tották meg azt a limitet, amíg még lehetett segélyt igényelni az építkezésekhez. Aki ezt a határt vagyonával átlépte, nem részesülhetett építési segélyben.

Sikerült így viszonylag teljesíthető szinten tartani az egzisztencia teremtés költségeit, s az egyébként is kedvezően zárult aratási szezon párosulva az újjáépítés támasztotta munkaerőkereslet következtében fellépő vásárlóerővel, egyedülálló költsékezési hullámhoz vezetett. Költött a nép bútorra, ruhára, új felszerelésekre, ami nem volt hiba, főként a termelő célú beruházásokat kell hasznosnak tartanunk. A hiba az volt, hogy a tényleges hiányok pótlásának szükséglete és a fedezésükre szolgáló anyagi eszközök egyensúlya egy bizonyos határon túl megbomlott. A racionális polgár fogyasztási igényeinek folyamatos kielégítését összekötötte adósságainak törlesztésével, míg a főként alsóvárosi gazdák, belvárosi értelmiségiek, a munkaerőt jól honoráló szakmák munkásai jövedelmüknél többet költöttek, s így adósság lett a vége. Wagner György törvényhatósági tag azon ügyben interpellált a tanácshoz, hogy Szeged külterületi szórakozóhelyein miért emelték meg a tánchelypénzt. A válasz szerint erre azért volt szükség, mert a külső területek munkássága a tervezettnél lényegesen többet fogyaszt szeszes italokból, s a forgalom nagyságához képest elenyészően csekély a bór, sör, pálinka mérési engedélyek ára.²⁹⁵ Az italszenvedélyből eredő extra üzleti hasznot illeték kiróvásával (tánchelypénz) csapotta meg a városi tanács.

E fogyasztáscentrikus, s időnként túlméretezett köl-
tekezés szükségszerű következménye volt, hogy a módosnak
hitt polgári társadalom 1883-ra tetemes adóhátralékot hal-
mozott fel. Furcsa ellentmondása Szeged gyors polgárosodá-
sának, hogy a keresetforrások és jó termés szempontjából
kiemelkedő 1882. év egyszersmind az elképzelhetetlen ma-
gasságba szökött befizetetlen kö zadók éve lett²⁹⁶

Brüll Frigyes adófelügyelő megállapította, hogy a
hátralékos kö zadomány évről- évre nőtt, s ennek oka nem az
elszegényedés vagy a terhekkal nem arányos jövedelmi és va-
gyoni viszonyok, hanem a hiányos kötelelességtudásra vissza-
vezethető rossz adófizetői morál, illetve a hatósági vég-
rehajtás erélytelensége. Mivel az adókielés állami és váro-
si károkat okoz, ott közérdeket sértett, elrendelte a tar-
tozásnak megfelelő zálogtárgyak lefoglalását és elárverezé-
sét. Külön érdekessége az esetnek, hogy a hátralékok besze-
désére vonatkozó javaslat Közigazgatási Bizottsági előter-
jesztője az immár nemesi címmel rendelkező Vásárhelyi Ró-
zsa Izsó volt.

Sajnos, a Közigazgatási Bizottság nem a történész
"igényei" szerint csoportosította a nem-adózókat, ugyan-
is nem névsort állított össze foglalkozás és jövedelemki-
mutatással, hanem megállapította azok körét, akik fizeté-
si vonakodása egy közös okra vezethető vissza.²⁹⁷

Eszerint tipikus adót nem-fizetők:

1) a szegedi jövedelmük utáni megadóztatott, de más községben élők,

2.) a korábbi hátralékukat maguk előtt görgető szegedi polgárok,

3.) a város, mint erkölcsi testület, mely vízkárok címén adóelengedést kért.

Ebből nem tudhatjuk meg, hogy van-e valamilyen szociális jellemzője, rétegekhez köthető specifikuma az adómegtagadásnak. De egy Rózsa Izsó által készült jelentés konkrétan megnevezte a napszámosok és munkások elmaradt közterheinek nagyságát, mely 33.795 Ft-ra rugott.²⁹⁸ Ez megerősíti részben a munkaerő drágaságáról és a presztizsszempontról költségek összefüggéseiről tett korábbi kijelentésünket, másrészt a formálódó polgári társadalom elemi közigazgatási hiányaira utal, melyben a munkavállalók egy csoportja "eltűnhetett" a hatóság szeméi előtt, lakásai ki nem mutathatók, személyazonosságuk ki nem deríthető voltak.

1882-ben 6.228 esetben - a keresők 12 %-a - tűztek árverést, azaz harmadfokú adóvégrehajtást, de egy esetben sem kellett fogatosítani, mert a vagyonelkobzással fenyegetett személyek mindegyike fizetett.²⁹⁹

Ami a város "gazdagságát" illeti, nos az mindig elmaradt a city közműigényeinek optimális szintjétől, de az infrastruktúrával kapcsolatos polgári alapszükségleteket, közfenntartó funkciókat kielégítette, sőt azt - a társadalom és termelés változásának egyéb mutatóiból láthatjuk - szakszerűen működtette.

Sajátosan igazolta ezt vissza a városi civilizáció terjedési vonala. Szeged XVIII. századi terjeszkedése még szó szerinti fizikai falakba ütközött, nevezetesen a várfalakba.³⁰⁰ A 19. század végére megfordult a helyzet: a polgári Szeged terjeszkedésének csak saját ereje szabhatt gátat. Azt is mondhatnánk, Szeged fizikai értelemben addig város, ameddig közművei terjednek.

Ha csak az infrastruktúra átalakulását nézzük, úgy tűnik Szeged a gazdag polgárok városa volt. De ez csalóka, mert a városi külső jórészt központi támogatásból válósult meg. Ugyanakkor a modern városképzés társadalmi alapjai (városi igényű és keresetű foglalkozási csoportok felduzzadása) az újjáépítéssel párhuzamosan erősödtek meg. Az őstermeléshez kötődő alsóvárosi nép példája mutatja, hogy a mezőgazdasági foglalkozás az extenzív településnek kedvez.³⁰¹ Ezért az itteni lakosság sok esetben az adóhatóságok előtt is rejtve maradt, miközben jövedelme nagyságrenddel elmaradt a városi polgárétól.

A virilis jegyzékekből ez is jól nyomon követhető folyamat: hisz a legtöbb adót fizetők között – számarányához mérten – szerényebben van képviselve a gazdatársadalom. Ugyanakkor előkelő helyen szerepeltek az új elit képviselői, akik kereskedői, később ipari tevékenységükkel alapították meg gazdagságukat. Kiss Dávid, Wodianer Fülöp, Eisenstädter Lukács és a többiek működési területe már nem a hagyományos városmag (Palánk, Oskola u.), hanem a Piac (Kárász u., Széchenyi tér) volt. E modern üzleti élet eredménye, hogy az árvíz utáni rendezés "hivatalosan" is a Piacot ismerte el a város új szívének a feudá-

lis centrummal szemben.³⁰² S ennek lett eredménye, hogy a nagy vagyonok tulajdonosai között - az első évektől eltekintve - a mobil tőke embereit találjuk. Őket sem egyformán preferálta a terebélyesedő polgári gazdaság. Az adóösszegekből kiolvasható gazdasági helyzetváltozás már a polgári társadalom vagyoni egyenlőtlenségét mutatja. Ennek segítségével a bizonyíthatóan magas jövedelemmel rendelkezők belső mozgását, egymáshoz viszonyított helyzetváltozásait regisztráljuk. A virilizmus lényegében sajátos vagyoni érdekeltség, pontosabban az állami adótárgyként felvett vagyon - kimutatott vagy bevallott jövedelem - érdekeltségének képviselője, jogi eszközökkel biztosított politikai befolyás. Ezt a nyers materiális szemléletet azzal enyhíti az 1870. XLII.tc., illetve az 1871. XVIII. tc., hogy az intelligenciának, a tudományos képzettséggel bíróknak és az ipari-kereskedelmi kiválóságoknak (kamarai tagoknak) az adóját kétszeresen számították be. Ezt azonban külön kérni kellett, - de az még így is a szellemi és gazdasági elit virilis jogon szerezhető - közgyűlési tagságát segítette elő.

Rendesen az állami adóhivatal készítette el a legtöbb adót fizetők névsorát, mely természetesen lényegesen több nevet tartalmazott mint amennyi virilis jogon választás nélkül a városi közgyűlésbe kerülhetett. Az összeállítás nélkül a városi közgyűlésbe kerülhetett. Az összeállítás a főjegyzői hivatalban "szentesítették", ahol egyébként közszemlére bocsátották egy-egy összeírás után a szavazópolgárok listáját. Ellene fellebbezéssel élhetett a polgár, de a virilis jegyzék megállapítása ellen nem volt apelláta. 1910-ben a legtöbb adót fizetők név-

jegyzéke 370 nevet tartalmazott, de közülük csak 142 fő lett virilista.³⁰³ A különbség abból adódott, hogy a városi népességhez méretezett önkormányzati rendszerben 284 tagú törvényhatósági bizottságot lehetett alakítani. Ennek fele - azaz 142 fő - juthatott be virilis jogon a képviselő testületbe. Hogy végül is ki lesz az a 142 személy, azt a már említett főjegyzői javaslat alapján a közgyűlés igazoló választmánya határozta meg. Volt amikor ennél többen foglaltak helyet a törvényhatósági bizottságban. A Belügyminisztérium 1891. évi rendelete új választókörzetek létesítését írta elő. Ennek értelmében Szeged közgyűlési tagjainak létszáma 340 főre ugrott 1893. januártól 85.000 lakos után. Itt tehát a feles részarány azt jelentette, hogy 170 virilis és 170 képviselő kerülhetett a választóközönség választottjaiból a város "törvényhozásába".³⁰⁴ De még ez a hivatalos előterjesztés is törvényhatósági jóváhagyásra szorult.³⁰⁵ Előfordulhatott ugyanis olyan eset, hogy a gazdagnak és jó adófizetőnek ismert személy utólag vallotta be: sem írni - sem olvasni nem tud. Ez pedig az érvényes rendelkezések szerint kizárta a választhatósági jogosultságot, s így törölni kellett a beterjesztett névjegyzékből.³⁰⁶ Gyakori problémának számított az adószolgáltatás anyagi alapjainak értelmezése. Wagner Sándor szegedi kereskedő pl. azt sérelmezte, hogy őt az adókönyvben feltüntetett 329 Ft. éves adója ellenére sem vették fel a virilis listára, holott ez az összeg 1884-ben jó közepesnek

számított a (közzétett) nyilvánosságra hozott tételek között. Igen ám, de Wagner Sándor az említett adófőkönyvben nem a tiszta saját jövedelemmel szerepelt, hanem csak mint Wagner Valpurga örököse. Később eldöntendő kérdés, hogy a kereskedő hányad részben örököse Wagner Valpurga hagyatékának.³⁰⁷

Következő táblázatunk értelemszerűen csak a leggazdagabb szegedi polgárok gazdasági helyzetének változásait regisztrálja. Nem sokat árul el az egész társadalom belső szerkezeti módosításairól, sőt alkalmatlan a polgárság egészében bekövetkezett vagyoni eltolódások érzékeltetésére, de az eliten belüli gazdasági mozgásokat jól szemlélteti.

Az első 1870-ben készült névsor még hagyományos ranglistát tükröz, amennyiben az ingatlan vagyon és nemesi cím (1102 Ft) (Kárász Dezső) még mindig a legjövedelmezőbbnek számított. Horgosi birtoka és kastélya, előző állása (csongrádi főispán), továbbá éltette a Felvidékről hozott nemesi hagyományt, melynek jövedelmezőségét egyrésztől magas közigazgatási státusza után járó fizetés, illetve a családi birtok bérbeadása jelentette.³⁰⁹

Zsótér Andor képviselte a felemelkedett bennszülött szegedi vállalkozó típusát. Családja egész Szegeden ismert volt, Alsóvárosról származtak, Felsővároson

	1870 év		1873 év		1882 év		1884 év		1910 év	
	N é v	Ft.	N é v	Ft.	N é v	Ft.	N é v	Ft.	N é v	Kr.
1	Kárász Benő	1102	Zsótér Andor	1903	Eisenstadter N.	3597	Kiss Dávid	3612	Wagner Gusztáv	15466
2	Zsótér Andor	1098	Ifj. Felmayér Antal	1317	Zsótér Andor	1833	Wagner F.A.	1941	Back Bernát	13068
3	Id. Felmayér A.	1060	Kárász Benő	1144	Kárász Géza	1365	Zsótér Andor	1507	Winkler Mór	8915
4	Eisenstadter A.	1011	Lefter Mihály	785	Wagner F.A.	1323	Eisenstadter N.	1093	Tóth Péter	8531
5	Holzer Salamon	899	Id. Pfann József	711	Milkó Sámuel	1012	Eisenstadter R.	1093	Wagner F. Antal	7866
6	Ifj. Felmayér Antal	880	Götz János	691	Prosznitz Simon	930	Neubauer József	826	Kiss Arnold	6668
7	Bamberger S.	756	Bamberger Samu	667	Neubauer József	854	Tombác Mihály	792	Eisenstadter N.	6578
8	Lefter Mihály	745	Hoffer Károly	591	Tombác Mihály	835	Csorvai Nándor	742	Id. Aigner József	5634
9	Id. Pfann József	697	Csorvai Nándor	531	Kiss Dávid	773	Id. Pfann Jótsef	718	Gróf Árpád dr.	5639
10	Dáni Ferenc	573	Eisenstadter L.	487	Pálffy Ferenc	694	Löwy István	682	Winkler Bernát	4457
11	Grün János	567	Reitzer Jakab	468	Csorvai Nándor	683	Ifj. Aigner József	679	Winkler József	4457
12	Mayer Ferdinánd	499	Rieger Mihály	456	Holtzer Jakab	669	Varga László	668	Víg Sándor	4353
13	Rieger Mihály	465	Benke József	453	Balogh János	638	Herczl Fülöp	662	Holtzer Dániel	4301
14	Benke József	423	Mayer Ferdinánd	448	Szűts Ferenc	629	Holtzer Jakab	656	Gál Kálmán	4087
15	Eisenstadter L.	421	Prosznitz Simon	443	Újvári István	606	Kalmár Imre	619	Rósa Izsó	3769

gazdagodtak meg, társadalmi presztizsét a Palánkban alapozta meg. Magas adója (1098 Ft) jó hajószállítási vállalkozásának sikerét dicsérte, de társadalmi megbecsülésénél sokkal nyomott latba, hogy szatymazi szőlő- és szegedi földbirtokos volt, amit háztulajdonosi joga egészített ki. Igaz, mikor úri státuszát nemesi rangra emelésével 1892-ben hivatalosan is elismerték, már nem őrizhette meg 1874-ben és 1890-ben kivívott adófizetői rangelsőségét.³¹⁰

Az ingó vagyon jelesebb képviselői közé tartozott a két Eisenstädter (Antal és Lukács), Holzer Salamon, Bamberger Sámuel, Mayer Ferdinánd és Pfann József. Négy zsidó tagja volt ekkor az első 15 gazdag klubjának, akik mindannyian reformkori kezdeményezésű kereskedelmi vállalkozásokból gazdagodtak meg. Hagyományos jellegű, kézműipari tevékenysége juttatta a magas jövedelműek közé Felmayer Antalt, ezt a német származású kékfestő mestert, akinek fia az egykezi céhes műhelyt 80 fővel dolgozó gőzerő üzemeltetésű gyárrá változtatta az 1870-es években. Ugyancsak virilis fia, az alapító unokája viszont már fűszerkereskedőként tett szert nagyobb jövedelemre.³¹¹

1875-ben lényeges változás következett be az előző évekhez képest, az első három helyezett személye nem változott, pusztán sorrendet cseréltek, Kárász Benő földbirtokos az elsőről a harmadik helyre csúszott, míg a szállító-iparos vállalkozók az élre rugtak. Prosznitz Simon személyében egy másik jelentős zsidó kereskedő család tagja növelte az ingó tőke jelentőségét a leggazdagabbak körén belül. Tradicionális jövedelemforrások uralták még ezt a mezőnyt, hisz a modern

árukereskedelem néhány zsidó képviselőjén kívül jobbára még kézműves - ipari, illetve szállítási vállalkozásból származtak a nagy jövedelmek. Figyelemre méltó viszont, hogy az értelmiségi keresettel rendelkező Lefter Mihály bírósági ülnök egyben földbirtokos, illetve Benke József ügyvéd busai nemesként is ismert. Úgy tűnik, hogy mind a szabad pályaválasztás, mind az úri színezetű közigazgatási szolgálat nemcsak megfért, de valószínűleg meg is követelte az egyidejű birtokosi állást. Maga a földbirtok 1874-ben már csak két személynek biztosított kiegészülésre nem szoruló biztonságos alapjövedelmet: Kárász Benőnek és Csorvai Nándornak.

Másképp áll a helyzet a kisiparosokkal, akik közül 1903-ban - a kamarai jelentés szerint - 1754 rendelkezett képesítéssel, s 632 fizetett minimum 20 K. egyenes adót. Ilyen jövedelmesség mellett érthető, ha kevesen kerültek fel a gazdagok listájára. Főként építészek, asztalosok, lakatosok, tímárok és hentesek voltak abban a helyzetben, hogy az árvizet követő újjáépítést kihasználva javítsanak vagyoni helyzetükön, tradicionális jellegű termelésüket a műhely-technológia keretein belül közép- és nagyipari méretűvé tágítsák ki.³¹² Attól ez még nem vált polgári vállalkozássá, csak a termelés volumene nőtt. Maguk sem bízván az iparos tevékenység folyamatos sikerében, szántóföldi szőlőműveléssel is foglalkoztak, ami még a rendi polgári eszmény örökségeként maradt fenn. A bizonytalan kézműves jövő ellensúlyát sok iparos mester továbbra is a földvagyon felhalmozásában látta, nem pedig a Bakay Nándor köteles, Kovács István kőműves mester példázta ipari vállalkozásban.

1882-1900 között a kereskedelmi tőke végképp kiszorította az első helyről a mezőgazdasági ingatlan és kézműipari tevékenységen alapuló keresetmódok monopóliumát. A változás elég drasztikus volt, hisz 1882-ben Eisenstädter Nándor nem egyszerűen első, hanem közel kétszerannyi adóbefizetést teljesített, mint az őt követő Zsótér Andor.³¹³ Sőt, a következő évben már Wagner Ferenc híres vászonkereskedő is megelőzte Zsótért, míg az első helyen Kiss Dávid, Szeged akkora egyik leggazdagabb terménykereskedője váltotta fel Eisenstädter Nándort az első helyen.³¹⁴ Nemcsak sikeres vállalkozó, de bizalmat élvező bankelnök (Szegedi Kereskedelmi és Iparban) és a város nagyvonalú kölcsönzője az 1876-os árvízveszélykor (90.000).

Másik fontos vállalkozás, hogy a leggazdagabb 15 ember fele (7 fő) immár zsidó polgári vállalkozó, főként kereskedő.³¹⁵ A modern gyáripár még nem tartozott a magas adósszolgálatú foglalkozások közé. Tombácz Mihály ugyanis éppúgy szállítási vállalkozónak számított, mint ahogy Aigner József fűszer-, Wagner Ferenc fehérnemű kereskedésével tűnt ki. Milkó Sámuel és Jakab már a korszerű nagyipari vállalkozóinak számítottak, de jövedelmükből még csak a 16-17. helyre futotta. De a trend már félreismerhetetlen.

1889-ben Ligeti Sámuel malomtulajdonos lesz az első, aki gyári rendszerű termelésének köszönhetően elfoglalhatta helyét a leggazdagabbak között a 8. helyen. Ő azon hat gyártulajdonos egyike, akik a tárgyév 142 virilistája közé be-

jutottak. 1908-ra úgy módosult a legtöbb adót fizetők társadalmi összetétele, hogy akkor már 27 fő tartozott az ipari, 32 a forgalom foglalkozási csoportjába, összesen tehát 59 virilis számított gyáriparból és kereskedelemről élőknek, míg az értelmiségi és szabadfoglalkozású civilek száma 45 volt.³¹⁶ Jól lemérhető ezen a szegedi polgárosodás üteme, hiszen 1910-re a civilek belső összetétele a polgári erők (gyárosok, bankárok, kereskedők, ügyvédek, orvosok) javára változott meg úgy, hogy ők tették ki az összes adózók 2/3-át.³¹⁷

Így jutott be új emberként Lippay György fűrészgyáros, Raichl J. Ferenc építési vállalkozó, dr. Kada Jenő, dr. Ziffer Alfréd, Frank Antal, míg viszont dr. Kelemen Béla, Schwarz Jakab, Tauszig Dávid, Kern Lajos kimaradtak a közgyűlés tagjai közül.

A polgári típusú keresetmódok szegedi térhódítását jól szemlélteti néhány más város idevágó adata: Debrecen a 97 virilisnek kb. 60 %-a, Temesvárott a 75-nek 70 %-a származott polgári körökből.³¹⁸ Ezekből a számokból kitűnik, hogy Szegeden abszolúte és relatív értékek szerint is jobbak voltak a polgári megélhetési mód pozíciói.

Ha megnézzük az 1911-es listát és összevetjük az induló 1871-es listával, azt látjuk, mindössze két név szerepel az első 15 között: az Eisenstädter és a Holtzer családé. De eltűntek az

élvonalból a Kárászok, Felmayerek, Zsótérek és Grünök, helyükbe a dúsgazdag malomtulajdonos Back Bernát, a Winkler gyáriparos-család, a Wagner, Holtzer kereskedő familia, Rósa Izsó ügyvéd, s mintegy a tradicionális megélhetés utolsó mohikánjaként id. Aigner József földbirtokos lépett.

Változtak a jövedelmezőségi arányok is, Kárász Benő még 1102 Ft-tal végzett az első helyen, míg 1911-ben Back Bernátnak ugyanezen hely megszerzéséhez 13068 K-ra volt szüksége, ami - figyelembe véve az 1892-es pénzügyi átalakítást is - hatszoros emelkedés.

A virilis rendszer bár megkülönböztetésen alapul, sokak igazságérzetével ellenkezett, polgárosító hatása nem tagadható. Igaz, egyoldalú értékválasztásra kényszerített: minél nagyobb a jövedelem, annál biztosabb a hatalmi befolyásom, mégis előmozdította a nyereségorientált szemlélet polgárjogra vergődését.

A virilizmus segítségével ugyanakkor kirekesztették a társadalom jó részét a helyi hatalmi csúcsszervből, hisz a liberális hatalomgyakorlat a vagyon képviselőit tekintette elsődlegesen érdekeltnek és képesnek az önkormányzati igazgatásra.

Érdekes Szeged közgyűlésének sajátos megoszlása, hogy ti. a virilisek bizonyíthatóan a kormánybefolyás bázisát testesítették meg, míg a választott képviselők inkább az ellenzékhez tartoztak.

Eközben természetesen előfordulhattak olyan visszasságok is, mint amilyenre Börtsök Ignác hívta fel képviselőtársai figyelmét 1873-ban.³¹⁹ Szerinte a virilis intéz-

mény nem felelt meg céljának, mert olyan személyeket is politikai kvalifikációhoz juttatott, akik csökkentették a törvényhatósági bizottság tekintélyét. Ezért javasolta, hogy a szegedi 420 legtöbb adót fizető maguk közül válassza meg a közgyűlésben részvevő 140 tagot. Tehát a végső kijelölés jogát kivette volna az önkormányzati hatóságok kezéből és társadalmasította volna. Csakhogy a hatóság egy objektív adottság - adónagyság - alapján járt el, kizárva a kapcsolatokon múló személyi kombinációk lehetőségét. Ugyanakkor azzal is védekeztek hivatalos helyen, hogy a közgyűlésnek nincs olyan tagja, aki méltóságát súllyesztené. A szalonképtelenség egyetlen tolerálható okaként az írástudatlanságot jelölte meg a törvény, s ennek Szegeden mindig érvényt szereztek. Ha a közgyűlés méltóságát le lehet mérni a benne helyet foglaló neves, közmegebecsülésnek örvendő értelmiségiek, közéleti személyiségek alapján, Szeged igazán nem panaszkodhat. Általában is feltűnő, hogy milyen sokan szerepeltek benne olyanok, akiknek részvétele adójuk kétszeres beszámításán nyugodott. Ezt a kérést ügyvédi, közjegyzői vagy bírói oklevéllel lehetett igazolni, de Szegeden gyakran fordult elő kamarai tagság, lelkeszi oklevél, tanári, tanítói és tudori diploma, mint a kétszeres adóbeszámítás jogcíme.

1871-ben még csak 25-en, a virilis képviselők 17 %-a számíthatott adójának kétszeres beszámítására. Ugyanez az arány 1882-ben 27 %-ra, 1910-ben közel 50 %-ra módosult.

Szembetűnő a változás mértéke, különösen 1910-ben, amikor gyakorlatilag felerészben értelmi cenzus szolgáltatta a virilis jog gyakorlásának alapját. A hirtelen megugrás egyik oka kétségtelenül a város 1879 után megindult urbanizációja, ami szegényes előzmények után gyors felfutást biztosított.

Szeged értelmiségét a város népességéhez képest csekélynek ítélte 1879-ben a Szegedi Híradó egyik munkatársa.³²⁰ Nemcsak társadalmi súlyát tekintve, de anyagi értelemben is. Nyilván ez is belejátszott az 1871-es virilis lista 17 %-os értelmiségi részarányba.

Pusztán érdekességként néhány név a magas adófizető értelmiségek köréből. 1870-ben Kremminger Antal plébános 185 forinttal az 57., Herzl Fülöp dr. orvos 161 Ft-tal a 72., Singer Mátyás főorvos 135 forinttal a 89. és ifj. Aigner Károly gyógyszerész 124 Ft-tal a 1124. 1882-ben Pálffy Ferenc vetyeháti földbirtokos és zákányi nemes, valamint Szeged polgármestere 694 forinttal a 10., Babarczy József ügyvéd 357 Ft-tal a 37., Singer Mátyás 311 Ft-tal feljött a 45. helyre, Pillich Kálmán ügyvéd 229 Ft-tal a 82., Reizner János könyvtár-igazgató 219 Ft-tal a 87. Megjegyezzük, hogy két évvel később Pillich Kálmán 309 Ft-tal előre rukkolt a 62. helyre, úgyszintén a 10.-re vergődte fel magát ifj. Aigner József, míg Reizner János a maga 176 Ft-jával visszacsúszott a 140. helyre. 1910-ben Gróf Árpád és Rózsa Izsó ügyvédek tartoztak az élbolyhoz 5639, illetve 3769 forinttal. De a virilisek közé tartozott ekkor többek között dr. Goldschmidt György, dr. Biedl Samu, Barcsai Károly, Brauswetter Ottó, dr. Ivánkovits Sándor, Weiner Miksa dr. Nyilasy Pál, dr. Lázár György.

Ennek ellenére a virilis intézmény továbbra is alkalmi támadások céltáblája maradt, mert egyrészt a demokratikus érület nem tudott vele megbarátkozni, másrészt pedig néhanem látták általa lehetségesnek "a közügyek iránti érdeklődésre és munkálásra szükséges tagok" kiválasztását. Úgy gondolták az "értelem és vagyon osztályosainak" politikai befolyását nekik maguknak kell megszerezniük, önmaguk által teljesítendő választás útján.³²¹ De erre sem akkor, sem később nem adott lehetőséget a törvény.

A gazdagok társadalmáról a virilis jegyzetek alapján alkotott kép azonban csak részleges lehet. Hiányoznak róla a jólét egyéb attribútumaival jeleskedő személyek (módos gazdák, biztos jövedelmű közzolgálati alkalmazottak, saját házzal rendelkező mesteremberek, az adócsalást bekalkuláló vállalkozók) és azok a "mágnások", akik nem vagyonuk, hanem választás okán jutottak be a közgyűlésbe. Utóbbiak érezték annak fontosságát, hogy a közvélemény inkább elfogadja a politikai közszereplés törvényes alapjának a választásokon megnyilvánuló bizalmi tőkét, mint az adóhivatalba befolyt pénztőkét. Lichtenberger Mór és Weisz Jakab gazdag kereskedők azonnal lemondtak Csongrád vármegye Köztörvényhatósági Bizottságának tagságáról, mikor hasonló jogosultságot szereztek, de választáson a szegedi közgyűlésbe.³²²

Hasonló lépésre szánta rá magát Polczner Jenő ügyvéd, Wagner Károly kereskedő, Lemle Miklós kalapos, mikor 1887-ben lemondtak virilis címen nyert bizottsági tagságukról, s a választás által nyert megbízást fogadták el. Ilyenkor a megüre-

sedett helyekre a sorrend értelmében neveztek ki új tagokat, 1887-ben többek között Lillin Lajos kereskedőt, Déry Edét, az egykori Deutsch-kereskedőcég örökösét és Felmayer Jánost.³²³

A virilis jegyzékek arról tanúskodnak, hogy igen nagy a mozgás a jövedelemképesség alakulása terén. Mindig akadtak olyanok, akik megbuktak, s kiváltak a listáról, illetve egyre újabbak kerültek rá. Összességében azonban elmondható, hogy a körből kimaradók, ill. a bekerülők közötti váltás lényegesen kisebb mértékű volt, a listán belüli helycserék arányánál.

Ugyanakkor azt is számításba kell venni, hogy Szegeden pl. 1910-ben mintegy 12.000 adózót írtak össze, akik összesen 1,300.000 K. adót fizettek. A virilis névjegyzék ennél lényegesen szűkebb körben nyújtott lehetőséget a vagyonelosztódás vizsgálatára. Az a 370 ember, aki Szegeden a legtöbb adót fizette, az 1,300.000 Koronából 400.000-t teljesített, vagyis az összádózás 40 %-át. Formálisan ebből az következik, hogy a városi vagyon harmadrésze 500 család kezébe összpontosult, mivel a 370 adótétel 500 család között oszlott meg. Mivel ez csak egy - ha nem is lényegtelen - összetevője az egyén vagyonállományának, végleges megállapításokat nem fogalmazhatunk meg.

Legnagyobb adózók a Winkler-testvérek voltak (13.322 K), de itt az adóösszeg többfelé oszlott. Egyénileg Bach Bernát fizette a legtöbb adót (13.008 K.). A háztulajdonosok közül a Wagner, Kiss és Holtzer családok vezettek, de a köznyelv "házbárók"-nak titulálta a Lengyel; Aigner-; Gál-; Deutsch-; és Fried családokat is.³²⁴ Persze a háztulajdonosság nemcsak

jövedelemforrás - bérbeadás útján -, de különleges vagyoni állapot is. A kimutatott 370 adózó közül csak húsznak nem volt saját háza, így a virilizsek túlnyomó többsége egyben háztulajdonos is.

Földbirtokos aránylag kevesebb szerepelt a listán, mint pl. 1882-ben. Feltűnő, hogy a városon kívül alig volt az embereknek földbirtokuk. Vetró Lajos felsőtanyai gazda a legnagyobb földadózó 1922 Koronával, s mellette Lichtenberger Gyula, Egresi Péter, Vass András, Csorvay János, Kátai Sándor, Kovács István, Sávai János, Csányi János, Juhász István, Pap István, Felmayer János, Bokor Károly, Polgár László és Vass Ferenc számítottak a nagyobb birtokosok közé. Valamennyien belterületi szegediek, tanyai nagy adózó a Vetró és a Pap családon kívül nem akadt.

Kereskedők esetében inkább az az érdekes, hogy megugrott a sörkereskedők adója, ami nyilván az emelkedő sörfogyasztás polgári szokásával volt összefüggésben.

Az ügyvédek rangsorát Gróf Árpád (2818 K.) és Rósa Izsó (1884 K.) vezették, utánuk Cserő Ede (1755 K.), Szívessy Lehel (1019 K.), Balassa Ármin (936 K.) és Végvári Ferenc (810 K.) következett.

Orvosok közül Kovács József (1736 K.) és Goldschmidt György (1448 K.) fizettek a legtöbbet.

Három mérnök is a nagyadózók közé került: Lichtenberger Gyula (1808 K.), Ligeti Béla (1426 K.) és Járai Sándor (912 K.). De vagyonukat mindhárman vállalkozói tevékenységből nyerték, Lichtenberger Gyula malomtulajdonos, Ligeti Béla építési vállalkozó, Járai Sándor sertéshizla ló volt. Esetükben tehát

a kétszeresen beszámított összeg nem annyira értelmiségi kereset, mint inkább vállalkozói haszon.

A városi tisztviselők közül Szűcs József rendőrkapitány 2200, Tóth Mihály aljegyző 874, Temesvári Márton főpénztári ellenőr 769, Rusz Gusztáv kórházi főorvos 757, Lázár György polgármester 533, Andrassy Ferenc kerületi orvos 372 Korona adót fizetett. Hasonló nagyságban adóztak az állami tisztviselők is, így pl. Kray István táblaelnök 1054, Vén András tanácselnök 810, Frayber Vince királyi főügyész és Veres Károly kúriai bíró 553-553 Koronát fizettek.

Ehhez képest alacsonyabb javadalmazásúak voltak a tanárok: Lippay György 342, Kiss Lajos 325 K. adóterhet viselt.

Még szembetűnőbb a különbség, ha a magántisztviselők adóját vesszük alapul. Ugyanis Lövész Antal 1917 K. adót teljesített, jóllehet neki több háza is volt. Ténylegesen a fizetése után Wimmer Fülöp, jövedelme szerint pedig Meskó Antal fizette a legnagyobb adót közülük. Negatív szenzációja e kimutatásnak, hogy újságíró-virilistát nem tartalmazott.

A feltüntetett adótételek alapján nagyjából megnevezhetők azok a családok, akik 1910-ben a vagyonos polgári osztály kiemelkedő képviselői voltak: Winkler-, Back-, Lengyel-, Eisenstädter-, Holtzer-, Kiss-, Gál, Aigner-, Tóth-, Milkó-, Deutsch-, Vajda-, Róssa-, Nyilassy-, Patzauer-, Fried-, Goldschmidt-, Vetró- és Dobó családok. További tanulság: a polgári fejlődés kínálta gyors meggazdagodást elsősorban a sokféle vállalkozásba bekapcsolódó rugalmas zsidók, a régi német kereskedő- és iparoscsaládok polgári ivadékai aknázták ki a legjobban.

X.

Vagyonszerzési stratégiák

A polgári típusú jövedelemszerzésen belül a vállalkozói haszon tekinthető a legadekvátabb burzsoá megélhetési módnak. Szegeden lényegében az árvíz után lett általánossá polgári körökben a meggazdagodásnak ez az útja. Modern, nyereségvágy motiválta gazdasági magatartást elsősorban a zsidó polgári beruházók (Weisz Fülöp, Lengyel Lőrinc, Seifmann Mór) képviselték, mintegy alternatívát kínálva a feudális pazarlás és a rendi-polgári "spórolós gazdaság" között.

Alábbi fejtegetések pusztán adalékot szolgáltatnak a gyors polgári gyarapodás megértéséhez, néhány nagy vagyon tényszerű bemutatásával konkrétan is ábrázolni kívánjuk a "polgári gazdagság" mibenlétét, illetve rétegspecifikus különbségeit.

A vagyon birtokosainak bemutatása szűk térre korlátozódik, csak a vállalkozó polgári elit néhány képviselőjét érinti, figyelmen kívül hagyva ezúttal a polgárság egy másik - Szegeden ekkor már szép számban élő - csoportját, az akadémiai foglalkozású szabad értelmiségét. Forrásadottságaink ugyanis csak az első csoport anyagi viszonyainak feltárását tették lehetővé. Jóllehet Szegeden a vállalkozó polgárság jellegadó rétege a bevándorolt zsidó és német kereskedőkből, iparosokból állt, nem pedig a hagyományos városi notabilitásokból, utóbbiak egy-két tagja részt vett a gazdaság polgárosításában.

Ugyanakkor a művelt polgárság belső összetételében még számottevő arányt képviselt a honorácior eredetű jogász értelmiség, mintegy bizonyítva azt a szabályt, hogy a tárgyi vagyon, a birtok megelőzte a képzettség társadalomformáló hatását, illetve azt, hogy a műveltségi tőke vagy családi előzményeket, vagy tulajdont feltételezett. Ezt a megállapításunkat igazolta a virilizáció közé kétszeres adóbeszámítás révén bejutott személyek nagy száma.

Vagyon-táblázatunk azonban egyoldalú, mivel csak a cégbírói döntéssel jóváhagyott vállalkozások anyagából meríthettünk.

Sajnos, a gazdasági élet szereplőiről is csak esetlegesen maradtak fenn haláleset-felvételi jegyzőkönyvek, bírósági hagyatéki végzések. Ebből adódott, hogy a táblázatban szereplő tizenegy név nem önkényes válogatás eredménye, hanem egyszerűen a felderített források idevágó adatainak az összegzése. Éppen ezért messzemenő következtetéseket nem lehet levonni belőlük a polgári vállalkozók anyagi állapotára nézve, de talán jelzésértékű tanulságokat mégis csak leszűrhetünk a vagyonszerkezet alakulásából, a jövedelmi helyzet és vagyon nagyság összehasonlításából.

Végrendeletek és halálesetfelvételek - természetükből adódóan - alkalmatlanok a vagyonszerzés folyamatának ábrázolására, de kiválóan alkalmasak az összegyűjtött vagyon belső értékarányainak megállapítására. Teljes hagyatéki leltárakat csak az 1848 előtti időszakra vonatkozóan sikerült találnunk.³²⁵

A zömében iparosmesterek és parasztgazdák vagyonáról készült inventáriumok közös tanulsága, hogy az ingatlan rész értékaránya sokkal nagyobb volt mint a későbbi polgárság vagyonszerkezetében.

A hagyatéktulajdonos neve, foglalkozása:	A hagyaték összege Ft	Ház		Föld és egyéb ingatlan	Ingó
		érték-,	ill.		%
Wöber Judit vendéglős	1782	963	72,6	0,9	26,5
Gyurica Tódor korcsmáros	1784	1.376	64,6	-	35,4
Szent-Kiriak György kereskedő	1785	14.407	32,6	8,2	59,2
Gavallér Volfgang mezei gazda	1795	1.256	23,9	49,8	26,4
Kraiczperger Engelbert szitás	1810	14.207	62,0	11,7	26,3
Hajós István csizmadia	1810	4.702	48,9	41,7	9,4
Véger József kesztyűs	1828	4.140	88,0	-	12,0

Ti. a vagyonos kereskedők, később a sikeres üzletemberek hagyatékában magasabb részarányt képviseltek az ingóságok, mint egyéb foglalkozási kategóriákban. Természetesen volt paraszti ingóság is, de azok túlnyomó hányadát a termeléssel összefüggő állatok és gazdasági eszközök adták, míg a polgári háztartások ingóságainak zömét teaurált vagyon (ékszer, értékpapír, műtárgy) illetve a kényelmesebb és kultúráltabb életet szolgáló közvetlen "fogyasztású" cikkek: bútorkészlet, öltözet tették ki.

Kereskedő- és gazdacsaládok vagyonszerkezeti sajátossága volt, hogy az ingóságok nagyobb része itt is bolti portékából, raktárkészletből, illetve a háznál tárolt szemes terményekből, kukoricából, babból tevődött össze.

Mivel az átvizsgált vagyoneleltárak és hagyatékok alapján a "vagyonos" jelző a "polgári" szinonímájaként is felfogható, leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy mennél vagyonosabb valaki, tehát minél inkább polgár, annál kiegyensúlyozottabb az ingatlanrész szerepe az egész bvagyonon belül. Átlagosnál több használati tárgyat, személyes fogyasztási javakat lényegesen nagyobb ütemben tudták felhalmozni azok, akik vagyoni helyzete ezt lehetővé, polgári igényei pedig szükségessé tették (Wöber, Kiriak, Patzauer családok).

A szegedi vállalkozók vagyonszerkezetét bemutató táblázatunk további megállapítását teszi lehetővé az ingó vagyontételek belső arányairól.

N é v	Halál- vég- rende- let kelte	A vagyon jellege szerint							Összes vagyon	Terhe- lési nagy- ság	Haga- tók	Örök- sők száma	Virilisták sorrendjében						
		K				O	T	á					b	n	E	1870	1878	1882	1910
		kész- pénz	köve- telés	in- gat- lan	ingó- ság ékszer mű- tárgy														
Foglalkozás		-	24861	54861	-	-	-	-	79722	33049	46673	6	41	48	-	64			
Vallás		-	400	8800	18454	-	-	-	27654	4418	23236	6	-	-	-	-			
Brauswetter János Brásmester, rk.	1903 XI.30	100	35412	12000	42166	-	-	-	89678	-	89678	5	38	19	-	22			
Maris János keresk., g.kel.	1889 X.10	-	62042	78637	20627	254	24674	186234	189536	-3302	-3302	8	-	-	-	-			
Lengyel Lőrinc útorgyáros, izr.	1880 XI.18	16000	-	91152	-	-	8000	115152	16000	99152	99152	7	74	78	-	-			
Kopasz Erzsébet hajótulajd., rk.	1906 I.27	-	11624	-	200	436	-	12260	1537	10723	10723	3	-	-	-	-			
Krebsz Mihály vaskereskedő, rk.	1869 V.18	-	10000	-	15000	-	-	25000	17000	8000	8000	12	12	14	22	42			
Kubissy Béla őrás, rk.	1909 IX.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28			
Mayer Ferdinánd vaskereskedő, rk.	1903 XI.3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	64			
May R. Miksa bankár, izr.	1902 X.5	31007	-	53048	80770	17020	-	181845	56754	125091	125091	6	-	82	33	-			
Patzauer Miksa likörgyáros, izr.	1900 IV.18	-	-	38000	10000	-	-	48000	33119	14881	14881	4	97	-	-	-			
Pick J. János terményker., izr.	1918 IV.11	-	-	-	25000	-	-	35000	-	-	35000	-	44	69	8	-			
Pombócz Mihály hajósgazda, rk.	1890 I.31	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			

Mivel a listán szereplő személyek két külön pénzügyi korszakban éltek, hagyatékuk értékét -- az áttekinthetőség kedvéért -- a pénzügyreform utáni birodalmi pénznemben, a Koronában adjuk meg, a kor hivatalos átszámítási gyakorlatát véve alapul, azaz 1 Ft. = 2 K.

Az első, ami a táblázatból kitűnik, hogy a vagyonfelhalmozásnak viszonylag ritka módja a készpénzgyűjtés, ami pl. a követelésekben fennálló aktív vagyonrészhez képest ritkább és kisebb súlyú megtakarítási forma volt. Legnagyobb hagyatéki értékeket az ingó és ingatlan jószágok tették ki, míg az általában behajtásra váró üzleti követelések a szétosztható vagyon kisebbik részét képezték. Polgári családok jellegzetes törekvése volt, hogy gazdagságukat ne készpénzben demonstrálják, de az értékpapiroktól való ilyen tartózkodás magyarázatra szorul. Ti. az értékpapír sem volt más mint pénzre szóló követelés, de a tőke hosszabb időtartamú, ugyanakkor nagyobb kamatozású lekötésével. Bár Szeged az 1880-as években már fejlett bankrendszerrel rendelkezett, a "papirosban megtestesülő anyagi gyarapodástól ódzkódott a közvélemény.

A vállalkozó szemével nézve is biztosabb értékmegőrzésnek számított az ingatlanba fektetés, vagy értékálló ingóságok (főleg ékszerek) felvásárlása. Kétségtelen úri felhangja volt az ingatlan elsőbbségét valló befektetési filozófiának, de a vizsgált családok esetében az is megállapítható, hogy nem presztizsfogyasztásra használták földjeiket, házaikat, hanem azokat is a jövedelemszerzés szolgálatába állították. Példaként említhetjük Krebsz Mihály kereskedő esetét, aki a polgárosodó Szeged legvagyonosabb emberei közé tartozott.³²⁶ Többszörös háztulajdonosként háza volt a Palánkban, az Oskola és Nádor utca sarkán 503 n.öl területen, a Búzatéren és a rókusi Juhász utcában. A Tisza-partra néző családi ház 4 szobából, 1 konyhából, 1 kamrából, pincéből és fásszínből állott, amelyről az örökhagyó úgy rendelkezett, hogy ha felesége úgy látja, a há-

zat minden megszorítás nélkül bérbeadás útján hasznosíthatja. Ez lényegében a haszonélvezeti jog hasznosítását jelentette hitvese haláláig. Utána az ingatlan fia tulajdonává vált.

Az Elsőszülött gyermeke, Nándor örökségi haszna már problematikusabb volt, mert apja - a kor polgári szokásainak megfelelően - hátrahagyott ingatlanaiból kívánta a felhalmozott adóságait kiegyenlíteni. Tehát Krebsz Nándor csak azután foglalhatta el az apai örökséget, hogy Wirsthoff ezredes részére 4000 Ft, Kiss Dávid részére 5750 Ft, Krebsz Anna testvére részére 3600 Ft. tartozást kifizette. Őt a búzatéri ház és a rókusi sarokkert felhőtlen élvezetét korlátozta az a végakarat, mely az egyik árván maradt unoka neveltetési költségét szabta meg fix havi járandóságban (300 Ft). Krebsz Nándor ennek a kötelezettségnek csak a kert okszerű megművelésével vagy előnyös bérbeadásával felelhetett meg.

Végezetül úgy döntött az örökhagyó, hogy a Krassó vármegyében, Borján községben lévő földbirtoka két fia és legidősebb unokája között három egyenlő részben osztassék fel.

Megemlítette, hogy ott mindig sikeres mezőgazdálkodás folyt, de arra ő se gondolt, hogy egy tagban hagyva fokozza a birtok jövedelmezőségét, hanem engedve az egyenlő felosztás hagyományos elvének, megbontotta a hosszú évek alatt bevált üzemenagyságot.

Nehéz eldönteni, hogy egy vaskereskedő üzleti "repertoárjában" minek minősül a birtokgazdálkodás, ill. a várostól bérelt 100 hold baktói föld megművelése. Nem tagadható az ingatlan imázsához kapcsolható rendi reflex a Krebsz Mihály ál-

tal kialakított vagyonszerkezetben, ugyanakkor pl. a 100 hold bérletért Goldberger Sámuel "albérllő" biztos, a városnak fizetendő bérleti díjat jócskán meghaladó járadékot folyósított. Az ingatlan jószágnak ez a fajta hasznosítása pedig már nem azonos Mikszáth "késestmesterének" a földhöz való patriárchális ragaszkodásával, ez egy vállalkozás, mely - igaz, más jóvoltából -, de hasznot biztosított.

Tehát az ingatlan ilyen mértékű túlsúlya a gazdasági bázisban nem feltétlen rendi tartalmú, jóllehet az iránta megmutatkozó tisztelet töretlen volt még nagypolgári körökben is.

May R. Miksa bankház tulajdonosa pl. Csengelén vásárolt földbirtokot, persze nem elsősorban a megélhetéséhez, hanem pihenés céljából, azonban a csengelei tanya egyszerre tette őt úri birtokossá és értékálló ingatlantulajdonossá.³²⁷

De a földbirtoklás polgári funkciója leginkább a más jellegű gazdasági tevékenységek során felhalmozott adósságok anyagi fedezetében állott. Kopasz Erzsébet 191.810 Koronás hátrahagyott aktív vagyonát 189.536 szenvedő tétel terhelte, amit kétharmad részben ingatlannal lehetett jóváíratni.³²⁸ Hozzá kell tennünk, hogy a hiányzó 1/3-ot termelési eszköznek számító ingóságokkal (hajókkal) kellett kiegyenlíteni, ami nem érvényteleníti az ingatlan "biztosító" funkcióját. A vizsgált hagyatéki iratokban tiszta, alapvetően tehermentes örökséget csak Lengyel Lőrinc bútorgyáros esetében találtunk, a többiekénél viszont kivétel nélkül tetemes összegre rúgó adósságot is örököltek a vagyontárgyakkal egyetemben. Nem lehet

véletlen, hogy az örökségre betáblázott idegen elsőbbségi jog érvényesítését a vagyonrészt jelentő ingatlan arányos megterhelésével állapították meg.

Pick J. János adósságát pl. nehezen lehetett volna ingóságokból fedezni, mert haláleset-felvételi ívén semmiféle ingóvagyon-kimutatás nem szerepelt. Ellenben volt neki két lakhelye is, egyik Bécs előkelő negyedének számító Favoriten Strassén, a másik Szeged, Petőfi S.sgt. 54 sz. alatt. A bécsi vagyonfelszerelésből számításba jöhető örökrészek nehezen hozzáférhetők: csekk-kontrókönyvének száma ismeretlen, maga a ház bérelt jószág, pénzzé tehető értéknek csak a 10.000 K-ra rúgó irodaberendezés számított.³²⁹ Ezzel szemben a szegedi ingatlan 35.000 Koronát ért, de tartozások címén 33.119 korona terhelte. Csak a fennmaradó 1880 Korona képezte a tiszta hagyaték tárgyát, ami elosztva a négy örökös között, nem számított tekintélyes vagyonnak. Arról nem is beszélve, hogy többes örökösdés esetén az igények gyakorlati érvényesítése a ház eladását kívánta meg. Ebben az esetben viszont - ha a tulajdon közszerzeménynek minősült -, az ingatlanár fele az özvegyet illette. Mivel Pick örökösöknek nyomasztóan szükségük volt a készpénzre, elfogadták a kényszereladás tényét azal, hogy az özvegyi jog a vételárat nem fogja terhelni, viszont lemondanak a hagyatéki érték feléről.

Klasszikus polgári szemlélet: örökösdéssel, tulajdonosztódással jobb minél hamarabb tabula rasat teremteni, s az örökségi ingatlanért kapott tiszta hozadékat immár teljesen a saját gyarapodásra felhasználni.

Mivel készpénz alig szerepelt a hagyatéki leltárban felvetődik a kérdés, hogy az ingatlan dominanciáját tükröző vagyonszerkezet mennyire tekinthető polgári magatartásformának? A készpénz hiánya és a magas ingatlanérték között nincs ellentmondás. Bizonyos ingatlanfajták kimondottan a polgári igényeket szolgálták (családi ház, nyaraló, tanya), míg másfajták (kert, vidéki vagy város körüli földbirtok) részben kiegészítő vállalkozás formaként, részben pedig úri presztizsszolgáltatásként léteztek.

Az itt-ott felfedezhető tetemes biztosítási összeg, illetve készpénzzé tehető ingóság viszont mutatja, hogy a módosabb polgárcsaládok (Patzauer, Lengyel, Mayer) gondoskodtak megfelelő, minden időben mozgósítható tőketartalékokról.

Táblázatunk tanúlsága szerint azonban néhány családnál adathiányos a vagyonskimutatás, ami adódhat egyszerűen hivatali felületességből, avagy a tényleges hiány regisztrálásából. Ám pl. Mayer Ferdinánd anyagi helyzetét tekintve nehezen elképzelhető, hogy a dúsgazdag háztulajdonos (lakása három utcára nézett), földbirtokos és téglagyáros (Keromit és Műtég-lagyár), akinek fő jövedelemforrása azonban a vaskereskedése volt, 47000 K.értékű tiszta vagyonnal rendelkezett volna.³³⁰ Inkább arról lehetett szó, hogy a személyhez kapcsolható gazdagság nagyobb része kötött vállalkozási jószág, ami egyben a profitfelhasználás, megélhetési stratégia polgári jellegére is utal: hogy ti. a vagyont nem felélni, elfogyasztani, hanem forgatni és befektetni kell.

Krebsz Mihállyal kötött kereskedelmi társas szerződése híven tükrözte ezt a gondolkodást.³³¹ Mindkét fél csak saját

vagyonát kockáztatta a közös üzletben, melyben harmadik csatládtag csak a két alapító valamelyikének terhére részesülhetett a közös jövedelemből. A forgalom bővítése érdekében tett beruházások, egyáltalán az üzleti tőkealapok megoszlása képezte a mindenkori mérleg szerinti kimutatott nyereség felosztásának alapját.

Maga a profit azonban nem volt szabadon elkölthető pénz, mert bizonyos hányadát piaci beszerzésekre, újításra stb. kellett elkülöníteni. Ennek következtében árualapban, üzleti berendezésben és aktív követelésben olyan személyes, de nehezen mobilizálható vagyon halmozódott fel, mely az egyik üzlettárs halálakor bonyolult értékfelmérésekhez, üzleti hányad megállapításához vezetett. Hivatalos szakértők becsülték fel az egész vállalkozás hardware (épület, iroda-, bolti berendezés, árukészletet folyóáron) és software (az aktív követelések rangsorolása jó, kétséges és rossz kategóriába; az esetleges tartozások folyó áron) értékét. Nem állunk messze az igazságtól, ha ezt mondjuk, hogy egy polgári vállalkozó gazdagsága döntően az ilyen működő, forgatás-termelés által értékesülő tőkejavakból állt, amit a hagyatéki lista különböző műfajú vagyontárgyai csak kiegészítettek, előbbiek sikeres vagy sikertelen működését igazolták visszaörökölhető, szétosztható, az üzletmenetet nem érintő hagyatékként formájában. Természetes, hogy a tetemes vállalkozói kudarc (halál esetén) a családi jellegű értékeket is megterhelte a külső követelések kiegyenlítésének kényszerével.

Idősebb Krebsz Mihály halála után fia, Rákosi (Krebsz) Nándor nem kívánta folytatni apja vaskereskedését, ezért

egyezséget kötött az apja után járó üzletrész tőkésítéséről, azaz az apja által befektetett, s most épületben, áruban stb. álló, de őt mint örököst megillető tőkét pénzürtékben felbecsültette.³³² Mayer Ferdinánd, aki e hivatalos felmérés alapján elégítette ki az örököst, az alábbi összegeket fizette ki:

Üzleti állóalapokért	12.000 Ft
----------------------	-----------

Árukészletért	10.000 Ft
---------------	-----------

Ezenkívül vállalta, hogy egykori üzlettársa hitelezőit is kifizeti, amit természetesen levont a tőkésített üzletrész értékéből:

Kiss Dávidnak	5.750 Ft
---------------	----------

Makra Zsigmondnak	1.500 Ft
-------------------	----------

Szeged Csongrádi Takarékp.	8.000 Ft
----------------------------	----------

id. Krebsz Mihály kisebb	1.750 Ft
--------------------------	----------

	<u>17.000 Ft</u>
--	------------------

Átengedett még az örökösnek 5.000 Ft-ot a soronlevő szerződéses követelésekből, így összesen 44.000 Koronát fizetett ki üzletrész megváltás címén Rákosi Nándornak. Ez az összeg többszörösen felülmúlta a halálesetfelvételi lapon szereplő - hiányos - összeget. Azonban ez alapján is képet lehet alkotni arról, hogy a valódi vagyonképző források a vállalkozási alapokban, s nem a családi örökösödési javakban testesültek meg.

Tombácz Mihály szintén régi és gazdag szegedi család sarja volt, pedig hátrahagyott értékei között csak egy 10.000 forintos biztosítást és némi ingóságot (közte a különleges tárgynak számító aranyérem-kereszt kitüntetéssel) találunk, jóllehet cégiratai több, saját tulajdonú kereskedelmi hajóról is említést tesznek.³³³

Fenti példáink azt igazolják, hogy a családi vagyon tiszta, tehermentes átörökítése ritka adottság volt, sokkal inkább vetődött fel az a kérdés, hogy a hátrahagyott személyi javak képesek-e fedezni az ugyancsak örökül hagyott tartozásokat.

A sokkal jelentősebbnek számító üzleti vagyont a társasági szerződés pontjai korlátozták, családi célú felhasználását a továbbélő üzlettárs jogai, egyéni cég esetén az idegen követelések határozták meg. De - amint azt Lengyel Lőrinc példáján is láthatjuk - egyszerűen tovább is vihatték az üzletet örökösödés címén, amit vagy a legidősebb fiú vagy a feleség üzletrész-tulajdonossá történő előlépése jelentett. Másik megoldás, hogy a családfő haláláig egyéni céggént működő vállalkozás az üzleti tőke megóvása, sőt fejlesztése érdekében társas céggé alakult át az örökösök egyforma képviseleti jogosultságával. Így vált a "Lengyel Lőrinc kereskedő cég" "Lengyel Lőrincz" társas vállalkozássá a bútorszakmában.³³⁴ Iskola utcai lakása, majd később a Klauzálteri palotája meggyőzően demonstrálta a család gazdaságát, de még ennél is nagyobb ritkaságszámba ment, hogy a hagyatékáról hozott végzés nem tartalmazott vagyont csökkentő terhelő tételeket.

Ez persze, ritka szerencsés eset, ami nem változtatta meg a szabálynak az érvényét, hogy a családi vagyon sorsa és az üzletben tárgyasult családi tőke (két különböző) funkciója élesen kettévált, s utóbbit csak nagyon körülményes módon lehetett az előbbi javára kockáztatni, vagy hitelfedezetül

lekötni. Éppen ezért nevezett polgárcsaládoknál - de vélhetően másoknál is - egy dolognak számított a polgári jólét kötelező családi kellékeinek a beszerzése, a családtagok anyagi biztonságának garantálása az üzleti forgalmon kívülmaradó személyes jellegű vagyontárgyakkal és egy másiknak az, hogy üzleti kockázatot, gazdasági előmenetelt csak a vállalkozásból származó jövedelem viselhetett és alapozhatott meg. Az üzlet vállalkozói élettérnek, foglalkozásnak számított, amit a család dolgaival nem kevertek össze.

Természetesen voltak olyan vállalkozások, amelyek üzleti sikerét épp a családi összefonódások biztosították, de még ott is különválasztották az intim szféra ügyeit a szigorúan vett üzletétől.

A legendás vagyonú Patzauer Miksa (meghalt 1900. ápr. 18.) után felesége, May Matild (May R. Miksa bankár lánya) épp a két család gazdasági ihletettséggű rokoni kapcsolatainak sikerére hivatkozva ragaszkodott a cég változatlan formában való fennállásához, és korábbi egyezségük értelmében kérte a cég tulajdonjogának nevére történő átírását.³³⁵ Egyedüli és kizárólagos cégtulajdonosi jogát fiai, az örökösök bevonásával gyakorolta, mindenkor a vállalkozás szempontjait szem előtt tartva. Szó sem volt valamiféle asszonyi gőgről, kapzsiságról, férje már életében feleségére ruházta az üzlet korlátlan vezetési jogát, ami halála után természetesen vezetett el a közös (Patzauer-May) szerzeménynek számító üzlettulajdonossághoz. Ettől teljesen független az a családi rendelkezés, mely örökhagyó gyermekeinek nagykorúságuk esetére 40.000 K-t juttatott, s amit az anya köteles Patzauer Miksa családi (és nem üzleti) vagyonából kifizetni.

Érdekes, hogy a vállalkozási sikeresség egyik mutatója (a virilis adó) nem tükrözte vissza a családok más, személyes jellegű vagyionforrásai alapján kirajzolódott "gazdag ember" képét.³³⁶

Olyan jelentős ingatlan és ingó családi vagyonnal rendelkező személyek, mint pl. Krebsz Mihály vagy Patzauer Miksa a vizsgált listák 142 fős csoportjában valahol a jó közepes jövedelműek között foglaltak helyet. Tehát a családi tradíciók és öröklött vagyon alapján előkelőnek számító familiák a polgári jövedelem nagyság tekintetében nem tartoztak az élvonalhoz. Sőt, a hagyományos iparágakban dolgozó Brauswetter cég az 1870. évi 41. helyről 1910-re a 64. helyre, Mayer Ferdinánd vaskereskedése a 12-ről a 42-re, és Tombácz Mihály, aki pedig a 44. helyről 1884-ben még a 7. helyre tornázta fel magát, nevét, illetve cégét nem találjuk az 1910-es jegyzéken. Ugyanakkor Lengyel Lőrinc és Patzauer Miksa, a modern polgári foglalkozások képviselői a jelzett időszak végére nagyot javítottak vállalkozásuk jövedelmezőségén. Feltűnő, hogy a dúsgazdag család hírében álló Haris kereskedő cég gazdasági tevékenységéből származó bevétele nem ütötte meg a virilis szint mércéjét.

Ha az 1870-ben kimutatott adóösszeget viszonyítjuk a tiszta hagyaték nagyságához, megállapíthatjuk, hogy az éves szinten realizált jövedelem adóterhei a tiszta hagyaték töredékrészével voltak azonosak, így a Lengyel-cég esetében 0,5%, Tombácz Mihálynál 0,6 %, Krebsz Mihálynál 0,2 %, Patzauer Miksánál 1,7 % és Mayer Ferdinándnál 6,2 %. A két szélső érték

(Krebsz 0,2 - Mayer 6,2 %) magyarázata az, hogy Krebsz vagyonának döntő része ingatlanokban feküdt, amit a végrendelet tétélesen, forgalmi értékük feltüntetésével sorolt fel, míg Mayer Ferdinándnál hiányoznak az ingatlanra vonatkozó adatok. Így annak tiszta hagyatékként feltüntetett vagyona lényegében torzó, mert nem tartalmazta az egyik legfontosabb tőkeforrás értékét. Az adóarányokból visszakövetkeztethető jövedelem-nagyság a mindenkori családi vagyon kb. 1/10-re rughatott.

Figyelembe véve a kamarai nyilvántartás gyakorlatát - a minimum 20 Korona adót fizetők gazdasági teljesítményének a mérését, jelentősnek mondhatjuk nevezett családok gazdasági működésének hasznát. A biztos családi vagyon mellé szintmeg-őrző és gyarapító kenyérkereset társult.

Hivatalos becslések is 10.000 Ft. (20.000 K.) értékű magánvagyonról számították a polgári jólét kezdetét, mely körbe 1879-ben 232 egyén tartozott.³³⁷

Szeged újjáépítéséhez 1880-ban forgalomban levő 7 millió Ft. készpénzt építkezésekre használták fel. A tervbe vett 400 épület közül egy se került 10.000 Ft-nál drágábban.³³⁸ Így valószínű, hogy a hivatalos jóléti mértékegység egy kényelmes családi ingatlan forgalmi értékét vette a módosabb polgári állás alapjául. Utalhatunk itt arra, hogy Rósa Izsó ügyvéd magánvagyonát is 10.000 Ft-ra taksálták, ami messze alatta maradt az ipari és kereskedő vállalkozók átlagos gazdagságának. De 1874-ben Tombácz Mihály is megelőzte még Kis Dávidot az adófizetők rangsorában. Megemlíthetjük viszont

Lichtenberger Mór és Weisz Fülöp példáját, akik a Palavicini uradalomból 13.000 holdat béreltek, vagy Gróf Árpád ügyvédet, akinek 9 lakásos, 38 szobás belvárosi háza valódi polgári szenzációs számba ment. Ők voltak Szeged igazi mágnásai.³³⁹

Az általam ismertetett polgári családok tehát a jó középmezőnybe tartoztak gazdagságuk alapján.

Egy valami azonban közös volt a vagyon szempontjából heterogén társaságban; polgári állásuk alapjának a gazdasági teljesítőképességet, a vagyon funkcionális működését úri kötelességüknek, csoportjukat úri társadalomnak tekintették.

J e g y z e t e k

1. Jürgen Kocka (Hg.): Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert Göttingen, 1987. 42-48.p.
2. Jürgen Kocka (Hg.): Sozialgeschichte des neuzeitlichen Bürgertums: Deutschland im internationalen Vergleich Bielefeld, 1986. 493-661. p.
3. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. I-II. Valóság, 1976/4 23-53, 5 36-58.
4. Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. = Vidéki városaink. Szerk.: Borsos J. Budapest, 1961. 25-26.
5. Thirring Gusztáv: Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. Bp. 1898. 6. p.
6. Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk.: Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Bp., 1960 36 p.
7. Dely Zoltán: A felekezeti és az állami anyakönyvek mint a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtés forrásai. Gödöllő, 1967.
8. A népességi folyamatok elemzésekor nagymértékben támaszkodtam Kováts Zoltán idevágó kutatási eredményeire. Megjelent: A népességnövekedés = Szeged története 3/1. Szerk.: Gaál Endre, Szeged, 1991. 489-530.
9. Reizner János: Szeged története III. Szeged, 1900.
10. Kulinyi Zsigmond: Szeged újkora. Szeged, 1900.
10. Városaink népességének alakulása 1787-1910. = Városi szemle 1911. évf. 465-492. p.

10. Városaink lakosságának kereseti viszonyai a XVIII. század második felében = Gazdaságtörténeti Szemle, 1901. évf. 129-162. p.
11. Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938.
12. Szeged története II. Szerk. Farkas József. Szeged, 1985. 130. p.
13. Thirring Gusztáv: Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. Budapest, 1898.
14. A számítások forrása:
 - a) Thirring Gusztáv, 1898. 29. p.
 - b) Szeged története II, 1985. 169. p.
 - c) Szeged története III/1, 1991. 522-523.
23. - Az 1870. évi népszámlálás I. köt. Budapest, 1871. 11. p.
- Az 1880. évi népszámlálás. Bp. 1880. II. 85. p.
- Az 1890. évi népszámlálás. Bp., 1893. I. köt. Táblás kimutatások 2-3. p.
- Az 1900. évi népszámlálás. Bp. 1903. I. köt. 10. p.
25. - Az 1910. évi népszámlálás. Bp., 1912. 42. köt. 182. München, 1977.
15. Rákos István: Mezőgazdaság és agrártársadalom. Szeged története II. 1985. 191-193. p.
16. Hábermann Gusztáv: A szegedi Sóhivatal története = Somogyi Könyvtári Műhely /SKM/ Szer.: Péter László. Szeged, 1986. 32. p.
17. Vincze Sándor: Szeged város gazdaságpolitikája a XVIII. században JGYTF Történettudományi Tanszékének Tankönyvmúzeuma. Lsz. 318. 4. p.

18. Kováts Zoltán egy ehhez közelítő létszámot (14000-17000) már az 1720-as évekre valószínűsít. Szeged, II. 1985. 131. p.
19. A. Lehrmann: Reise von Pressburg nach Hermannstadt Leipzig, 1787. 75 p.
20. Biraki Károly: Magyar haza, Pest, 1833. 45. p.
21. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára II. köt. Pest, 1851. 126-127. p.
22. Uó. Magyarországnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pesten, 1837. 163-164. p.
23. Régebbi szegedi népszámlálások = Szegedi Napló (Szn) 1891. jan. 5.
24. Uo. 1891. jan. 12.
25. Mészáros György főjegyző, a népszámlálási munkálat kirendelt vezetőjének hivatalos jelentése Szeged szabad királyi város tekintetes tanácsához. = Csongrád megyei Levéltár (CsML). Az 1869. évi népesség-összeírás iratai. 1870. május 7.
26. Arthur E. Imhof: Einführung in die historische Demographie München, 1977.
- Imhof fejtegetéseiből kiderül, hogy a XIX. századi nyugat-európai népesség tipikus növekedési rátája -- 30 éves periódusokat alapul véve -- 45 %. Meg kell jegyeznünk, e gyarapodási indexet nem lehet visszavezetni konstans születési és halálozási számokra.
27. A népességnövekedés ritmusának megállapításához használtuk a Magyar Statisztika Közlemények táblás kimutatásait. Így az 1880. (I. 17. p.), az 1890. I.

42. 15-17. p. az 1900. (Új sorozat 5. köt. I.rész 50-51. p.) az 1910 (Új sorozat 46. köt. 6.p.) népszámlálások adatait.
27. A demográfiai növekedés okait népesedési törvényszerűségek alapján elemzi Kováts Zoltán idézett két tanulmánya.
28. Köllmann, W.: Bevölkerung in der industriellen Revolution Göttingen, 1974. 48.p.
29. CsML Tiszti ügyészi iratok. Népszámlálás 2798/1911.
30. Szegedi Híradó (SzH) 1901. február 2.
31. Tonelli Sándor: Szeged, 1929. 48-49. p.
32. Uo.
33. Wrigley, E. 1973. 145. p. A népesedés története, Bp. 1973. 145. p.
34. Kulinyi Zsigmond, 1901. 264. p.
35. Uo. 267. p.
36. SzN 1911. január 12.
37. A táblázat összeállításánál használtam Kulinyi Zsigmond kimutatását (1901. 167.) Kováts Zoltán összehasonlító táblázatát (1991. 517. p.) és az MSK Az 1901-1910. évi népmozgalom községenkénti táblás kimutatásait. Budapest, 1913. 42. köt. 802. p.
38. Hodz István: Szeged és Pécs népességfejlődése. Kézirat. JGYF Törttud. Tanszék, Szeged.
39. A számítások alapja: Népszámlálási Statisztika 1890/I. 32-34, 1900/I. 10-12.
40. MSK Új sorozat, 1900/. 186-187. p., 1910/42. Budapest, 1912. 16-18. p.
41. Wrigley, 1973. 149. p.

42. Mészáros György jelentése, 1870. május 7.
43. Kováts Zoltán: Az első részletes szegedi népszámlálás és a korösszetételben bekövetkezett változás 1960-ig. Klny. a JGYTF Tud. Közleményeiből. Szeged, 1968. 151-163. p.
44. A számítások forrása: Thirring Gusztáv, 1898. 29.p. Palugyai Imre: Szabad királyi városok leírása. Pest, 1853. 229. p.
Népszámlálási stat. 1870./I. 31.p.; 1880/II. 89. p.; 1890./I. 60. p.
45. Thirring Gusztáv, 1898. 11. p.
46. Heinz - Gerherd Haupt: Sozialgeschichte Frankreichs 125. p.
47. CsML. Az 1870. évi népszámlálás (Kéziratok ívek.)
48. Kulinyi Zsigmond, 1901. 227. p.
49. Népszámlálási stat.
1880/II. Bp. 1882. 103-105. p.
1890/I. 116-117. p.
1900/I. Bp. 1902. 186-187. p.
1910/VI. Bp. 1913. 96-97. p.
50. A továbbélő paraszti hagyományokra utal Erdei Ferenc: Makó társadalomrajza. Makó, 1982. 38. p.
51. A polgári család legfontosabb funkciói közé sorolják nyugati tudósok a kulturális értékek átörökítését, mely szerintük a polgári életmód alapja.
52. Josef Moser: Familien, Heirat und Berufswahl. = Heinz Reif (Hg): Die Familie in der Geschichte, Göttingen, 1974. 137-162.

51. Viktor szociológiai kérdésvázlata: Az asszimiláció Szegeden. = A szegedi zsidó polgárság emlékezete (szerk.: Zombori István) Szeged, 1990. 26. p.
53. A számítások alapja:
 52. - CsML Szeged Város Egyházi Anyakönyvei
 - Belvárosi Plébánia házassági anyakönyvei 1830; 1857; 1880;
 - A Zsidó Hitközség házassági anyakönyvei 1857; 1880;
 - Állami Anyakönyvek 1910.
54. Bálint Sándor: Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Bp. 1937. 27. p.
55. Seres Katalin - Sípos Márta: Szeged-Alsóváros demográfiai viszonyainak elemzése (1789-1849) Szeged, 1982. Kézirat.
56. Táblázatunk a fenti anyakönyvek számítógépes feldolgozását tartalmazza.
57. Mechanikus úton elvégzett vallássajátos foglalkozási egybevetések egyrészt megerősítik a keresztény - zsidó valláshoz tartozók polgárosultsági fokáról eddig ismerteket. Másrészt jelzi, hogy a keresztény csoport is tagolható a polgárosultság szempontjai szerint.
58. Juhász Antal: Település és közösség. Debrecen, 1993. 242-243. p.
59. Pauer Ilonka nyugdíjas nyelvtanár szíves szóbeli közlése.
60. Vásárhelyi Ifjúság. Diploma és testi munka. 1889. ápr. 24.

61. A kereskedők összetételében bekövetkezett változást tükrözi. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara tagnyilvántartása 1890-ből. = Szegedi Híradó 1890. márc. 14.
62. Bódis Jenőné szíves szóbeli közléséből tudom, hogy zsidó polgári családoknál, elsősorban az értelmiségnél, a jelentős családi események megtartása elsősorban egyezség kérdése volt. Szezonális jellegű jövedelmektől kevésbé függött.
63. MSK 1906-1908. évi népmozgalom. Bp. 1910. 6. p.
64. CsML. Belvárosi Plébánia házasságkötési anyakönyvek
64.	Alsóvárosi	"	"	"
	Felsővárosi	"	"	"
	Rókusi	"	"	"
	Az Izraelita Hitközség	"	"	"
65. illetve Állami Házassági Anyakönyvek.
65. Köszönettel tartozom Liebmann Béla, Frankl József, Holtzer Margit és Szívessy Lehelné szegedi lakosok szíves adatközléséért.
66. CsML. - Belvárosi Plébánia - Házassági Anyakönyvek 1870; 1880; 1890;
67. Marjanucz László: A szegedi zsidó vállalkozó burzsoázia a 19. században = Rendi társadalom - polgári társadalom, szerk. Varga László Salgótarján, 1986. lapszám! 345-351. p.
68. A 65. lábjegyzetnél felsorolt adatközlők szíves információja.
69. Az átlagot a Római Katolikus Egyház (1828-1848) és az Izraelita Hitközség (1844-1848) évi esketési a-

69. nyakönyveinek másodpéldánya alapján számítottuk ki.
70. A népesedési kereszt táblát a szegedi felekezeti és állami anyakönyvek adatbázisa alapján a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékén készítették el számítógép segítségével.
71. SzH. 1880. jún. 8.
72. Lázár György szegedi polgármester tájékoztató írása egy német újságban.
73. Szántó Imre: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején = tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1987. 25. p.
74. Régi családi nevek jegyzéke = Somogyi Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, kézirat. SZH 1889. 338. sz.
75. Kovács János: Szeged népe. Szeged, 1901. 45. p.
76. Uo. 70/1. 63-69. Tört. 82-87. p.
77. CsmL Katolikus és izraelita házassági anyakönyvek (1828-1895)
78. A számítások alapjául szolgáló adatokat Karády Viktor bocsátotta rendelkezésemre.
79. CsmL Római Katolikus Egyház és az Izraelita Hitközség házasságkötési anyakönyvei (1828-1895), illetve az állami anyakönyvek (1910).
80. Kovács Zoltán: Szeged története, 3/1, 1991. 489-530
81. Arthur Imhof:
82. Katus László: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai: Magyarország története 1848-1890/2. Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1979. 1124. p.
83. Népszámlálási statisztika, 1880./I. 204-205. p.

82. CsmL. Római Katolikus és izraelita születési anya-
101. könyvek (1879-1895), illetve az állami anyakönyvek
102. (1896-1920) v. 168/1892.
83. A számítások forrása: az egyházi és állami anyaköny-
- ve (1879-1920) születési bejegyzései.
84. Thomas Kohl: Familie und soziale Schichtung. Stutt-
103. gart, 1985. 146-147. p.
85. Andorka Rudolf: Determinants of fertility in advan-
- ced societies
107. London, 1978. 58. p.
86. The Population History of England. Szerk. Peter Las-
- lett: Cambridge, 1972. 43. p.
87. Klinger András, 1980. 66-67. p. és 78-79. p.
88. Uo. Népszámlálási stat. 1828, 1857, 1870/I. 368-385,
110. 1890/I. 63-69., Tört. 82-87. p.
111. Statisztikai Közl. v. 1882.
89. Kulinyi 294-295. v. az egyházi, illetve állami
90. CsmL. Tan. jkv. 339/1865. v. az információ.
91. Lásd az 1883. és 1912. évi Szegedi Kalauzt!
92. Klinger András, 1980. 66-67., 78-79. p.
93. CsmL. Kgy. jkv. 102/1887; 198/1882. v. Szeged.
94. CsmL. Megyei Tiszti főügyész iratai 2798/1912.
95. Szeged és vidéke 1910. aug. 10. 8. p. 1901. 123. p.
96. Uo. 1910. júl. 21. 11. p. 3/49-es forradalom és szar-
97. SzH 1884. szept. 3. 5. p. v. az anyakönyvek Szeged megyéjében
98. CsmL. Tan. ir. 2410/61. v. az információ. Szeged.
99. CsmL. 1989/1863.
100. Gottlieb Ede orvosi és Klein Róza szülésznői okleve-
- lének hitelesítése a tiszti főorvos által. Kgy.

100. jkv. 86/1892.
101. Uo. Int. Sándor: Szegedi széklet. I. köt. Budapest.
102. CsmL. Kgy. Jkv. 168/1892.
103. CsmL. Római Katolikus keresztelési és Izraelita születési anyakönyvek másodpéldányai.
104. SzN 1883. márc. 4. 6. p.
105. SzH 1860. jún. 5. 3. p.
106. Szívessy Lehelné (Szeged, Nagy Jenő u. 5.) visszaemlékezése.
107. Marjanucz László, 1988. 28. p.
108. Liebmann Béla (Szeged, Párizsi krt. 6.) visszaemlékezése
109. Táblázatunk Kováts Zoltán kutatási eredményeire épít. = 1991. 493-511. p.
110. CsmL. Kgy. 5./1882.
111. CsmL. Dolg.m.. jelentés = Kgy. /1882.
112. Az osztályozás alapja az egyházi, illetve állami anyakönyvek (1879-1920) idevágó információi.
113. SzH 1884. 206. sz.
114. SzN 1911. jan. 26.
115. Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Palánk. Szeged, 1927.
116. Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 125. p.
117. Szántó Imre: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből XI. Szerk.: Blazovich László. Szeged, 1987. 18-19. p.
118. Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864.

119. Kovács János, 1901. 112-115. p.
120. Bálint Sándor: Szegedi szótár. I. köt. Budapest, 1957. 197. p.
121. A statisztikai táblázatok az 1828. évi országos összeírás (CsmL. 1828. évi Regnicolaris Conscription iratai), 1857-es népösszeírás (CsmL. Szegediner Ortsübersicht 1857) illetve az 1870/I. 57. p., 1880/I. 204-205. p.; 1890/I. 100-101.p., 1900/I. 26. p., 1910/5. 162-163. p.) népszámlálási statisztikák alapján készítettem.
122. Szeged története II. 1985. 612. p.
123. A számítások forrásai: A Csanádi Püspökség sematizmusai: 1829: 94-96. p., 1852: 120-122. p., 1870: 100-102. p., 1892: 126-130. p., 1910: 83-85. p.
124. Bálint Sándor; 1957. I. 196. p.
125. Uo. I. 319. p.
126. Bálint Sándor: Szegedi Szótár. II. Budapest, 1957. 370. p.
127. Bálint Sándor: A Palánk = MFM évkönyve. Szerk.: Trogmayer Ottó. Szeged, 1968. 151. p.
128. Szeged története II. 1985. 610. p.
129. Hábermann Gusztáv: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez. Szeged, 1992.
130. CsmL. Kgy. jkv. 1719/1850.
131. Löw Immanuel - Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók története. Szeged, 1885. 2.p.
132. Szegedi Kalauz 1883. Somogyi Könyvtár.
133. Bálint Sándor 1957. II. 816. p.
134. CsmL. Tan. jkv. 2427/1854.

135. CsmL. Tan. jkv. 193/1849. *chichte der Familie in der*
136. CsmL. Tan. jkv. 245/1866. *art 197a, 32. p.*
137. CsmL. Tan. jkv. 1814/1850. *Bürgerlicher Haushalt und*
138. CsmL. Tan. jkv. 1854. szept. 11. 263-266. p. = *Wiel*
139. CsmL. Tan. jkv. 6377/1854. *und Gesellschaftsstruktur.*
140. CsmL. Tan. jkv. 5573/1853.
141. CsmL. Szeged város Polgármesterének Iratai (Polg.m.
ir.) 112/1864.
142. CsmL. Szeged város Törvényhatósági Bizottsága Köz-
gyűlésének iratai. (Kgy. jkv.) 101/1883.
143. CsmL. Tan. jkv. 594/1849. *Szeged: Budapest 1820*
144. CsmL. Tan. jkv. 2056/1849. *1857. Népszámlálás 1870/1.*
145. CsmL. Tan. jkv. 4994/1861. *1890/1. 44. p., 1900/1. 31.*
146. CsmL. Tan. jkv. 39/1863.
147. A számítások forrása: Palugyay Imre: Szabad királyi
városok leírása. Pest, 1853, 226. p. *Adatok a Magyarországi*
Népszámlálási stat. 1890./I. 106-107. p., 1910/42.
544-545. p. *Népszámlálási stat. 1900/1. 186-187. p.*
148. Reizner János: Szeged és Délmagyarország. Szeged,
1895. 7.p. Adatok a Magyarországi Népszámlálási Statistika 1870. 1890.
149. A számítások alapjául Statisztikai Közlemények és a
Karády Viktor által rendelkezésemre bocsátott adatok
szolgáltak. *Adatok a Magyarországi Népszámlálási Statistika*
150. Lechner Lajos: Szeged újjáépítése. Budapest, 1891. *37*
7.p. *Adatok a Magyarországi Népszámlálási Statistika*
151. Bálint Sándor, 1957. I. 581. p. *Adatok a Magyarországi Népszámlálási Statistika*
152. Bálint Sándor, 1957. 579. p. *Adatok a Magyarországi Népszámlálási Statistika*
153. Peter Laslett: Houshold and Family in Past Time
Cambridge, 1972., 122. p.

154. Werner Conze: Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Stuttgart 1976. 53. p.
155. Margarete Freudenthal: Bürgerlicher Haushalt und bürgerliche Familie im 18. Jh. 261-282. p. = Heidi Rosenbaum (Hg.): Familie und Gesellschaftstruktur. Frankfurt, 1974.
156. Ute Gertrud: Zur Geschichte der Familie. Bremen, 1979. 60. p.
157. Peter Laslett: Verlorene Lebenswelten. Köln, 1988. 12. p.
158. A számítások forrása: Országos összeírtás 1828. Helységátnézeti Felvétel. 1857, Népszámlálás 1870/I. 10. p., 1880/II. 89. p., 1890/I. 46. p., 1900/I. 31. p., 1910/42. köt.
159. CsmL. Szeged város 1870. évi összeírása (kéziratos ívek), továbbá a Belváros építési adatait tartalmazó Építési Főkönyvek, Emeletes-házak 1900-ban bejegyzett adatai. Népszámlálási stat. 1900/I. 186-187. p.
160. Pálffy-Budinszky, 1934. 42. p.
161. Népszámlálási statisztika: 1870, 1880.
162. Ua. 1910. 42. köt. 182-183. p.; 61. köt. 2. (6-7. k.
163. Ezt a helyzetet a leghitelesebben szemléltetik azok a korabeli fotók, melyek a MFM Történeti Osztálya Fotótárában találhatók. Pl. T. 13916; 14871; 15048; 15071 sz. szegedi polgári családfotók.
164. Marjanucz László: Szegedi vállalkozó burzsoázia a 19. században. = Rendi társadalom - polgári társadalom. Szerk. Varga László. Salgótarján. 1987. 345-349. p.

165. 1857-ben:

férfi vezetésű háztartás női (özv.) vezetésű volt
volt az összes házt.-sok az összes háztartás

92,6 %-a 7,4 %

1900-ban: 83 % 13 %

166. A háztartások volumen szerinti osztályozását az angol Cambridge-Group tudósai végezték el több tucat angol település anyakönyvi információinak gépi feldolgozásával. Sajnos, a mi lehetőségeink kizártak egy ilyen széleskörű felvételt az anyakönyvi bejegyzések programozása számára. Kenneth Wachter - Peter Laslett: Population and social Structure Academic Press New York. 1978. 40. p.

167. Forrás: Országos összeírás 1828 Népszámlálás 1870;
1880; 1900.

168. Szabó Ferenc: Két összeírás a reformkori Szeged kézműiparosairól. = MFM Évk. Szeged, 1968. 143-146. p.

169. Forrás: CsML. Kéziratos népszámlálási ívek 1857,
1870.

170. Délmagyarország, 1890. május 11.

171. Szivessy Lehelné, Szeged, Nagy Jenő u. 5.,

Bódis Lajosné, Szeged, Stefánia sétány 2.,

Liebmann Béla Szeged, Párizsi krt. 6. sz. alatti lakosok szíves közlései.

172. CsmL. 1870. évi kézíratos népszámlálási ívek.

Pálffy-Budinszky, 1934. 37-42. p.

173. Nagy Zoltán: Szeged újjáépítése = Szeged története
3/1. 159. p.

174. Bálint Sándor; 1959. 63. p.

175. Szegedi Híradó (SzH) 1880. júl. 3. 3. p.
176. Heidi Rosebaum: Formen der Familie. Frankfurt, 1982. 169. p.
177. CsmL. Tan. jkv. 5201/1861.
178. SzN 1891. jan. 6. 2. p.
179. SzN 1910. júl. 19. 3. p.
180. Gaál Endre 1991. 3/1. 625. p.
181. Uo. 630. p.
182. A nemesi státusz társadalmi összetevőivel foglalkozik: Jonathan Powis: Der Adel Paderborn, 1986.
183. Az ún. "Stadtbürgertum"-ra lásd részletesebben: Rainer Lepsius: Zur Soziologie des bürgertums und die Bürgerlichkeit. in: Jürgen Kocka (Hg.): Bürger und der Bürgerlichkeit im 19. Jh. Göttingen, 1987. 79-101.
184. Lakatos Ernő: A magyar politikai vezető réteg 1848-1918. Bp. 1942. 67. p.
185. Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 124. p.
186. Pillich Kálmán: A régi Szeged = Szegedi Napló (SzN) 1902. dec. 25.
187. Bálint Sándor: A Palánk. = Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1962. I. köt. 147-159. p.
188. Bálint Sándor: Szegedi Szótár: 1957. II. köt. 319. p.
189. Csongrád megyei Levéltár (CsmL) Szeged város Tanácsai iratok (Tan.ir.) 185/1850.
190. Cimer Károly: A Szeged-belvárosi kaszinó százéves története. Szeged, 1929. 146. p.
191. Pillich Kálmán, 1902. dec. 25.
192. Czimer Károly, 1929. 7. p.

193. Rácz István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között. Bp. Akadémiai K. 1988. 94. p.
194. Gergely András: Szeged polgárosodása a reformkorban = Szeged története II. köt. szerk.: Farkas József Szeged, 1988. 496. p.
195. Szántó Imre: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1987. 40. p.
196. Cserzy Mihály: A régi Szeged. Szeged, 1922. 20. p.
197. Czímer Károly: 1929. 13. p.
198. Uo. 14. p.
199. Szegedi Híradó (SzH) 1895. jún. 30. 2. p.
200. Reizner János: Szeged története. 3. köt. Szeged, 1900. 382. p.
201. Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céhek történetéhez. Budapest, 1932.
202. Szegedi Híradó (SzH) 1859. jún. 30. 2. p.
203. Kovács János: Szegedi emlékek. Szeged, 1895. 61. p.
204. SzH. 1859. jún. 30. 2. p.
205. Sz.H. 1859. júl. 7. 1. p.
206. Szántó Imre: Szeged az 1848-49-es forradalom és a szabadságharc idején. Szeged, 1987. 17-29. p.
207. Tonelli, 1940. 16-17. p.
208. Sz. Szigethy Vilmos: A régi Szegedből az újba. Szeged, é.n. 95. p.
209. Sz.N. 1902. 306. sz.
210. Gaál Endre, 1991. 3/1. 589. p.
211. Czímer, 1929. 26. p.
212. Zolnay László: Egy szegedi polgár a 19. században.

- Szeged, 1985. 22. p.
213. Sz. Szigethy, é.n. 92. p.
214. Hábermann G., 1992. 312. p.
215. Mikszáth Kálmán: Milyen a magyar iparos: Szeged könyve II. Budapest, é.n. 253-256. p.
216. Banner János: Szeged közgazdasága. Szeged, 1922. 31. p.
217. Sz. Szigethy Vilmos: A régi Szegedből az újba. (Szeged é.n.) 91-92.
218. Cserzy Mihály, 1922. 50. p.
219. Sz.H. 1880. márc. 4.
220. A régi város lakó "Bürgertum" s a részben belőle kialakuló, illetve vele szemben érvényesülő modern polgárság két nagy csoportját (Betitzbürgertum - Bildungabürgertum) az európai társadalomtörténet nagy összefüggéseiben elemzi: Hartmut Kselble: auf dem Weg einer europäischen Gesellschaft, München, 1987.
221. Sz.H. 1880. júniu 8.
222. Európai áttekintést ad a kérdésről: Hannes Siegzist (Hg): Bürgerliche Berufe, Göttingen, 1988.
223. Sz.H. 1880. jún. 8. 3. p.
224. A rekonstrukció menetére, a kártalanítás rendjére lásd: Újlaki Antal: Tisza Lajos és Szeged. Szeged, é.n. 192. p.
225. Sz.H. 1880. márc. 4.
226. Tonelli Sándor: Szeged. Szeged, 1926. 30-45. p. és Szeged városépítési problémái - szerk.: dr. Pálffy-Budinszky Endre és Hergár Vilmos. Szeged,

226. M. 1934. 4-20. p.

227. Móra Ferenc: Szeged közgazdasági élete. Kézirat. Móra Ferenc Múzeum Történeti Osztály, Helytörténeti Gyűjtemény.

228. Sz.N. 1891. jan. 17.

229. Karády Viktor a szegedi középiskolai piacról készülő tanulmányának idevágó empirikus kutatási eredményeit kéziratban bocsátotta rendelkezésemre.

230. A táblázat összeállításánál segítségemre volt Sava-nya Ildikó, a JGYTTF Történettudományi Tanszékének magyar - történelem szakos hallgatója.

Forrás: CsmL. A Piarista Gimnázium beiratkozási anyakönyvei (1883-1895, 1905-1915, 1925-1935 tan-évekre), és érettségi bizonyítványai.

231. A közigazgatási helyzet változásait az állami és társadalmi alakulások fejlődését a Magyar Szent Ko-rona Országainak 1863, 1873, 1877, 1882, 1888, 1892, 1900, 1902, 1913. évi Helységnévtára alapján követ-tük nyomon.

232. Szeged története. 1991. 3/1. 159. p.

233. Sz.N. 1891. jan. 17.

234. CsmL. Pálffy Ferenc szab. kir. Szeged város polgár-mesterének 1875. évi jelentése. 10. p.

235. Sz.H. 1889. okt. 4.

236. Uo.

237. Tonelli, 1940. 20.p.

238. Sz.H. 1890. márc. 14.

239. Sz.H. 1890. jan. 1.

240. Sz.H. 1900. márc. 3.

241. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, III. évf.- Bp.,
1896. 5.p.
242. Végh Joachim: Az 1828. évi összeírás Szegeden. Acta
Academiae Paedagogicae Szegediensis. Szeged, 1957/1.
199-205. p.
243. CsmL. Szeged város titkos Irattára 153. p.
244. Szeged története 2. 1985. 191. p.
245. Thirring Gusztáv, 1898. 22-31. p., CsmL. 1828-as Or-
szágos összeírás "Summariuma". Iratok 1828. dec. 24.
246. Szeged története 2. 1985. 196. p.
247. CsmL. Szeged 1828-as Országos összeírás; Szeged tör-
ténete 2. 217. p.
248. CsmL. Szeged város feud. összeírása 103.
249. Tonelli Sándor - Sz. Szigethy Vilmos szerk.: Szeged
Budapest, 1927. 430. 163.p.
250. Szeged története 2. 1985. 372.p.
251. Uo. 375.p.
252. Reizner III. 499.
253. Szeged története 2. 1985. 396.p.
254. Reizner III. 107.p.
255. Reizner János: A régi Szeged. Szeged 118-119.p.
256. "Szeged szabad királyi város tekintetes tanácsának
hivatalos jelentése Mészáros György főjegyzőnek az
1870. évi népszámlálás eredményeiről = CsmL. Polg.
m.iratok 839/1870; Népszáml. stat. 1910/VI.köt.
102.p.
257. Kulinyi, 1901. 587.p.
258. Pálffy-Budinszky, 1934. 48.p.
259. Szeged története 3/1, 1991. 415.p.

260. Pálffy-Budinszky, 1934. 46.p.
261. Tonelli, 1940. 47.p.
262. CsmL. Tanácsi iratok 556/1872.
263. Banner János, 1922, 37.p.
264. Szeged története 3/1. 1991.
265. Népszáml. stat. 1910/10. 146. p.
266. Szeged története 3/1. 1991. 449.p.
267. Marjanucz László: Zsidó polgárcsaládok a 19. században. Szeged, 1989. 26.p.
268. Sz.H. 1859/1.sz.
269. Népszámlálási stat. 1900/I. 531, 577, 1900. II. 570. p. 1900/VIII. 20-23, 62-63.
270. Szeged története 3/1. 601.p.
271. Habermann Gusztáv: Az újszegedi lőportárrobbanás = Somogyi Könyvtári Műhely, 1980/4. 115. p.
272. Marjanucz László: Szegedi Zsidó polgári családok a 19. században. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988. 4.p.
273. Habermann Gusztáv, 1980/4. 108. p.
274. Csongrád megyei Levéltár (CsmL) Szeged város tanács-
ülési jegyzőkönyvei (Tan. jkv.) 692/1856.
275. CsmL Tan. jkv. Az 1900. évi virilis jegyzék.
276. CsmL Tan. jkv. 1585/1850.
277. Gergely András: Szeged társadalmának polgárosultsága. = A magyar polgári átalakulás kérdései.
Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Bp. 100-102. p.
278. CsmL Tan. jkv. 75/1850.
279. CsmL Tan. jkv. 154/1856.
280. Sz.Szigethy Vilmos: A régi Szegedből az újba.
Szeged, é.n. 269-270. p.

281. Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 147.p.
282. Kulinyi Zsigmond: Szeged újkora. Szeged, 1901.
304 605-646. jkv. 40/1892.
283. Sz.H. 1862. április 19. av. 12.
284. Sz.H. 1862. április 23.
285. Banner János, 1922. 192. p.
286. Sz.H. 1862. ápr. 23. av. 1892. évi közgyűlési jegyzőkönyvnek
287. Marjanucz László: Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez = Benda Kálmán Emlékkönyv szerk.:
307 Szegfű László. Szeged, 1994. 76. p.
288. CsmL. Kgy jkv. 184/1892.
289. CsmL. Kgy jkv. 489/1905.
290. Kovács János: Szegedi emlékek. Szeged, 1895. 144.p.
291. Gelléri Mór véleményét idézi a "A Szegedi Ipari Vásár és Kiállítás száz éve (1876-1976)" c. összeállítás. Szerk.: Szeged, 1976. p.
292. Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céhek történetéhez. Budapest, 1932. 72. p.
293. CsmL Tan. ír. 72/1879.
294. CsmL. Tan. ír. 1880. aug. 4.
295. CsmL. Kgy. ír. 1892. máj. 25.
296. CsmL. Közigazgatási Bizottság Iratai 18/1883. jan.
322 19. jkv. Szeged város választmányának iratai 1876. dec.
297. CsmL. Közig. Biz. Ir. 21/1883. febr. 22.
298. CsmL. Közig. Biz. Ir. 25/1883.
299. CsmL. Kgy. ír. 14/1889. aug. 4. p.
300. Szeged városépítési problémái - szerk.: Pálffy-Budinszky Endre - Szeged, 1932.8.p.
301. SzN. 1900. május 27. 7. p. (Cseh. 1900)

302. Bálint Sándor: Szeged városa. Budapest, 1959. 89.p.
303. Szeged és Vidéke 1910. VIII. 3. p.
304. CsmL. Kgy. ír. 40/ 1892.
305. CsmL. Kgy. ír. 1884. nov. 12.
306. CsmL. Kgy. ír. 14/1884.
307. Uo.
308. A táblázat Szeged város közgyűlési jegyzőkönyveinek 1870., 1874., 1882., 1884. és 1910. évi kimutatása alapján készült.
309. Habermann Gusztáv, 1992. 135. p.
310. CsmL. Kgy. ír. 556/1874.
311. Habermann Gusztáv, 1992. 79. p.
312. Gaál Endre, 1992. 318. p.
313. CsmL. Kgy. ír. 439/1882.
314. CsmL. Kgy. ír. 336/1883.
315. CsmL. Kgy. ír. 10/1884.
316. Gaál Endre, 1992. 300. p.
317. Szeged és Vidéke, 1910. aug. 3. 3. p.
318. Gaál Endre, 1992. 300. p.
319. CsmL. Kgy. ír. 132/1873.
320. Sz.H. 1879. aug. 10. 4. p.
321. CsmL. Kgy. ír. 305/1877.
322. CsmL. Szeged város Választmányának Iratai 1871. dec. 10.
323. Uo. 8/1887.
324. Szeged és Vidéke 1910. aug. 4. 2. p.
325. CsmL. Szeged Város Tanácsának Iratai. Végrendeletek (1704-1848)
326. CsmL. Cégbírószági Iratok (Cégb. ír.)

- Krebsz Mihály végrendelete 1868. aug. 7.
327. CsmL. Cégb. ír. 38/1887.
328. Uo 739/1905.
329. Uo. X. 1/1884.
330. Habermann Gusztáv 1992. 187. p.
331. CsmL. Cégb. ír. X. 1864. jún. 25.
332. Uo. 1876/294.
333. Uo. X. 18/1882.
334. Uo. X. 163/1876.
335. Uo. C. 252/1901.
336. Lásd a Brauswetter, Mayer, Lengyel, Tombácz, Kopasz,
Krebsz, May és Pick családról írtakat = Habermann,
1992.
337. Gaál Endre, 1992., 305. p.
338. Sz.N. 1880. aug. 4.
339. Gaál Endre, 1992. 595.p.